

การศึกษาปปัญจธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

A STUDY OF PAPAÑCADHAMMA
IN THERAVADA BUDDHISM

นางสาวธรรมวลี ศรีเข้ม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

การศึกษาปัจจัยธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

นางสาวธรรมวลี ศรีเข้ม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A STUDY OF PAPAÑCADHAMMA
IN THERAVADA BUDDHISM**

Ms. Thammawalee Sricham

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....
(พระสุธีธรรมานุวัตร)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ประธานกรรมการ
()

.....กรรมการ
()

.....กรรมการ
()

.....กรรมการ
()

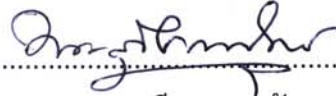
.....กรรมการ
()

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	พระสุธีธรรมานุวัตร	ประธานกรรมการ
	ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ	กรรมการ
	ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม	กรรมการ

081-362-2052

0800772477

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ

(พระเมธีรัตนดิลก, ดร.)

.....กรรมการ

(ดร.ทองวิทย์ แก้วศรี)

.....กรรมการ

(พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.)

.....กรรมการ

(ผศ.รท.ดร. บรรจบ บรรณรุจิ)

.....กรรมการ

(ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

กรรมการ

ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาปญฺญจรรรมในพระพุทฺทศาสนาเถรวาท

ผู้วิจัย : นางสาวธรรมวลี ศรีเข้ม

ปริญญา : พุทฺทศาสตรมหาบัณฺฑิต (พระพุทฺทศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระสุธีธรรมานุวัตร. ผศ.ดร. ป.ธ.๙., M.A., Ph.D.

: ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ ป.ธ.๙.,อ.ม.,Ph.D.

: ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม อบ.,บศ.๙.,พธ.ม.,พธ.ด.

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๙ มีนาคม ๒๕๕๔

บทคัดย่อ

การศึกษาปญฺญจรรรมในพระพุทฺทศาสนาเถรวาท มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาความหมายและประเภทปญฺญจรรรม ในพระพุทฺทศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษากระบวนการเกิดปญฺญจรรรมและความสัมพันธ์กับหมวดธรรมที่เกี่ยวข้อง (๓) เพื่อศึกษาวิธีการบรรเทาและการละปญฺญจรรรม

ผลการวิจัยพบว่า ปญฺญจรรรม ได้แก่ ตัณหา ๑๐๘ ทิฏฐิ ๖๒ มานะ ๙ ซึ่งเป็นกิเลสเครื่องเนิ่นช้า ที่เป็นตัวการทำให้คิดปรุงแต่งซับซ้อนพิสดารทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต จนทำให้เกิดความเข้าใจผิดในเรื่องชั้น ๕

ความสัมพันธ์ของปญฺญจรรรมกับอุปาทานธรรมในวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาท ธรรม ๒ ข้อนี้ มีองค์ธรรมเดียวกัน ปญฺญจรรรม คือ กิเลสที่ทำหน้าที่ซับซ้อน มีบทบาททำให้เกิดความเข้าใจผิดจากความจริง จึงทำให้เกิดอุปาทานในชั้น ๕

ปญฺญจรรรมทำให้สัญญาวิปลาส และ ทำให้จิต และ ทิฏฐิวิปลาสและทำให้บุคคลดำเนินชีวิตไปแบบที่ผิด ในอริยสัจ ๔ ปญฺญจรรรม คือ สมุทัย ที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ และทำให้เกิดความไม่เข้าใจในชั้น ๕

ความยึดมั่นในขั้นที่ ๕ คือทุกข์ ปญฺญจธรรม คือ สมุทัย นิปปญฺจธรรม คือ
นิโรธ มรรค คือ การปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ ปญฺญจธรรมเกิดขึ้นที่จิต ซึ่งเกิดภายในอายตนะ ๖
เพราะฉะนั้น การบรรเทา และ ละปญฺจธรรม คือ การปฏิบัติตามหลัก
สติปัฏฐาน ๔ ทางอายตนะทั้ง ๖ สติที่กำหนดรู้ปญฺจธรรม จะทำให้ปญฺจธรรม
ไม่สามารถเกิดขึ้นได้

Thesis Title : A Study of Papañcadhamma in Theravada Buddhism

Researcher : Ms. Thammawalee Sricham

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Asst. Prof. Phra Suthithammanuwat, Dr. Pali IX., M.A., Ph.D.

: Asst. Prof. Dr. Banjob Bannaruji Pali IX., B.A., M.A., Ph.D.

: Dr. Kritsana Raksachom Pali IX., B.A., M.A., Ph.D.

Date of Graduation : March 29, 2011

ABSTRACT

A Study of the Papañcadhamma in Theravada Buddhism is of 3 objectives, namely :- (1) to study the meaning and the kind of Papañcadhamma in Theravada Buddhism, (2) to study the process of the arising of Papañcadhamma and the relationship with the connected group of Dhamma and (3) to study the method of lessening and abandoning the Papañcadhamma.

From the research, it is found that the Papañcadhamma in Theravada Buddhism categories is of about the 108 cravings, the 62 views and the 9 conceits, all of which are the defilements causing one to be slow and be the organ causing one to think confusingly in the past, in the present and in the future cause the people to misunderstand everything, especially the five aggregates.

The relationship of the Papañcadhamma and Upādānadhamma in the circle of Paṭiccasamuppāda. Papañcadhamma is the confusing defilement causing

one to misunderstand the five aggregates the fact of which causes Upādāna in the five aggregates to arise.

The Papañcadhamma causes the perception to be abnormal and cause the mind and the view to be abnormal and also cause the persons to carry out their lives wrongly. In the Four Noble Truths, the Papañcadhamma is Samudaya which is the cause of suffering and misunderstanding the suffering.

The attachment to the five aggregates is the suffering. Papañcadhamma is Samudaya Dhamma, Nippapañcadhamma which is Nirodha Dhamma and Magga which is the practice to be away from Dukkha. The Papañcadhamma arises in the mind arising in Chaāyatana.

Therefore, to reduce and to give up the Papañcadhamma is the practice according to the principles of Catu-Satipatthāna which means the mindfulness knowing the Papañcadhamma, the fact of which can stop the Papañcadhamma.

กิตติกรรมประกาศ

ขอน้อมบูชาพระรัตนตรัยเป็นสรวงที่พึ่งของข้าพเจ้าตลอดชีวิต มีพระคุณมหาศาลเหนือเกล้าฯ ของข้าพเจ้า ขออภิวัตนบโหวิบิดามารดาผู้มีพระคุณ พร้อมทั้งครูบาอาจารย์ทุกท่าน ด้วยดวงใจอันบริสุทธิ์ เพราะความสำนึกในพระคุณ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จได้ด้วยความสะดวกตาจากบุคคลหลายฝ่ายด้วยกัน ผู้วิจัยขอระบุนามไว้เพื่อแสดงความขอบพระคุณไว้ในโอกาสนี้

พระสุธีธรรมานวัตร (เทียบ สิริภาโณ) คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ประชานที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ เคยเป็นคณบดีคณะพุทธศาสตร์ที่ข้าพเจ้าได้เคยศึกษา ท่านคือผู้มีพระคุณและให้ความเมตตาต่อศิษย์มาโดยตลอด รวมถึงท่านอาจารย์ ผศ.ดร.รท.บรรจบ บรรณรุจิ และอาจารย์ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่ช่วยชี้แนะ พระเมธีรัตนดิลก (จรรยา ชินวโร) และ อาจารย์ ดร.ทรงวิทย์ แก้วศรี กรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ ได้กรุณาให้ข้อแนะนำในการปรับปรุงแก้ไขวิทยานิพนธ์เล่มนี้ให้ถูกต้องสมบูรณ์ พระครูวินัยธรรมสมุทร ถาวรธมโม, พระครูใบฎีกาสนั่น ทยรูกโข ได้เมตตาช่วยดูแลรูปแบบให้เป็นไปตามระเบียบของมหาวิทยาลัย อาจารย์รังษี สุทนต์, อาจารย์จำรูญ ธรรมดา, อาจารย์ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, อาจารย์สมควร นิยมวงศ์และคณาจารย์คณะพุทธศาสตร์ คณาจารย์บัณฑิตวิทยาลัย ตลอดจนเจ้าหน้าที่ทุกท่านที่ให้อำนาจใจและความสะดวกในงานวิทยานิพนธ์ทุกท่าน

พระครูภาวนาวราลังการ.วิ (สมศักดิ์ ไสโรโท) ครูบาอาจารย์ที่เมตตาในการสอนปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานทำให้เข้าใจในการทำวิทยานิพนธ์นี้ พระมหาลำพัน ปุณฺณวามโน ให้ความช่วยเหลือทางด้านพระไตรปิฎกและเทคโนโลยีการสื่อสารต่าง ๆ ทำให้งานสะดวกขึ้น และเพื่อนกัลยาณมิตรที่น่ารักให้กำลังใจตลอดมา คุณเนตรชนก โพธารามิก, แม่ชีรัศมี บานเย็น ร้านแจปรีนที่ช่วยในการจัดพิมพ์รูปแบบวิทยานิพนธ์ในเบื้องต้น พร้อมด้วยเพื่อนกัลยาณมิตรอีกหลายท่านที่มีได้เอ่ยนามซึ่งมีอยู่มาก ขอขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่ง

บุคคลที่สำคัญที่สุดคือคุณพ่อสำเร็จ-คุณแม่สุนันท์ ศรีเข้ม ซึ่งเป็นทั้งกำลังใจและเป็นทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิตของข้าพเจ้า ท่านทั้งสองที่เต็มเต็มให้งานวิจัยของข้าพเจ้าเกิดความสมบูรณ์ และนายสุรเชษฐ์ ศรีเข้ม น้องชายอันเป็นที่รักและคอยเป็นกำลังใจที่ดีตลอดมา

สิ่งที่จะลืมมิได้คือมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ให้ความรู้ที่ยิ่งใหญ่ทางพระพุทธศาสนา โดยมีพระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) อธิการบดี เป็นแรงบันดาลใจที่ดีในการศึกษาของข้าพเจ้ามาโดยตลอด

จึงขอกราบจารึกพระคุณไว้เป็นอย่างสูง ณ ที่นี้

ธรรมวดี ศรีเข้ม

๑๑ มีนาคม ๒๕๕๔

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญตาราง	ญ
สารบัญแผนภาพ	ฎ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฏ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๔ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย	๘
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๙
บทที่ ๒ ความหมายและประเภทปัญญจธรรม ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๐
๒.๑ ความหมายแห่งปัญญจธรรม	๑๐
๒.๑.๑ ความหมายแห่งปัญญจธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	๑๐
๒.๑.๒ ความหมายแห่งปัญญจธรรมในทัศนะของผู้ทรงคุณวุฒิ	๑๑
๒.๒ ประเภทของปัญญจธรรม	๑๒
๒.๒.๑ ตัณหา	๑๓
๒.๒.๒ ทิฎฐิ	๒๑
๒.๒.๓ มานะ	๒๘
๒.๓ ปัญญจธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๓๐
๒.๓.๑ ความสิ้นไปแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า	๓๑

๒.๓.๒	บัญญัติธรรมกับความเป็นไปแห่งอัตตา	๓๑
๒.๓.๓	เพราะความถือมั่นในตัณหา ทิฏฐิ มานะ	๓๓
๒.๓.๔	ผู้ทีละบัญญัติธรรมเป็นผู้ควรบูชา	๓๔
๒.๓.๕	ความไม่ยินดีบัญญัติธรรม	๓๕
๒.๓.๖	ความไม่สำคัญตนด้วยอำนาจ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ พันภัย	๓๕
๒.๓.๗	การรู้แจ้งทิฏฐิของอตาคต	๓๗
๒.๓.๘	ความจริงที่ถูกปิดบังด้วยตัณหา ทิฏฐิ มานะ	๓๗
๒.๓.๙	การเข้าถึงด้วยอำนาจแห่ง ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ไม่ใช่ความหลุดพ้น	๓๘
๒.๓.๑๐	ยึดมั่นด้วย ตัณหา ทิฏฐิ มานะ เป็นมารที่ผูกมัด	๓๙
๒.๓.๑๑	เพิกถอน ตัณหา ทิฏฐิ มานะ	๔๐
๒.๓.๑๒	บัญญัติธรรมในผัสสาตนะ	๔๑
๒.๔	บัญญัติธรรมในกิเลส ๓ ระดับ	๔๒
๒.๔.๑	อนุสัยกิเลส	๔๒
๒.๔.๒	ปริยฎฐานกิเลส	๔๓
๒.๔.๓	วิติกมมกิเลส	๔๔
๒.๕	บัญญัติธรรมที่ปรากฏอยู่ในหมวดอกุศลธรรม	๔๔
๒.๕.๑	บัญญัติธรรมที่ปรากฏอยู่ในสังโยชน์ ๑๐	๔๕
๒.๕.๒	บัญญัติธรรมที่ปรากฏอยู่ในกิเลส ๑๐	๔๖
๒.๕.๓	บัญญัติธรรมที่ปรากฏอยู่ในวิปลาส	๔๗

**บทที่ ๓ กระบวนการเกิดบัญญัติธรรมและความสัมพันธ์กับหมวดธรรม
ที่เกี่ยวข้อง** ๕๐

๓.๑	กระบวนการเกิดบัญญัติธรรม	๕๐
๓.๑.๑	สมุฏฐานแห่งการเกิดบัญญัติธรรม	๕๐
๓.๑.๑.๑	รากของบัญญัติธรรม	๕๐
๓.๑.๑.๒	มูลเหตุแห่งธรรมเครื่องเนิ่นช้า	๕๓
๓.๑.๑.๓	กิเลसरากเหง้าแห่งบัญญัติธรรม	๕๔
๓.๑.๑.๔	บัญญัติธรรมรากเหง้าแห่งการกำเนิดทุกข์	๕๕
๓.๑.๒	อาหารที่ทำให้บัญญัติธรรมเจริญ	๕๘
๓.๒	กระบวนการทำงานของบัญญัติธรรมกับทุกข์ในชั้น ๕	๖๒

๓.๒.๑	การทำงานของชั้น ๕ โดยสังเขป	๖๒
๓.๒.๒	กระบวนการทำงานของปัญญาธรรมในรูปชั้น	๖๘
๓.๒.๓	กระบวนการเกิดปัญญาธรรมในเวทนาชั้น	๗๐
๓.๒.๔	กระบวนการเกิดปัญญาธรรมในสัญญาชั้น	๗๐
๓.๒.๕	กระบวนการเกิดปัญญาธรรมในสังขารชั้น	๗๑
๓.๒.๖	กระบวนการเกิดปัญญาธรรมในวิญญาณชั้น	๗๑
๓.๒.๗	ทุกขีในชั้น ๕	๗๑
๓.๓	ปัญญาธรรมกับปัจจุสมุปปาทเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิด	๗๓
๓.๓.๑	ปัจจุสมุปปาทโดยสังเขป	๗๓
๓.๓.๒	กระบวนการทำงานปัญญาธรรมกับองค์ธรรมในปัจจุสมุปปาท	๗๙
๓.๓.๓	สรุปความสัมพันธ์ของปัญญาธรรมที่ปรากฏอยู่ในวงจรปัจจุสมุปปาท	๘๗
๓.๓.๔	ทุกขีในการเวียนว่ายตายเกิด	๘๘

บทที่ ๔ วิธีการบรรเทาและละปัญญาธรรม ๘๑

๔.๑	การบรรเทาและการละปัญญาธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก	๘๑
๔.๑.๑	การบรรเทาและการละปัญญาธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก	๘๑
๔.๑.๒	การบรรเทาและการละปัญญาธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก	๘๗
๔.๑.๒.๑	ตัดปัญญาธรรมคือการตัดต่อแห่งวิภูฏะ	๘๗
๔.๑.๒.๒	ความไม่ยึดมั่นปัญญาธรรมทำให้รู้ชัดความดับ	๘๙
๔.๑.๒.๓	เห็นด้วยปัญญาละ ตัวเรา ของเรา	๘๙
๔.๑.๒.๔	เมื่อไม่มี ตัณหา ทิฏฐิ มานะย่อมไม่หวั่นไหว	๑๐๐
๔.๑.๒.๕	สัมมาทิฏฐิสิ่งสำคัญในการพ้นทุกข์	๑๐๒
๔.๑.๒.๖	ความเข้าใจในปัจจัยแห่งทุกข์ย่อมทำให้พ้นทุกข์	๑๐๓
๔.๑.๒.๗	การรักษาพรหมจรรย์และละปัญญาธรรมได้ ชื่อว่า ผู้หลุดพ้น	๑๐๔
๔.๑.๒.๘	ผ่านมารดาแห่งกิเลสคือตัณหาและฆ่าบิดาคือ อัสมิมานะชื่อว่าชีวิตไร้ทุกข์	๑๐๖

๔.๑.๓	วิธีการบรรเทาและการละปญญธรรมที่ปรากฏอยู่ใน พระอภิธรรมปิฎก	๑๐๗
๔.๒	วิธีการบรรเทาและการละปญญธรรม	๑๑๐
๔.๒.๑	วิธีการเตรียมตัวในการบรรเทาและการละปญญธรรม	๑๑๐
๔.๒.๒	สมณะกับการบรรเทาและการละปญญธรรม	๑๑๓
๔.๒.๓	วิปัสสนากับการบรรเทาและการละปญญธรรม	๑๑๖
๔.๓	หลักอริยสัจในการบรรเทาและการละปญญธรรม	๑๑๙
๔.๓.๑	อริยสัจโดยสังเขป	๑๒๐
๔.๓.๒	อริยสัจเพื่อการบรรเทาและการละปญญธรรม	๑๒๒
๔.๔	ผลแห่งการบรรเทาและการละปญญธรรมกับบุคคล	๑๒๔
๔.๔.๑	บุคคลแต่ละประเภทและผลแห่งการบรรเทาและการละ ปญญธรรม	๑๒๔
๔.๔.๑.๑	บทบาทปญญธรรมในสังโยชน์ ๑๐ กับการละ ของพระอริยบุคคล ๔	๑๒๕
๔.๔.๑.๒	บทบาทปญญธรรมในกิเลส ๑๐ กับการละของ พระอริยบุคคล ๔	๑๒๗
๔.๔.๑.๓	บทบาทปญญธรรมในอุปาทาน ๔ กับการละ ของพระอริยบุคคล	๑๒๘
๔.๔.๒	คุณสมบัติบุคคลแห่งการบรรเทาและการละปญญธรรม	๑๒๙
บทที่ ๕ บทสรุปและข้อเสนอแนะ		๑๓๒
๕.๑	บทสรุป	๑๓๒
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๓๖
บรรณานุกรม		๑๓๗
ประวัติผู้วิจัย		๑๔๒

สารบัญตาราง

ตารางที่

หน้า

๔.๑ แสดงสถิติพื้นฐาน ๔ ในการบรรเทาและการละปัญจกรรม

๑๒๐

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพที่	หน้า	
๒.๑	แผนภาพกามตัณหา	๑๖
๒.๒	แผนภาพภวตัณหา	๑๖
๒.๓	แผนภาพวิภวตัณหา	๑๗
๒.๔	แผนภาพตัณหา ๖	๑๙
๒.๕	แผนภาพตัณหา ๑๐๘	๒๐
๒.๖	แผนภาพสรูปลักษณะทิวฐิติ ๖๒	๒๗
๒.๗	แผนภาพสรูปมานะ ๙ ในปัญจจรรวม	๓๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในวิทยานิพนธ์นี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฎีกาภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกภาษาบาลี จะแจ้งเล่ม ข้อ หน้า เช่น ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๒๐๔ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคคฺคปาติ เล่ม ๑๑ ข้อ ๓๑๑ หน้า ๒๐๔ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระไตรปิฎกภาษาไทย จะแจ้งเล่ม ข้อ หน้า เช่น ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๒/๔๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม ๙ ข้อ ๑๔๒ หน้า ๔๖ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อรรถกถา-ฎีกา-ภาษาบาลี จะแจ้งเล่ม หน้า ที่ไม่จัดเป็นลำดับ จะแจ้ง หน้า เช่น ที.ปา.ฎีกา ๓๖/๑๓ (บาลี) หมายถึง ทีฆนิกาย ปาฎิกวคคฺคฎีกา เล่ม ๓๖ หน้า ๑๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อรรถกถาภาษาไทย จะแจ้งเล่ม ข้อ หน้า เช่น ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๓๗ หมายถึง ชุททกนิกาย ธรรมปทอัฐสุกธา ภาค ๗ หน้า ๓๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก ภิกขุวิมังค์ (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลักขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนฺตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกาวคฺคฺปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกาวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมป้ณณาสกั	(ภาษาไทย)
ม.มฺุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลป้ณณาสกั	(ภาษาไทย)
ม.อฺุ.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนฺตปิฎก	มชฺฌิมนิกาย	อฺุปริป้ณณาสกฺปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อฺุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อฺุปริป้ณณาสกั	(ภาษาไทย)
สั.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั.สพฺา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพฺายตฺนวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวาّرวรรค	(ภาษาไทย)
อฺง.จตฺกฺก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกฺุตฺตรนิกาย	จตฺกฺกนินฺบาต	(ภาษาไทย)
อฺง.ปญฺจก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกฺุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนินฺบาต	(ภาษาไทย)
อฺง.ฉกฺก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกฺุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนินฺบาต	(ภาษาไทย)
อฺง.ทสก.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนฺตปิฎก	อฺงคฺุตฺตรนิกาย	ทสกนินฺปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อฺง.ทสก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกฺุตฺตรนิกาย	ทสกนินฺบาต	(ภาษาไทย)
ชฺุ.ธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ชฺุททกนิกาย	ธัมมบท	(ภาษาไทย)
ชฺุ.อฺุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ชฺุททกนิกาย	อฺุทาน	(ภาษาไทย)
ชฺุ.เถร.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนฺตปิฎก	ชฺุททกนิกาย	เถรคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ชฺุ.ชา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ชฺุททกนิกาย	ชาดก	(ภาษาไทย)
ชฺุ.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ชฺุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ชฺุ.ป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ชฺุททกนิกาย	ปฏิสัมภิทามวรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สฺง.	(ไทย)	=	อภิธัมมปิฎก	ธัมมสังคณั	(ภาษาไทย)
----------	-------	---	-------------	------------	-----------

อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธัมมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

ที.สี.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมฺงฺคฺลวิลาสิณี	สีลกฺขณฺวคฺคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมฺงฺคฺลวิลาสิณี	มหาวคฺคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมฺงฺคฺลวิลาสิณี	ปาฎิกวคฺคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ.อ.	(บาลี)	=	มชฺฌนิมิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	มฺลปณฺณาสกอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี)	=	มชฺฌนิมิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	มชฺฌนิมปณฺณาสกอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ.	(บาลี)	=	มชฺฌนิมิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	อุปริปณฺณาสกอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
สํ.นิ.อ.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺถุปฺปกาสินี	นิทานวคฺคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
สํ.ข.อ.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺถุปฺปกาสินี	ชนฺวคฺคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
สํ.สพฺ.อ.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺถุปฺปกาสินี	สพฺยตฺนวคฺคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
สํ.ม.อ.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺถุปฺปกาสินี	มหาวคฺคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
อฺง.ทฺก.อ.	(บาลี)	=	อฺงคฺตฺตฺรนิกาย	มโนรตฺตปฺพรณี	ทฺกนิปาทอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
อฺง.ติ.ก.อ.	(บาลี)	=	อฺงคฺตฺตฺรนิกาย	มโนรตฺตปฺพรณี	ติ.ก.นิปาทอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
อฺง.จตฺก.อ.	(บาลี)	=	อฺงคฺตฺตฺรนิกาย	มโนรตฺตปฺพรณี	จตฺก.ก.นิปาทอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
อฺง.ปญฺจก.อ.	(บาลี)	=	อฺงคฺตฺตฺรนิกาย	มโนรตฺตปฺพรณี	ปญฺจก.นิปาทอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ชฺ.ธ.อ.	(ไทย)	=	ชฺททฺกนิกาย	ธัมมปทฺธอุทฺทฺสฺสกา		(ภาษาไทย)
ชฺ.อุ.อ.	(บาลี)	=	ชฺททฺกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อุทานอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ชฺ.สุ.อ.	(บาลี)	=	ชฺททฺกนิกาย	ปรมตฺถไชติกา	สุตฺตนิปาทอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ชฺ.เถร.อ.	(บาลี)	=	ชฺททฺกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรคาถาอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
ชฺ.ป.อ.	(บาลี)	=	ชฺททฺกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปกาสินี	ปฏิสมฺภิตามคฺคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	อฺฐสาสิณี	ธมฺมสงฺคณฺีอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	สมฺไมหฺวิโนทฺธี	วิภังคอุทฺทฺสฺสกา	(ภาษาบาลี)

ม.ฎีกา (บาลี) มณิทีปฎีกา (ภาษาบาลี)

ฎีกาพระวินัยปิฎก

สารตถ.ฎีกา (บาลี) = สารตถทีปนี วินยปิฎกฎีกา (ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.ฎีกา (บาลี) = ทีฆนิกาย มหาเวคคฎีกา (ภาษาบาลี)

ที.ปา.ฎีกา (บาลี) = ทีฆนิกาย ปาฎิกเวคคฎีกา (ภาษาบาลี)

ม.มฺ.ฎีกา (บาลี) = มชฺฐนิมิกาย มุลปนุณาสกฎีกา (ภาษาบาลี)

ม.ม.ฎีกา (บาลี) = มชฺฐนิมิกาย มชฺฐนิมปนุณาสกฎีกา (ภาษาบาลี)

ลํ.ส.ฎีกา (บาลี) = ลํยุตุนิกาย สคาถเวคคฎีกา (ภาษาบาลี)

ลํ.ข.ฎีกา (บาลี) = ลํยุตุนิกาย ขนุทธเวคคฎีกา (ภาษาบาลี)

อง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) = องคุตตรนิกาย ปญจกนิปาตฎีกา (ภาษาบาลี)

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ.อนุฎีกา (บาลี) = อภิธรรมปิฎก วิภงฺกอนุฎีกา (ภาษาบาลี)

ม.ฎีก. (บาลี) = มณิทีปฎีกา (ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

อดีตที่ผ่านมามนุษย์ในยุคของการกำเนิดโลกนั้นถูกความอยากหรือตัณหาที่ทำให้กายละเอียดของพรหมหยาบขึ้นจนพัฒนามาเป็นมนุษย์ยุคแรกของการกำเนิดโลก ความอยากในจิตของมนุษย์ยุคแรกของการกำเนิดโลกเริ่มมีการพัฒนาขึ้น ปัญหาการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในยุคแรกนี้เริ่มมีการแบ่งชั้นวรรณะ มีการจัดรูปแบบการปกครองตามปัญหาที่เกิดขึ้นในยุคหนึ่ง มีความแตกแยกทางความคิด เกิดลัทธิ เกิดการแบ่งชนชั้น เกิดการครอบครองแสดงการเป็นเจ้าของในสิ่งที่ตนเองปรารถนา จึงทำให้มนุษย์บางคนในยุคหนึ่งเกิดความเบื่อหน่ายและหาทางพ้นทุกข์ด้วยการออกบวช บางคนหาทางออกจากทุกข์ด้วยการหาความสุขตามความเชื่อของตน^๑ จนถึงยุคปัจจุบันความอยากของมนุษย์ได้พัฒนามากขึ้น จึงมีการแบ่งชนชั้นวรรณะ ความเชื่อ แนวความคิดเรื่องต่าง ๆ ในสังคมมีความซับซ้อนมากขึ้น เห็นได้ว่าปัญหาสังคมในการอยู่ร่วมกัน ปัญหาความเชื่อทางศาสนา ปัญหาทางเศรษฐกิจ ปัญหาเกี่ยวกับการปกครอง ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีการพัฒนากันอย่างต่อเนื่องและซับซ้อนมากขึ้น ซึ่งเกิดมาจากกิเลส ๓ ตัว ที่เรียกว่า “ปัญจธรรม”

ปัญญจะ หรือ ปัญจธรรม คือ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า กิเลสที่เป็นตัวการทำให้เกิดปรุงแต่งยึดถือยึดติด และขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริงหรือทำให้ไม่อาจแก้ปัญหาอย่างถูกต้องตรงไปตรงมา^๒ ได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ

ตัณหา คือ “ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก”^๓ ให้ผลเป็นพิษ เป็นต้นเหตุแห่งทุกข์^๔

^๑ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๘๙-๑๐๒.

^๒พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๙๔.

^๓ฐ.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๑๐.

^๔พระมหาอุทัย อุกโขภ, **การศึกษาวิเคราะห์เรื่องตัณหาในพระไตรปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๕.

ทิวฏฐิ มีความหมายครอบคลุมทั้งระบบความคิดทางปรัชญา ความเห็น ความเชื่อ ค่านิยม อุดมการณ์ วัทธิ ทฤษฎี และทัศนะในการมองโลกและชีวิต^๕ ทิวฏฐิในฐานะเป็นกลุ่ม ปัญญธรรม (ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำ) คือ ตัณหา มานะ และทิวฏฐิ จะหมายถึงความเห็นผิด^๖ หลักอริยสัจ ที่ว่าตัณหาเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ (สมุทัย) ในปัญญธรรม ไม่ได้หมายเอาเฉพาะ ตัณหาเพียงอย่างเดียว หากแต่ยกตัณหาขึ้นมาในฐานะตัวเด่นเท่านั้น แท้จริงแล้วก็คือ การพูดถึงมานะและทิวฏฐิโดยอ้อม^๗

มานะ หมายถึงความถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเห่อเหิม^๘ มีความมักใหญ่ใฝ่สูงมีความสำคัญตัวเองอย่างผิด ๆ ถือในลักษณะที่ไปเปรียบเทียบกับคนอื่น มานะกับหลักอริยสัจในฐานะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ มานะ คือ สมุทัย^๙ ตัณหา ทิวฏฐิ มานะ หรือปัญญธรรมนี้เป็นกิเลสที่เป็นตัวทำให้เกิดความวุ่นวาย การเห็นว่า “นั่นของเรา” เป็น อากาของตัณหา การเห็นว่า “เราเป็นนั่น” เป็นอากาของมานะ การเห็นว่า “นั่นเป็นอิตตา ของเรา” เป็นอากาของทิวฏฐิ^{๑๐} ทุกชีวิตที่เกิดมาเป็นมนุษย์ หรือเหล่าสัตว์ในภพภูมิต่าง ๆ นั้น ล้วนแล้วแต่เกิดความทุกข์ จากความเห็นว่าเป็นเราด้วยกันทั้งนั้นสาเหตุสำคัญคือ ปัญญธรรม จึงทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ เป็นการทำงานร่วมกันของปัญญธรรมในหมวด ธรรมที่ทำให้เกิดปัญหาทั้งหลายได้แก่ ชันธ ๕ ปฏิจจสมุปบาท การที่จะแก้ปัญหาก็ต้อง เข้าใจการทำงานของกิเลสกลุ่มนี้ให้ถูกต้องและชัดเจน การรู้การเข้าใจเพียงอย่างเดียว เท่านั้นที่จะแก้ปัญหาก็ได้ ซึ่งในการทำการวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่ากิเลส ๓ ตัว อันได้แก่ ตัณหา ทิวฏฐิ มานะ เป็นสิ่งที่จะต้องทำความรู้จักให้มาก ตัณหาอันทำให้มนุษย์ในอดีตนั้นมีการแย่งชิง มีการลักทรัพย์ มีความอยากที่ทำให้เกิดปัญหามากมายในสังคมยุค

^๕พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๗๓๕.

^๖พระครูสังฆรักษ์อรุณ เขมจิตโต (ดำนุ่น), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องทิวฏฐิ ๖๒ ในพรหมชาล สุตร”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๕.

^๗พระมหาสมบุญพร พรธนา, “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทและความสำคัญของสัมมาทิวฏฐิ ในการพัฒนาชีวิตตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาในพระสูตรต้นปิฎก”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๐.

^๘อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๕๖/๕๔๙.

^๙พระสายนุญ ธมฺมธีโร (เศรษฐิกิจ) “การศึกษาวิเคราะห์มานะในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖), หน้า ๔๙.

^{๑๐}ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๑/๒๕๖, ม.มู.อ. (ปาลี) ๒/๑๔๑/๑๗.

นั่น ตัณหาทำให้เกิดทิวฏฐิที่ทำให้เกิดลัทธิมากมายจากความเชื่อต่าง ๆ ที่เกิดจากความเชื่อเป็นเราซึ่งทำให้มนุษย์ติดอยู่ในตาข่ายแห่งทุกข์^{๑๑} มีการแบ่งแยกวรรณะ แบ่งชนชั้นกันเป็นมานะ^{๑๒} จะเห็นได้ว่ากิเลสทั้ง ๓ เมื่อมีการทำงานร่วมกันยิ่งทวีคูณปัญหาและความวุ่นวายขึ้น ความทุกข์ในชั้น ๕ อันเป็นปัญหาเข้าใจได้ยาก ทุกข์ในการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอันเป็นปัญหาที่ยาวนานไม่มีวันจบ นอกจากความทุกข์ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นยังมีความทุกข์อีกมากที่เป็นปัญหาที่เกิดจากตัณหา ทิวฏฐิ มานะ มีนักวิชาการหลายสาขาพยายามสร้างทฤษฎีใหม่ และหลักวิธีการที่จะแก้ปัญหาลี้กมนี้ เหตุผลก็คือเพื่อความพ้นจากทุกข์และเพิ่มความสุขของตนเอง เพื่อครอบครัวและสังคม งานวิจัยนี้เลือกที่จะศึกษาวิเคราะห์ “ปปัญจธรรม” เพราะผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาเหตุของปัญหาต่าง ๆ เพื่อการแก้ปัญหาก็ถูกจุดของปัญหาให้มากที่สุด การเข้าใจปปัญจธรรมนี้จึงเป็นการทำความเข้าใจเหตุของปัญหาต่าง ๆ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ได้อย่างตรงเหตุของปัญหาตามหลักของพระพุทธศาสนา

ดังนั้น ความทุกข์ในด้านต่าง ๆ ทุกมุมของชีวิตนั้นล้วนแล้วแต่เกิดมาจากการทำงานร่วมกันของกิเลสทั้ง ๓ อันได้แก่ตัณหา ทิวฏฐิ มานะ ซึ่งในสักกปัญหสูตร เทวดาได้ทูลถามปัญหาแก่พระพุทธองค์ว่า เทวดาทั้งหลายต่างตั้งความปรารถนาอย่างนี้ว่า “ขอพวกเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร จงเป็นผู้ไม่ถูกลงโทษ จงเป็นผู้ไม่มีศัตรู จงเป็นผู้ไม่ถูกเบียดเบียน จงเป็นผู้ไม่จองเวรกันอยู่เถิด” แต่เพราะเหตุใดถึงยังมีเวร ถูกลงโทษ มีศัตรู ถูกเบียดเบียน ยังจองเวรกันอยู่ พระพุทธองค์ตรัส^{๑๓} ตอบไว้โดยสรุปว่า ปปัญจธรรม เป็นเหตุของปัญหาทั้งหมดจากคำถามที่เทวดาได้ถามมา ผลของปัญหาในพระสูตร ที่พระพุทธองค์ตรัสว่า ปปัญจธรรมเป็นเหตุแห่งปัญหา สักกปัญหสูตรจึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาที่เกิดจากปปัญจธรรม เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าปปัญจธรรม คือปัญหาที่มีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาถึงเหตุของปปัญจธรรมและความสัมพันธ์ของตัณหา ทิวฏฐิ มานะ ที่ทำหน้าที่ในกลุ่มปปัญจธรรม และเพื่อศึกษาหาวิธีการที่ทำให้พ้นจากปัญหาอันเกิดจากปปัญจธรรมตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ต่อไป

^{๑๑}ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๘๙-๑๐๒.

^{๑๒}ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๒/๔๖.

^{๑๓}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๗/๒๘๖.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความหมายและประเภทแห่งปัญญาธรรมในพระพุทธศาสนา
เถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษากระบวนการเกิดปัญญาธรรมและความสัมพันธ์กับหมวดธรรม
ที่เกี่ยวข้อง
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิธีการบรรเทาและการละปัญญาธรรม

๑.๓ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ มีศัพท์ที่เกี่ยวกับการศึกษาวิจัย และเพื่อประโยชน์ต่อการศึกษา
วิจัย ผู้วิจัยจึงให้คำจำกัดความไว้ดังนี้

- ๑.๓.๑ **ปัญญาธรรม** หมายถึง กิเลสธรรมที่ทำให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา ทิฏฐิ และ
มานะ
- ๑.๓.๒ **ตัณหา** หมายถึง ความทะยานอยาก ความปรารถนาที่จะบำรุงบำเรอ
ปรนเปรอตน ความอยากได้
- ๑.๓.๓ **ทิฏฐิ** หมายถึง ความคิด ความเชื่อถือ ลัทธิ ทฤษฎี อุดมการณ์ต่าง ๆ
- ๑.๓.๔ **มานะ** หมายถึง ความถือตัว ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ถือสูงถือ
ต่ำ ยิ่งใหญ่เท่าเทียม หรือด้อยกว่าผู้อื่น ความอยากเด่นอยากยกชูตนให้ยิ่งใหญ่
- ๑.๓.๕ **ทุกข์** หมายถึง ปัญหาที่เป็นผลจากปัญญาธรรม
- ๑.๓.๖ **ไตรลักษณ์** หมายถึง ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ ได้แก่
ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน เป็นชื่อธรรมหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนา
- ๑.๓.๗ **อริยสัจ** หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ เป็นชื่อธรรมสำคัญหมวดหนึ่งใน
พระพุทธศาสนา
- ๑.๓.๘ **ปริยไญยธรรม** หมายถึง ธรรมอันพึงกำหนดรู้ สิ่งที่ควรรอบรู้ หรือ
รู้เท่าทันตามสภาวะ ได้แก่อุปาทานขันธ์ ๕
- ๑.๓.๙ **ปหาตัพพธรรม** หมายถึง ธรรมอันพึงละ สิ่งที่ต้องแก้ไขให้หมดไป
ว่าโดยต้นตอรากเหง้า คือธรรมจำพวกสมุทัยที่ก่อเกิดปัญหาแห่งทุกข์

๑.๓.๑๐ สัจฉิกาดัตถธรรม หมายถึง ธรรมที่พึงประจักษ์แจ้ง สิ่งที่ได้ควรได้ควรถึงหรือควรบรรลุ เป็นที่ดับหายไปแห่งทุกข์หรือปัญหา

๑.๓.๑๑ ภาเวตถธรรม หมายถึง ธรรมอันพึงเจริญหรือปฏิบัติบำเพ็ญ สิ่งที่ต้องปฏิบัติหรือลงมือทำ ได้แก่ ธรรมที่เป็นมรรค เป็นวิธีการที่จะทำหรือดำเนินการเพื่อให้บรรลุจุดหมายแห่งการสลายทุกข์หรือดับปัญหา

๑.๔ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาปัญจธรรมกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทครั้งนี้ มีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ พุทธทาสภิกขุ กล่าวถึงปัญจธรรม ที่เกี่ยวข้องกับการเน้นซ้ำในการดับทุกข์ที่ปรากฏอยู่ในวงจรมุขปุณณาสก สรุปลงความได้ว่า ในวงจรมุขปุณณาสก นั้นมีกิเลสคือปัญจธรรมอยู่ในการปรุงแต่งที่พิสดาร เช่น อยู่ในสัญญา ก็จะทำให้สัญญาพิสดารไม่เป็นไปตามความเป็นจริง อยู่ในสังขาร ก็จะทำให้การปรุงแต่งไม่เป็นไปตามความเป็นจริง อยู่ในเวทนา ความสุขและความทุกข์ที่เกิดจากการปรุงแต่งจากปัญจธรรมสัญญา ก็ทำให้ไม่เห็นตามความเป็นจริง จนทำให้ต้องวนอยู่ในสังสารวัฏนี้ตลอดไป ไม่สามารถดับทุกข์ได้ ดังนั้นการบรรลุธรรมต้องละปัญจธรรมนี้ได้จึงจะสามารถออกจากทุกข์ได้ เพราะสามารถตัดวงจรมุขปุณณาสกสำเร็จ^{๑๔}

๑.๔.๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวถึงปัญจธรรมเกี่ยวกับการเข้าใจชีวิต สรุปลงความได้ว่า ชีวิตคืออะไร ชีวิตคือ อายุตนะ ๖ เป็นแดนรับรู้ที่เกิดขึ้นจากภายในโดยมีปัญจสัญญาและสังขารเป็นตัวปรุงแต่งทำให้การรับรู้โลกไม่เป็นไปตามความเป็นจริงนี่คือชีวิตของมนุษย์ส่วนใหญ่ และชีวิตควรเป็นไปอย่างไร นั่นคือพระนิพพาน หรือนิปปัญจะ คือ การไม่มีกิเลสเครื่องเน้นซ้ำ, ไม่มีปัญจะ^{๑๕}

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๑).

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

๑.๔.๓ พระมหาอุทัย ได้กล่าวเรื่องตัณหา ซึ่งเป็นกิเลสตัวหนึ่งในกลุ่มของปปัญจธรรม สรุปความได้ว่า ตัณหาเป็นต้นเหตุหรือที่มาแห่งทุกข์ทั้งปวงและเป็นสาเหตุแห่งความวุ่นวายความเดือดร้อน ถ้าละตัณหาไม่ได้ก็จะมีเกิดการเกิดอีกแล้วก็ถูกตัณหาครอบงำอีก เป็นอย่างนี้ไม่มีวันจบ^{๑๖}

๑.๔.๔ พระมหาสมบุรณ์ พรรณนา ได้วิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทสำคัญของสัมมาทิฐิในการพัฒนาชีวิตตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาในพระสูตรต้นตปิฎก” ได้กล่าวถึงทิฐิ ซึ่งเป็นกิเลสตัวหนึ่งในปปัญจธรรม สรุปความได้ว่า ทิฐิในกลุ่มปปัญจธรรมหมายถึง ทิฐิที่มีขอบเขตครอบคลุมทั้งทิฐิ ๒๒ และทิฐิที่ยึดถืออย่างไม่ถูกต้องด้วยก็ได้หลักอริยสัจ ที่ว่าตัณหาเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ (สมุทัย) ในที่นี้ท่านไม่ได้หมายเอาเฉพาะตัณหาเพียงอย่างเดียว หากแต่ยกตัณหาขึ้นมาในฐานะตัวเด่นเท่านั้น แท้จริงแล้วก็คือการพูดถึงมานะและทิฐิโดยอ้อมนั่นเอง^{๑๗}

๑.๔.๕ พระมหาปฐมพงษ์ คุณสาโร (บุญชูศรี) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดอุจเฉททิฐิในพระพุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาวิจัยดังกล่าวสรุปได้ว่าทิฐิมือทิพผลและบทบาทในการกำหนดชีวิตและสังคม ในกรรมบท ทิฐิจัดเป็นมโนกรรม ซึ่งเป็นกรรมที่สำคัญมีผลมากมายร้ายแรงที่สุดยิ่งกว่ากายกรรมและวจีกรรม การยึดมั่นถือมั่นในทิฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นอุปสรรคขัดขวางหรือทำให้เกิดความเนิ่นช้าต่อการเข้าถึงสังขารธรรม^{๑๘}

๑.๔.๖ พระครูสังฆรักษ์อรุณ เขมจิตโต (ดำนุ่น) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องทิฐิ ๒๒ ในพรหมชาลสูตร” จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปได้ว่า ทิฐิเป็นรากเหง้าของกรรม ส่งผลไปสู่การกระทำของมนุษย์ในรูปแบบต่าง ๆ มี ๓ ประเภท คือ อภิริยทิฐิ คือ การไม่ยอมรับว่าวิบากของกรรมมีอยู่ อเหตุกทิฐิ คือ การไม่

^{๑๖} พระมหาอุทัย อุทโย, การศึกษาวิเคราะห์เรื่องตัณหาในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙).

^{๑๗} พระมหาสมบุรณ์ พรรณนา, “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทและความสำคัญของสัมมาทิฐิในการพัฒนาชีวิตตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาในพระสูตรต้นตปิฎก”.

^{๑๘} พระมหาปฐมพงษ์ คุณสาโร (บุญชูศรี), “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดอุจเฉททิฐิในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

ยอมรับว่ากรรม แม้จะประกอบกรรมดีหรือกรรมชั่ว นัตถิกทิวฐิติ คือ การไม่ยอมรับทั้งกรรม และวิบาก ในพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นมิจฉาทิวฐิติ ผลของมิจฉาทิวฐิติมีโทษมาก เพราะเป็น มูลเหตุแห่งอกุศลบาป คือเห็นผิดวิปริต ผิดจากทำนองคลองธรรม ดังนั้นผู้ใดที่ติดอยู่ในทิวฐิติ ทั้ง ๓ ประเภท หรือทิวฐิติ ๖๒ ผู้นั้นถือว่าเป็นเพียงตอในวัฏฏะ ไม่มีวันที่จะพัฒนาตนเองให้ถึง นิพพานได้เลย^{๑๙}

๑.๔.๗ พระสายัญ ฐมฺมธโร (เศรษฐิกิจ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษา วิเคราะห์มานะในพระพุทธศาสนา” จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปได้ว่า มานะมีความสัมพันธ์กับปัจจัยธรรมในลักษณะที่เป็นตัวป้อน หรือกิเลสตัวป้อนเรื่อง ปั่นหัว ปั่นจิตใจ คนให้เรื่องมาก ยืดยาว ยุ่งเหยิง วุ่นวาย สลับซับซ้อน จนกลายเป็นปัญหายากแก่การแก้ไข ทำให้ติดอยู่ในภพ ในชาติ ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องวนเวียนในวัฏฏะสงสาร ในอริยสัจ มานะเป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ คือ สมุทัย การเข้าถึงมรรคญาณในชั้นอรหัตตมรรคเท่านั้น จึงจะมี แสงสว่างหรือมีกำลังมากพอที่จะทำลายถอนมานะได้^{๒๐}

๑.๔.๘ พระมหาอำนาจ อานนฺโท (จันทร์เปล่ง) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเรื่องการบรรลุดุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปได้ว่า ผลการบรรลุดุธรรมมี ๔ ระดับ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และ อรหัตตผล ซึ่งสามารถขจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด การบรรลุดุธรรมเป็นเรื่องรู้เฉพาะตน (ปัจจุตต) ผู้ปฏิบัติเองเท่านั้นจึงจะรู้ ไม่มีใครรู้ การบรรลุดุธรรมของใครได้ ดังนั้นการศึกษาหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้คือโพธิปักขิย ธรรม ๓๗ ประการ เป็นหลักที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุดุธรรม^{๒๑}

^{๑๙} พระครูสังฆรักษ์อรุณ เขมจิตฺโต (ดำนุ่น), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องทิวฐิติ ๖๒ ในพรหมชาล สุตฺร”.

^{๒๐} พระสายัญ ฐมฺมธโร (เศรษฐิกิจ), “การศึกษาวิเคราะห์มานะในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

^{๒๑} พระมหาอำนาจ อานนฺโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุดุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

๑.๔.๙ **นันทพล โจรนโกศล** ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง ชัณฑ์ ๕ กับการบรรลุลหกรรมในพระพุทธานุศาสนนาเถรวาท” จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปได้ว่าการเข้าใจชัณฑ์ ๕ ในการเข้าใจที่ถูกต้องเป็นคำตอบว่าชีวิตคืออะไร ในการวิจัยได้กล่าวเกี่ยวกับปัจจัยธรรมที่มีอยู่ในสัญญา อยู่ในสังขาร ซึ่งเป็นการปรุงแต่งให้พิสดาร ในชัณฑ์ ๕ มีการปฏิบัติกรร่วมกันแห่ง ตัณหา ทิฏฐิ มานะ เมื่อเข้าใจชัณฑ์ ๕ ก็จะทราบถึงชีวิตที่เป็นไปด้วยกิเลสเป็นความทุกข์ เมื่อเห็นทุกข์ก็จะเข้าใจในทุกข์ ก็สามารถออกจากทุกข์ได้ คือการบรรลุลหกรรม^{๒๒}

๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเรื่องปัจจัยธรรมในพระพุทธานุศาสนนาเถรวาท โดยอาศัยข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกเถรวาท โดยจะเน้นศึกษาข้อมูลในพระสูตรตันตปิฎกกับอภิธรรมปิฎก เป็นหลัก สำหรับเอกสารที่ใช้ศึกษาจะใช้เอกสารเถรวาททั้งฉบับภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้

- ๑.๕.๑ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ๑.๕.๒ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ๑.๕.๓ พระไตรปิฎกฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมอรรถกถาแปลชุด ๙๑ เล่ม

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาค้นคว้าทางเอกสารซึ่งมีลำดับขั้นตอนดังนี้

- ๑.๖.๑ ค้นคว้าข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พร้อมทั้งอรรถกถาและฎีกา

^{๒๒} นันทพล โจรนโกศล, “การศึกษาแนวคิดเรื่องชัณฑ์ ๕ กับการบรรลุลหกรรม ในพระพุทธานุศาสนนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

๑.๖.๒ ศึกษาค้นคว้าจากตำรา เอกสาร งานวิทยานิพนธ์ หรืองานวิจัยต่าง ๆ
ของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา

๑.๖.๓ เรียบเรียงและนำเสนอผลการวิจัย

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ทำให้ทราบความหมายและประเภทแห่งบัญญัติธรรม ในพระพุทธศาสนา
เถรวาท

๑.๗.๒ ทำให้ทราบเรื่องกระบวนการเกิดบัญญัติธรรมและความสัมพันธ์กับหมวด
ธรรมที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ ทำให้ทราบวิธีการบรรเทาและการละบัญญัติธรรม

บทที่ ๒

ความหมาย และประเภทบัญญัติธรรม ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑ ความหมายแห่งบัญญัติธรรม

๒.๑.๑ ความหมายแห่งบัญญัติธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

บัญญัติธรรม แยกออกเป็น ๒ คำ คือ **บัญญัติ** กับ **ธรรม** จึงได้มีการอธิบาย บัญญัติ ไว้ดังนี้ **สตฺเต สฺสาเร ปฺปนฺนเจตฺติ ปฺปนฺนจา**^๑ หมายความว่า “ธรรมที่เป็นเหตุให้ สัตว์ทั้งหลายเนิ่นช้าอยู่ในสังสารวัฏ เรียกว่า บัญญัติ” **สตฺตสนฺตานิ สฺสาเร ปฺปนฺนเจตฺติ วิตฺถาเรตฺติ ปฺปนฺนจา, ราคาทโย มานาทโย**^๒ หมายความว่า กิเลสมีรากะ มานะ เป็นต้น ที่ขยายชีวิตเหล่าสัตว์ไว้ในสังสารวัฏ”

ปฺปนฺนเจตฺติ สฺสาเร จิรํ ฐเปตฺติ ปฺปนฺนจา^๓ คือ “กิเลสที่ทำให้สัตว์เนิ่นช้า กล่าวคือ ยึดสัตว์ไว้ในสังสารวัฏนาน” **ปฺปนฺนเจตฺติ สตฺตา สฺสาเร จิรายนฺติ เอเตหิตฺติ ปฺปนฺนจา**^๔ คือ “ธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายเนิ่นช้า” **กิเลสกมฺมวิปากานํ อปฺราปรูปฺตติ ปจฺจยตาย สฺสารสฺส ปฺปนฺนจํ ปฺปนฺนโจ**^๕ คือ “การขยายสังสารวัฏโดยความเป็นปัจจัยให้ กิเลสกรรมและวิบาก”

ปฺปนฺนจา เพราะทำให้กระแสดิจของเหล่าสัตว์ที่มีตนเกิดขึ้นแล้วนั้นให้ยืดยาวคือ ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน^๖

^๑ พุ.อุ.อ. (บาลี) ๔๐๐.

^๒ พุ.เถร. (บาลี) ๒/๑๘๐.

^๓ เนตฺติ.อ. (บาลี), หน้า ๑๐๙.

^๔ ม.ฎีกา. (บาลี) ๑/๘๖.

^๕ ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐.

^๖ พระอัครคังสเถระ, **ศัพท์นิธิตุมมาลา**, แปลโดย พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร และจํารุญญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๔๘

ธรรม วิเคราะห์ว่า ยถาภูติภูจ^๑ ปฏิปชฺชมาเน จตุสุ อปาเยสุ อปตมาเน สตุเต ธาเรตีติ ธมฺโม แปลว่า สถาปนาได้ ย่อมทรงไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติตามคำสอนอยู่ ไม่ให้ ตกไปในอบายทั้งสี่ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้นชื่อว่า ธมฺม^๒

ปัญจธรรม จึงหมายถึง เหตุที่ทำให้ธรรมะไม่เกิดขึ้น หรือเกิดขึ้นได้ช้า ทำให้ วณเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ

๒.๑.๒ ความหมายแห่งปัญจธรรมในทัศนะของผู้ทรงคุณวุฒิ

วคิน อินทสระ ปัญจธรรม แปลว่า สิ่งที่ทำให้เนิ่นช้า เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุ ธรรมได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ความหมายต่ำลงมา คือ ทำให้จิตใจฟุ้งซ่านสับสนไม่อาจ แก้ปัญหาให้ตรงตามความเป็นจริง ทำให้ยถาภูติภูจทรรคนะเสียไป เหมือนคนตาดีที่มี ความรู้ มองสิ่งต่าง ๆ ในที่แจ้ง ย่อมเห็นเป็นเช่นนั้นตามความจริง แต่ถ้าตาไม่ดีหรืออยู่ในที่มีด ย่อมเห็นผิดเพี้ยนไปจากความจริง^๓

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ปัญจธรรม คือ ธรรมเครื่องเนิ่นช้า ตัวผันพิสดาร ตัวทำให้ฟ้ามเพ้อ^๔ ได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ซึ่งเป็นอาการที่คลอเคลียฟัวพัน อยู่กับอารมณ์ที่คิดปรุงแต่งด้วยอำนาจของตัณหา ทิฏฐิ และมานะผลักดัน ปรุงแต่งในแง่ที่จะ เป็นของฉัน ให้ตัวฉันเป็นนั่นเป็นนี่ หรือเป็นไปตามความเห็นของฉัน^๕ กลายเป็นปัญจ สัญญา ที่มีความพิสดารออกไปอีกมากมาย ด้วยกำลังของกิเลสทั้ง ๓ อย่างนี้ รวมความว่า พระพุทธศาสนาบอกว่า ปัญหาต่าง ๆ เหล่านั้นเกิดจากเหตุสำคัญในใจของมนุษย์นั่นเอง ก่อนที่จะแสดงออกมาเป็นการรบราฆ่าฟัน เอาอาวุธมายิงกัน ขว้างระเบิดใส่กัน เราต้องคิด ก่อนถึงทำอย่างนั้น เพราะฉะนั้นปัญหาเกิดในจิตใจคนก่อน^๖

^๑พระอัครควังสเถระ, **สังกัณฐิธามมาลา**, แปลโดย พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร และจำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๖๕

^๒วคิน อินทสระ, **ปัญจธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์บรรณกิจ ๑๙๙๑ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๓.

^๓พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๕.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

^๕พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **การศึกษาเพื่อสันติภาพ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐) หน้า ๑๙.

ท่านพุทธทาส อินทปัญโญ ปัญญจธรรม มีแดนเกิดคือสัญญา ที่ปรากฏอยู่ในปฏิจสุมุขปาถ เรื่องราวยุ่งยากต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมานั้นล้วนแล้วแต่เกิดจาก ปัญญจธรรมที่อยู่ในสัญญาทั้งสิ้น^{๑๒} การที่มีการปรุงแต่งโดยมีสัญญาเป็นแดนเกิดนั้นหมายถึงการสะสมของอนุสัย^{๑๓} ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นเหตุที่ทำให้เนิ่นช้าในการบรรลุธรรม

ปัญญจธรรมคือตัวการสำคัญที่ทำให้ธรรมะไม่เจริญ หมายถึง เหตุแห่งความเนิ่นช้า ทำให้จิตใจฟุ้งซ่าน เป็นตัวทำลายสภาวะธรรมที่จะทำให้เข้าไปเห็นความจริง เกิดความยึดมั่นถือมั่น ในที่สุด จึงทำให้ต้องอยู่ในสังสารวัฏยาวนาน อันได้แก่ กิเลส ๓ อย่างคือ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ซึ่งแสดงออกมาในความเป็นเรา ของเรา เราเป็นนั่น เป็นนี่ ต่างๆเหล่านี้ ล้วนเป็นไปด้วยอำนาจของปัญญจธรรม

๒.๒ ประเภทของปัญญจธรรม

ปัญญจธรรมเป็นชื่อของกลุ่มกิเลสที่ทำงานร่วมกัน เป็นการทำงานของกิเลสที่ซับซ้อนที่ต้องศึกษารายละเอียดทางด้านคัมภีร์ให้เกิดความเข้าใจและต้องมีการปฏิบัติธรรมเพื่อกรรมองเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้ชัดขึ้น เราจึงต้องเรียนรู้กิเลสทั้ง ๓ ประเภทนี้จากคัมภีร์เพื่อทำความเข้าใจปัญญจธรรมได้อย่างถูกต้องเสียก่อน จึงจะทำความเข้าใจรายละเอียดต่อไปในอนาคต ดังนั้นในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้อธิบายเกี่ยวกับกิเลสที่ปรากฏอยู่มี ๓ ประเภทคือ ตัณหาวิจริต ๑๐๘ มานะ ๙ และทิฏฐิ ๖๒ ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลทั้งหลายมีความประมาทมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว ในความไม่มีโรค และในชีวิต^{๑๔} เป็นเหตุแห่งความทุกข์ต่าง ๆ มากมาย การได้เรียนรู้และเข้าใจปัญญจธรรม จึงชื่อว่าเป็นผู้ที่เข้าไปพบเห็นเหตุแห่งทุกข์ การเห็นเหตุแห่งทุกข์ก็สามารถทำการเห็นได้หลายวิธี เช่น วิธีการเห็นด้วยการศึกษาจากตำราหรือคัมภีร์ การเห็นด้วยการพิจารณาตามจากประสบการณ์จริง รวมไปถึงการเห็นด้วยการภาวนาตามความเป็นจริง งานวิจัยนี้จึงขอเริ่มต้นที่การเห็นด้วยการ

^{๑๒}พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสุมุขปาถจากพระโอษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๑), หน้า ๕๙๗.

^{๑๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๘.

^{๑๔}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๘/๒๘๖.

เข้าไปศึกษาข้อมูลที่ปรากฏอยู่ในตำรา ในการทำงานของกิเลสแต่ละประเภทก็จะมีลักษณะเด่นเป็นของตนเอง มีรายละเอียดดังนี้

๒.๒.๑ ตัณหา

ตัณหา คือความอยาก, ความกระหาย, ความดิ้นรน^{๑๕} ความทะยานอยาก, ความร่ำร่วน^{๑๖} เป็นความต้องการที่ประกอบด้วยอวิชชา^{๑๗} ปรุณแต่งจิตหรือวิญญานให้ยินดีอยากได้อารมณ์ คือสิ่งเร้าต่าง ๆ ^{๑๘} มีลักษณะที่ก่อให้เกิดภพใหม่ มีความเพติดเพลินติดอยู่ในอารมณ์ สามารถไหลไปตามอารมณ์ภายในคือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอารมณ์ภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ทำให้บุคคลลืมหืม ลืมกลัว ลืมตาย ก่อให้เกิดทุกข์ ทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสาร^{๑๙} มีบาลีรับรองว่า “วตฺถุกามํ ตสฺสสนฺติ ปริตฺตสฺสสนฺติ สตฺตฺตา เอตฺยาติ = ตณฺหา สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีติดใจวตฺถุกามโดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้นธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายยินดีติดใจซึ่งวตฺถุกามนั้น ชื่อว่าตัณหา”^{๒๐} ยังมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนามากมาย จะเห็นได้ว่าชีวิตของเราและผู้อื่นนั้นล้วนแล้วแต่ไม่พ้นไปจากอารมณ์และอาการต่าง ๆ เหล่านี้ไปได้เลย การศึกษาตัณหาให้เข้าใจจึงเป็นสิ่งที่จะทำให้การทำเข้าใจปัญญาธรรมได้ดีขึ้น

พระพุทธองค์ทรงตรัสความหมายของตัณหาเอาไว้ในพระไตรปิฎกอยู่มาก ในหลายที่ แต่ได้มีการอธิบายไว้อย่างละเอียดว่า ตัณหา คือ ความกำหนัดยินดีพอใจในกาม

^{๑๕}พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), และรศ.ดร.จำลอง สารพัดนึก, **พจนานุกรม บาลี – ไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๒๒๖.

^{๑๖}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๓๕๗.

^{๑๗}พระคัมภีร์ญาณ อภิปุญโญ, **ปฏิจจนสมุปปาท คือกฎแห่งความจริง**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา), หน้า ๘๘.

^{๑๘}บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจนสมุปปาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๕๐.

^{๑๙}พระเทพสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ), **วิปัสสนาญาณโสภณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทศรีอนันต์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๕๒.

^{๒๐}พระอาจารย์สัทธัมมโชติโกะ ธัมมาจริยะ, **ปฏิจจนสมุปปาททีปนิ**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทวี.อินเตอร์ พรินท์ จำกัด), หน้า ๗๓.

คุณทั้งหลาย ความเพลิดเพลิดในอำนาจ ความคิดถึงคณิงหาต่าง ๆ รวมไปถึงความหวังใย และความผูกพัน แม้แต่ความปรารถนาดีและความหวังที่มีก็ยังเป็นตัณหา แม้สัตว์ผู้แสวงหาเสาะหา ค้นหากามทั้งหลายเที่ยวไปเพื่อกามนั้น มากไปด้วยกามนั้น หนักในกามนั้น เอนไปในกามนั้น โอนไปในกามนั้น โน้มไปในกามนั้น น้อมใจไปในกามนั้น มุ่งกามนั้นเป็นใหญ่ ชื่อว่าผู้ชวนชวายุในกาม^{๒๐} ซึ่งในพระสูตรอื่น ๆ ก็ไม่ได้มีความหมายนอกไปกว่านี้เลยจึงยกความหมายมาพอสังเขป

พระพุทธศาสนามีการสอนให้พุทธศาสนิกชนได้เรียนรู้เหตุแห่งทุกข์ และมีการอธิบายเหตุแห่งทุกข์ไว้หลายนัย แต่ละนัยมีความสัมพันธ์กันอย่างมีเหตุผล ซึ่งเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย การแบ่งตัณหาตามนัยต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนานั้น จะทำให้ผู้ศึกษาทำความเข้าใจตัณหาได้ตามลำดับและถูกต้องตามความเป็นจริงเพื่อประโยชน์ในการทำ ความเข้าใจสภาวะจริงแห่งตัณหาในที่สุดต่อไป

ตัณหาแบ่งโดยอาการได้ ๓ คือ กามตัณหา ได้แก่ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณ เป็นความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และใจ อันน่ารักน่าเพลิดเพลิด^{๒๑} ดังมีวจนัตถะว่า “สภาวะธรรมใด ย่อมยินดีอยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า กาม สภาวะธรรมใด ย่อมยินดีอยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ด้วย ติดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า กามตัณหา มีบาลีรับรองว่า “กามเตติ = กามโ” “กามโ จ โส ตุนหา จาติ = กามตุนหา”^{๒๒} กามตัณหา จะปรากฏอยู่เกือบตลอดเวลา และโดยส่วนใหญ่คนมักจะเข้าใจว่ากามตัณหาเป็นเรื่องของคนที่มีครอบครัวเท่านั้น แต่ตามเป็นความเป็นจริงกามตัณหาเกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ความพอใจยินดีที่เกิดจากการกระทบของทวารทั้ง ๖ ทางนี้เรียกว่ากามตัณหาทั้งหมด การสังเกตรหรือการมีสติจะทำให้เราสามารถมองเห็นกามตัณหาขึ้นได้

ภวตัณหา ได้แก่ตัณหาที่เกิดพร้อมกันกับผัสสสติปฏิญฺฐิ โดยอาศัย รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และใจ เป็นความอยากให้กามที่ได้มานั้นอยู่กับตนนาน ๆ ^{๒๓} และเป็น

^{๒๐}ช.ม. (ไทย) ๒๙/๙/๔๔.

^{๒๑}นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช, **จิตวิทยาของความดับทุกข์**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท กลางเวียงการพิมพ์ จำกัด เชียงใหม่, ๒๕๔๔), หน้า ๙๒.

^{๒๒}พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี**, หน้า ๗๖.

^{๒๓}บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจสมุปบาท**, หน้า ๙๒.

“สภาวะธรรม ย่อมเห็นว่าตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ปราภภูมีย่อมไม่สูญหายด้วย และ ยินดีอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้นสภาวะธรรมนั้น ชื่อว่าตัณหา มีบาลีรับรองว่า “ภวตีติ = ภโว” ภโว ๑ โส ตณฺหา จาติ = ภวตณฺหา”^{๒๕}

ภวตัณหาอีกนัย คือ ความยินดีใน กามภพ รูปภพ อรูปภพ ฌานสมาบัติ ความพอใจในความเป็นตัวตนของตัวเอง เช่นเข้าใจว่า สัตว์ทั้งหลายมีตัวตนอยู่ ตัวตนนี้ ไม่สูญหาย ตายแต่ร่างกายนี้เท่านั้นแต่จิตยังมีอยู่

ภวตัณหานี้เป็นความพอใจที่อาจจะสังเกตเห็นได้ยากกว่ากามตัณหา เป็น ความพอใจที่ละเอียดกว่ากามตัณหา แต่ถ้ามีการสังเกตและระลึกถึงก็สามารถที่จะมองเห็นได้ เป็นตัณหาที่กล่าวได้ว่า ได้ต่อยอดมาจากกามตัณหานั่นเอง เป็นความพอใจที่ผสม ในอารมณ์

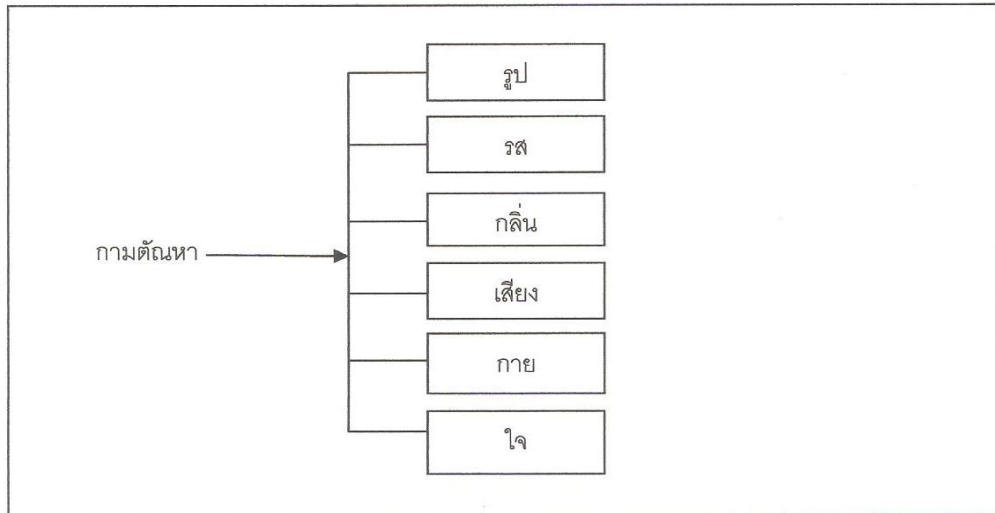
วิภวตัณหา ได้แก่ตัณหาที่เกิดพร้อมกันกับอุจเฉททิฏฐิโดยอาศัยอารมณ์ ๖ เป็น ความเข้าใจว่าตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอดยอมสูญหายไป มีความยินดีในความเห็นนั้น เช่นเห็นว่านิพพานว่ามีตัวตนแล้วปรารถนาพระนิพพานก็เป็นวิภวตัณหา สภาวะธรรมโดยย่อ มเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไปด้วย และยินดี ตีอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า วิภวตัณหา มีบาลีรับรองว่า “น ภวตีติ = วิภโว” “วิภโว ๑ โส ตณฺหา จาติ = วิภวตณฺหา”^{๒๖}

วิภวตัณหานั้นเป็นสภาวะธรรมที่ปฏิเสธอารมณ์ที่เกิดขึ้น กล่าวได้ว่าเป็น สภาวะธรรมที่ต่อยอดมาจากกามตัณหาเช่นเดียวกันแต่เป็นการต่อยอดที่เป็นความอยากที่จะ ปฏิเสธ หมายถึงอยากไม่ให้เกิดขึ้น ที่ขัดกับความต้องการของตนเองหรืออยู่ตรงกันข้ามกับ ความต้องการที่จะมีหรือจะเป็น

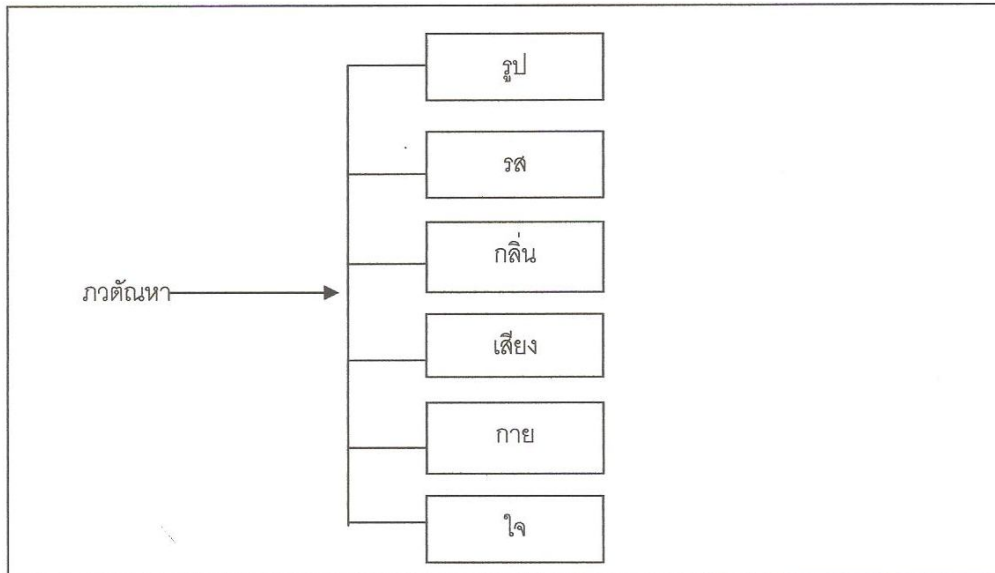
^{๒๕} พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปฏิจจสมุปปบาททีปนี, หน้า ๗๖.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘.

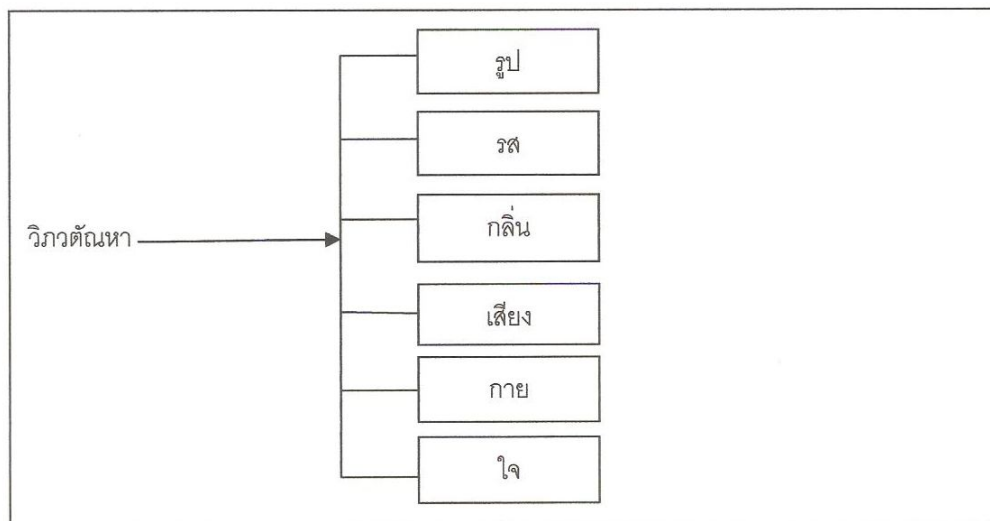
แผนภาพที่ ๒.๑ : แผนภาพกามตัณหา

แผนภาพที่ ๒.๒ : แผนภาพภวตัณหา

แผนภาพที่ ๒.๓ : แผนภาพวิภวตัณหา

ตัณหาแบ่งโดยอารมณ์ได้ ๖ คือ รูปตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้เห็นรูป จึงเกิดความอยากได้ เกิดความรักใคร่ ปราารถนา เป็นความติดใจในรูปารมณ์ มีบาลีรับรองว่า รูป ตณฺหา = รูปตณฺหา^{๒๗} รูปตัณหาเป็นความพอใจ ความต้องการ ความปรารถนาที่เกิดขึ้นทาง ตาเป็นเหตุ ในปัจจุบันรูปตัณหานี้มีการรับรู้ทางตาได้หลายรูปแบบ นอกจากการเห็นสิ่ง - ต่าง ๆ จากการมองเห็นตามธรรมชาติแล้ว เทคโนโลยีที่ทันสมัยยังเอื้อให้การมองเห็นไปไกล ได้อีกมากมาย เช่น ทางทีวี ทางโทรศัพท์ ผ่านการสื่อสารต่าง ๆ ทำให้ตัณหาที่เกิดขึ้นกับรูป นั้น มีความพิสดารมากขึ้นกว่าในสมัยก่อนมากมาย

สัททตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้ยินเสียง จึงเกิดความอยากได้ ความ รักใคร่ ติดใจในเสียงนั้น เป็นความติดใจในสัททารมณ์ มีบาลีรับรองว่า สทฺเท ตณฺหา = สทฺทตณฺหา^{๒๘} เป็นตัณหาที่เกิดขึ้นทางหู ทั้งที่เป็นความติดใจ พอใจ รวมไปถึงความอยาก และไม่อยากได้ยินล้วนแล้วแต่เป็นตัณหาทั้งสิ้น ตัณหาที่เกิดขึ้นทางเสียงนี้ก็สามารถทำให้ ชีวิตมีความสุขและทุกข์ได้มากเช่นเดียวกัน เช่นการได้ยินคำสรรเสริญ เกิดความสุข การได้ ยินคำนิพนทาเกิดความทุกข์ การขาดสติในการฟังเกิดความหลงจึงทุกข์ ทั้งหมดนี้รวมเรียกว่า สัททตัณหา คือตัณหาที่เกิดขึ้นจากเสียง

^{๒๗}อ้างแล้ว, หน้า ๗๔.

^{๒๘}อ้างแล้ว, หน้า ๗๔.

คันธตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้กลิ่น จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ ตีติใจในกลิ่นนั้น เป็นความตีติใจในคันธารมณฺ์ มีบาลีรับรองว่า คนุเถ ตณฺหา = คนุธาตณฺหา^{๒๙} จะเห็นได้ว่าความสุขของคนส่วนใหญ่แล้วนั้นจะมีความสุขในการได้กลิ่นหอม ยิ่งในยุคสมัยปัจจุบันเน้นการแต่งกลิ่นในของใช้ต่าง ๆ นั้นมีมาก ไม่ว่าจะเป็นของรับประทานของใช้สอยที่ต้องเติมไปด้วยความหอม รวมไปถึงการประดับประดาร่างกายที่ต้องเติมไปด้วยกลิ่นที่พอใจ เมื่อมีความพอใจในกลิ่นที่หอม ย่อมอยากที่จะไม่มีสิ่งที่ไม่พอใจเกิดขึ้น ตัณหาที่เกิดขึ้นจากกลิ่นในรูปแบบต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นมา

รสตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้รส จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ ตีติใจในรสนั้น เป็นความตีติใจในรสารมณฺ์ มีบาลีรับรองว่า รสเถ ตณฺหา = รสตณฺหา^{๓๐} เป็นตัณหาที่เกิดขึ้นจากการกระทบระหว่างลิ้นและรสของอาหาร เป็นความพอใจที่อยากจะวางได้ในยุคปัจจุบันนั้นผู้ประกอบการ ที่ทำอาหารพยายามที่จะค้นหาวิธีเพื่อตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค แต่ปรากฏว่าความพยายามในการตอบสนองตัณหาของผู้บริโภคในด้านรสชาติไม่เคยที่จะพอ ทำให้เห็นได้จากการประเมินจากข้อมูลที่พอจะมองเห็นด้วยสายตาตามกาลเวลาที่ผ่านมานั้นมีคำตอบที่แน่นอนว่า ตัณหาในเรื่องความต้องการรสชาติของมนุษย์ไม่เคยพอ

โณฏฐัพพตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้สัมผัส จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ ตีติใจในสัมผัสนั้น เป็นความตีติใจในโณฏฐัพพารมณฺ์ มีบาลีรับรองว่า โณฏฐัพพตณฺหา = โณฏฐัพพตณฺหา^{๓๑} ความสัมผัสที่เกิดขึ้นทางกาย อันได้แก่ความเย็น ความร้อน ความอ่อน ความแข็งที่กระทบทางกายที่เกิดความพอใจ ความตีติใจ เช่นการถูกตู่ตู่และการสัมผัสระหว่างแม่กับลูก สามีกับภรรยา รวมไปถึงการสัมผัสกันระหว่างเพื่อนที่แสดงถึงไมตรีต่าง ๆ เป็นความยินดีระหว่างบุคคล ความยินดีทางกายในด้านวัตถุเช่นการได้นอนในที่นอนอ่อนนุ่ม การได้อยู่ในห้องแอร์ที่เย็นสบาย ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นตัณหาที่เกิดขึ้นจากการสัมผัสทางกายทั้งสิ้น

ธัมมตัณหา คือ คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นทางใจ เช่นในขณะนึกถึงโลกะ โทสะ โมหะ ทิฏฐิ มานะ เป็นธรรมฝ่ายอกุศล และการนึกถึงศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นธรรม

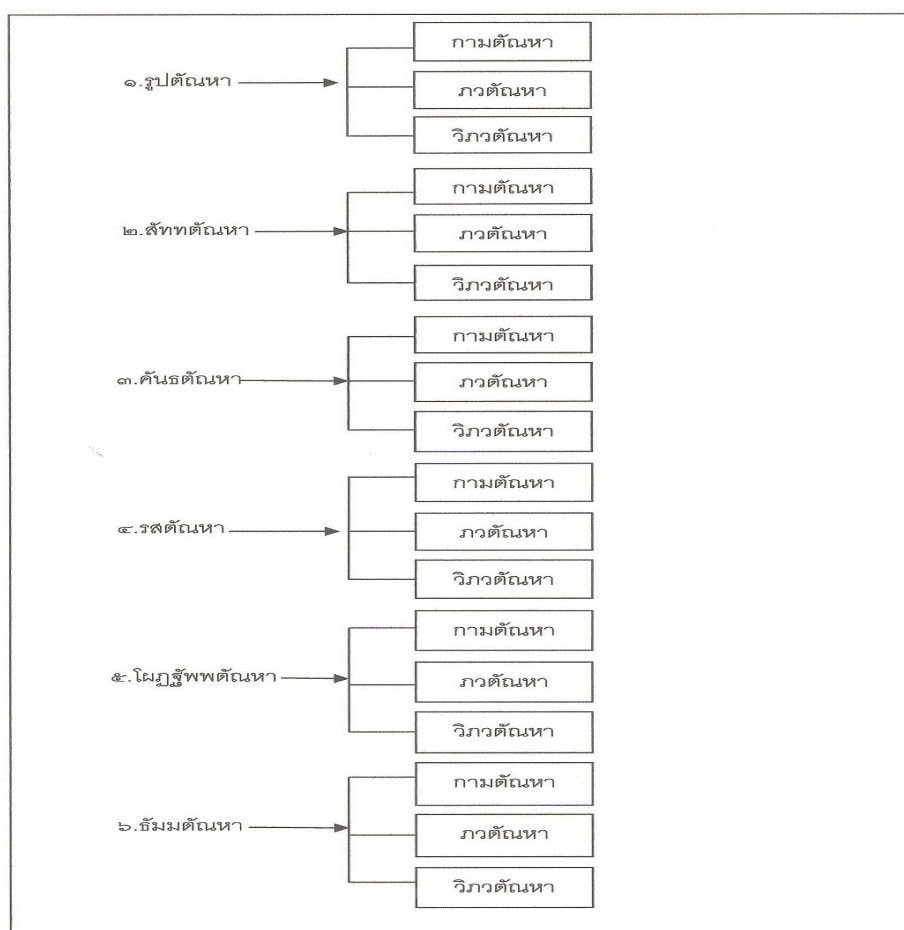
^{๒๙}อ้างแล้ว, หน้า ๗๔.

^{๓๐}อ้างแล้ว, หน้า ๗๔.

^{๓๑}อ้างแล้ว, หน้า ๗๔.

ฝ่ายกุศล นี้ก็ถึงการได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น การรับรู้รส การสัมผัส นี้ก็ถึงรูป เสียง กลิ่น รส การ ถูกต้อง และบัญญัติต่าง ๆ เรียกว่าธัมมัตถนะ^{๓๒} มีบาลีรับรองว่า ธมฺเม ตณฺหา = ธมฺมตณฺหา^{๓๓} เป็นตัณหาที่มองดูได้ยากแต่เกิดได้ง่าย เพราะสามารถที่จะติดอยู่ที่ใจ จึงเป็นส่วนที่จะ รับช่วงต่อของตัณหาที่เกิดขึ้นในทางอื่น ๆ ได้ทั้งหมด ไม่ว่าจะเกิดขึ้นทางใด ความพอใจต่าง ๆ ก็หนีไม่พ้นที่จะเกิดขึ้นทางใจอย่างแน่นอน

แผนภาพที่ ๒.๔ : แผนภาพตัณหา ๖

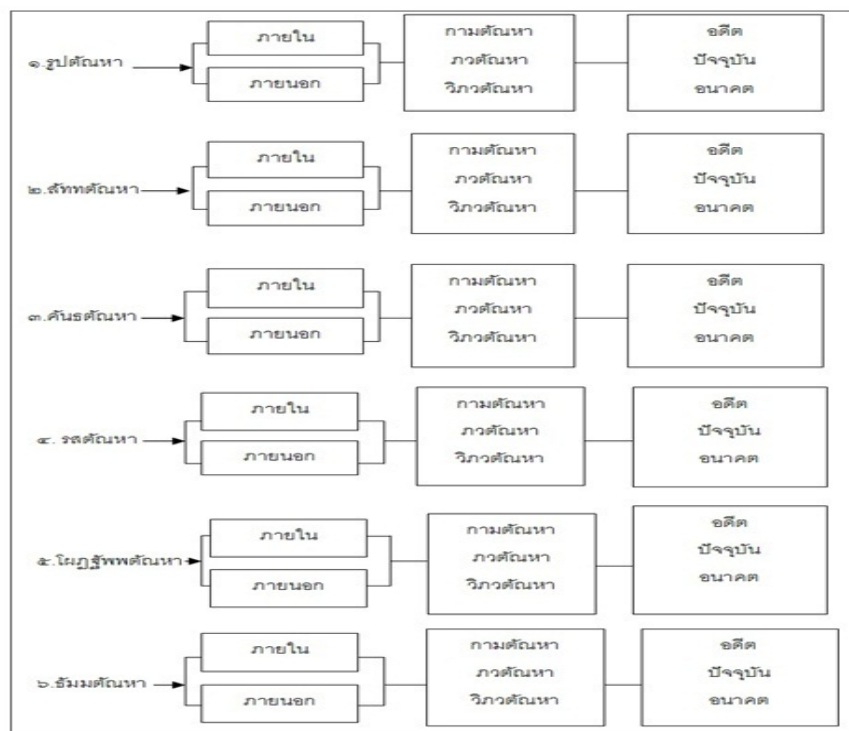

^{๓๒}อ้างแล้ว, หน้า ๗๕.

^{๓๓}อ้างแล้ว, หน้า ๗๔.

ต้นหาแบ่งโดยกาลได้ ๑๐๘ ต้นหาวิจิริต หมายถึง ความเป็นไป หรือการออก
 เทียบแสดงตัวของต้นหา^{๓๔} ซึ่งเป็นไปได้ถึง ๑๐๘ คือ ต้นหาวิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธ์
 ภายใน มารวมกับต้นหาวิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธ์ภายนอก รวมเป็น ๓๖ แล้วนำอดีต
 ปัจจุบัน อนาคต มาคูณ จึงได้ต้นหา ๑๐๘ ซึ่งเป็นต้นหาว่าโดยอาการ โดยอารมณ์ โดยกาล
 มาประกอบกันจึงกลายเป็นต้นหา ๑๐๘ ขึ้นมา ซึ่งเป็นลักษณะของต้นหาที่ละเอียดและเป็น
 อาการของต้นหาที่เกิดขึ้นของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายที่ยังต้องเวียนว่ายเกิดอยู่ใน
 สังสารวัฏฏ์ ต้นหาทั้ง ๑๐๘ นี้จะมีอยู่ตลอดไป ถ้ายังมีการเกิดอยู่

แผนภาพที่ ๒.๕ : แผนภาพต้นหา ๑๐๘

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม,

๒.๒.๒ ทิฏฐิ

ทิฏฐิ คือความคิดเห็น ความเชื่อถือ ลัทธิ ทฤษฎี อุดมการณ์ต่าง ๆ^{๓๕} มีความหมายอยู่หลายนัยใช้ได้ทั้งฝ่ายดี ฝ่ายไม่ดี และความหมายกลาง ๆ โดยมีได้ระบุว่าเป็นหรือไม่ดี คือไม่ใช่ชี้ชัดลงไปว่าถูกหรือผิด ถ้าอยู่ในฐานะที่เป็นกิเลสกลุ่มปญจธรรม คือตัณหา ทิฏฐิ มานะ ก็จะหมายถึงความเห็นผิด^{๓๖} ทิฏฐิเป็นกิเลสที่ประกอบอยู่ในกลุ่มของปญจธรรม และทิฏฐิที่ปรากฏเกิดขึ้นทั้งหมดมีอยู่ ๒ แบบที่เป็นความคิดดีหรือคิดถูกเราเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ แต่ทิฏฐิในปญจธรรมนั้นหมายถึงความคิดที่ผิดไปจากความจริงหรือความจริงซึ่งเป็นเหตุแห่งความเนิ่นช้า

พระพุทธองค์ทรงแสดงทิฏฐิเกิดจากมูลเหตุ ๒๒ อย่าง สมณพราหมณ์เหล่านั้น ทุกจำพวกรับสัมผัส^{๓๗} (ผัสสะ) ทางผัสสาชยตนะ ๒ แล้วเกิดเวทนา (ความรู้สึก) เพราะเวทนา เป็นปัจจัยจึงเกิดมีตัณหา^{๓๘} เมื่อมีตัณหาความทุกข์ต่าง ๆ จึงปรากฏ ทิฏฐิ ๒๒^{๓๙} เป็นพระสูตรสำคัญที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก และเป็นการแสดงความสำคัญของความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา ทรงตรัสเกี่ยวกับทิฏฐิไว้อีกว่า “ความถือ ความถือมั่น ความยึดมั่น ความยึดมั่นถือมั่น ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเดิรดิย ความถือขัดแย้ง ความถือวิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือในสิ่งที่ไม่เป็นความจริงว่าเป็นจริงเห็นปานนี้จนถึงทิฏฐิ ๒๒ นี้ชื่อว่าลูกศรคือทิฏฐิ”^{๔๐} เป็นความเห็นผิดที่ทำให้เหล่าสัตว์ทั้งหลายวนเวียนเนิ่นช้าในวัฏฏะ

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕.

^{๓๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสากล อังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : หจก. อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๖.

^{๓๗} สัมผัส หรือการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก เช่น ตากระทบรูป เป็นต้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ทิฏฐิ ๒๒ เริ่มต้นจากผัสสะนำไปสู่เวทนา สุดท้ายก็คือความทุกข์ ดังนั้น จึงไม่อาจนำไปสู่ความดับทุกข์ได้แต่อย่างใด, ที.สี.อ. (บาลี) ๑๔๔/๑๑๖.

^{๓๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕.

^{๓๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๑/๑.

^{๔๐} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๔/๔๙๔.

ประเภทแห่งทฤษฎี ๖๒ ในปรัชญาธรรม ทฤษฎีมีอยู่หลายแบบในการอธิบายทางพระพุทธศาสนา แต่งานวิจัยนี้มุ่งการอธิบายที่เป็นทฤษฎีที่เป็นนิเสธที่อยู่ในกลุ่มของปรัชญาธรรมเท่านั้น ในโลกนี้บุคคลมากเท่าไรความคิดก็มากเท่านั้น เราสามารถแบ่งความคิดของบุคคลเอาไว้ได้ ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ สัมมาทฤษฎี และมิจฉาทฤษฎี ดังนั้นสัมมาทฤษฎีคือความเห็นที่ตรงตามหลักของพระพุทธองค์ เราไม่ขอกล่าวในที่นี้ แต่ที่จะกล่าวก็คือทฤษฎีในส่วนที่เป็นมิจฉา หรือความเห็นผิด ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้มีอยู่ถึง ๖๒ แบบดังนี้

บุพพันตักปิฎาทฤษฎี ๑๘ ลัทธิที่ปรารถนาขั้นส่วนของดีด ๑๘ อย่าง มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง กล่าวถึงขั้นส่วนของดีด แสดงทฤษฎีหลายชนิดด้วยเหตุ ๑๘ ประการ ดังนี้

สัสสตทฤษฎี ๔^{๙๐} มีทฤษฎีว่าเที่ยง บัญญัติอัตตา และโลกว่าเที่ยง ด้วยเหตุ ๔ ประการ

บุพเพนิวาสานุสสติ สมณพราหมณ์บางคน บรรลุเจโตสมาธิ ตามระลึกถึงขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้หลายประการ ได้หนึ่งชาติบ้าง หลายแสนชาติบ้าง เขากล่าวว่าอัตตา และโลกเที่ยง คงที่ ส่วนสัตว์นั้นย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไป จุตติ เกิด นี่เป็นฐานะที่ ๑

ในฐานะที่ ๒ และ ๒ สมณพราหมณ์บางคน บรรลุเจโตสมาธิ ตามระลึกถึงขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้ วัฏฏวิวัฏฏกัปปหนึ่งบ้าง สี่สิบบ้าง เขากล่าวว่าอัตตา และโลกเที่ยง คงที่ ส่วนสัตว์นั้นย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไป จุตติ เกิด

ในฐานะที่ ๔ สมณพราหมณ์บางคน เป็นนักตรึก นักคั่นคิด กล่าวตามที่ตนตรึกได้ คั่นคิดได้ ว่า อัตตา และโลกเที่ยง คงที่ ส่วนสัตว์นั้นย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไป จุตติ เกิด

เรื่องนี้ตถาคตรู้ชัดว่า ฐานะเป็นที่ตั้งแห่งทฤษฎีเหล่านี้ อันบุคคลถือไว้ยึดไว้แล้ว ย่อมมีคติอย่างนั้น มีภพเบื้องหน้าอย่างนั้น และตถาคตย่อมรู้เหตุที่นั่นชัด ทั้งไม่ยึดมั่นความรู้ชัดนั้นด้วย เมื่อไม่ยึดมั่น ก็ทราบความเกิดขึ้น ความดับไป คุณและโทษ เวทนาทั้งหลาย กับอุปายเป็นเครื่องออกไปจากเวทนาเหล่านั้น ตามความเป็นจริง จึงทราบความดับได้เฉพาะตน เพราะไม่ถือมั่น ตถาคตจึงหลุดพ้น

^{๙๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๐-๓๗/๑๑-๑๕.

เอกัจฉลตติกทฎฐิ ๔^{๔๒} มีทฎฐิว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง ด้วยเหตุ ๔ ประการ

ระยะเวลาช้านาน เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่ เหล่าสัตว์ย่อมเกิดในอาภัสสรพรหม เหล่าสัตว์นั้นได้สำเร็จทางใจ สถิตอยู่ในภพนั้น บางครั้งสิ้นกาลยาวนาน เมื่อโลกกำลังเจริญอยู่ วิมานของพรหมปรากฏว่าว่างเปล่า ครั้งนั้น สัตว์ที่จุติขึ้นจากชั้นอาภัสสรพรหม เพราะสิ้นอายุ หรือเพราะสิ้นบุญ ย่อมเข้าถึงวิมานพรหมอันว่างเปล่า สัตว์ผู้นั้นก็ได้สำเร็จทางใจ สถิตอยู่ในภพนั้น เกิดความกระสันความดิ้นรน ว่าแม้สัตว์เหล่าอื่นก็พึงมาเป็นอย่างนี้บ้าง บรรดาสัตว์เหล่านั้น ผู้ใดเกิดก่อน ผู้นั้นย่อมมีความคิดว่า เราเป็นพรหม เราเป็นมหาพรหม เป็นใหญ่ไม่มีใครข่มได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง เป็นผู้นิรมิต เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้บงการ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของหมู่สัตว์ผู้เป็นแล้ว และกำลังเป็นสัตว์เหล่านั้นนิรมิต แม้พวกสัตว์ที่เกิดภายหลัง ก็มี ความคิดว่า ท่านผู้นี้แลเป็นพรหม พวกเรา อันพระพรหมผู้เจริญนี้นิรมิตแล้ว บรรดาสัตว์เหล่านั้น ผู้ใดเกิดก่อน ผู้นั้นอายุยืนกว่า มีศักดิ์มากกว่า

สัตว์เหล่านี้ได้บวชเป็นบรรพชิต แล้วบรรลุเจโตสมาธิ ตามระลึกถึงชั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้ หลังจากนั้นไประลึกไม่ได้ จึงได้กล่าวว่า ท่านผู้ใดเป็นพรหม พระพรหมผู้ใดนิรมิตพวกเรา พระพรหมผู้นั้นเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงทน มีอันไม่แปรผัน ส่วนพวกเราเป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีอายุน้อย ยังต้องจุติมาเป็นอย่างนี้ นี่เป็นฐานที่ ๑

ในฐานะที่ ๒ เทวดาพวกหนึ่ง หมกมุ่นอยู่แต่ในความรื่นรมย์ สติย่อมหลงลืม เมื่อจุติจากชั้นนั้นแล้ว มาเป็นอย่างนี้ จึงออกบวชเป็นบรรพชิต แล้วบรรลุเจโตสมาธิ ตามระลึกถึงชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้ หลังจากนั้นไประลึกไม่ได้ จึงกล่าวว่า พวกเทวดาที่ไม่หมกมุ่นอยู่ในความรื่นรมย์ สติย่อมไม่หลงลืม จึงไม่จุติจากชั้นนั้น เป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงทน ไม่แปรผัน ส่วนพวกตนเป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีอายุน้อยยังต้องจุติ นี่เป็นฐานะที่ ๒

^{๔๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๘-๕๒/๑๖-๒๑.

ในฐานะที่ ๓ เทวดาพวกหนึ่งมักเพ่งโทษกันและกัน มุ่งร้ายกัน พวกกันจตุตจก
 ชั้นที่ตนอยู่ แล้วมาเป็นอย่างนี้ จึงออกบวชเป็นบรรพชิต แล้วบรรลุเจโตสมาธิ ตาม
 ระลึกถึงชั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้ หลังจากนั้นไประลึกไม่ได้ จึงเกิดความเห็น
 เช่นเดียวกับฐานะที่ ๒

ในฐานะที่ ๔ สมณพราหมณ์บางคนเป็นนักตริก นักคิดค้น กล่าวตามที่ตน
 ตริกได้ คิดค้นได้ว่า สิ่งทีเรียกว่า จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย นี้ได้ชื่อว่าอตตตา เป็น
 ของไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน ไม่คงทน มีอันแปรผัน ส่วนที่เรียกว่าจิต หรือใจ หรือวิญญานนี้
 ชื่อว่าอตตตา เป็นของเที่ยง

อันทานันติกทิกฐิติ ๔^{๓๓} มีทิกฐิติว่าโลกมีที่สุด และหาที่สุดมิได้ ด้วยเหตุ ๔
 ประการ

สมณพราหมณ์บางคน บรรลุเจโตสมาธิ ย่อมมีความสำคัญในโลกว่ามี
 ที่ที่สุด กลมโดยรอบ นี้เป็นฐานะที่ ๑

ในฐานะที่ ๒ สมณพราหมณ์บางคน บรรลุเจโตสมาธิ มีความสำคัญในโลก
 ว่าไม่มีที่สุด หาที่สุดรอบมิได้ พวกที่ว่าโลกนี้มีที่สุด กลมโดยรอบนั้นแท้จ นี้เป็นฐานะ
 ที่ ๒

ในฐานะที่ ๓ สมณพราหมณ์บางคน บรรลุเจโตสมาธิ มีความสำคัญในโลก
 ว่า ด้านบน ด้านล่าง มีที่สุด ด้านขวางหาที่สุดมิได้ พวกที่ว่าในฐานะที่ ๑ และใน
 ฐานะที่ ๒ นั้นแท้จ นี้เป็นฐานะที่ ๓

ในฐานะที่ ๔ สมณพราหมณ์บางคน เป็นนักตริก นักค้นคิด กล่าวตามที่ตน
 ตริกได้ ค้นคิดได้ว่า โลกนี้มีที่สุดก็มีใช่ ไม่มีที่สุดก็มีใช่ พวกที่ว่าในฐานะที่ ๑, ๒ และ
 ๓ นั้นแท้จ

อมราวาเชปิกทิกฐิติ ๔^{๓๔} มีทิกฐิติตื่นได้ไม่ตายตัว ด้วยเหตุ ๔ ประการ
 สมณพราหมณ์บางคน ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้เป็นกุศล นี้เป็น
 อกุศล ถ้าตนพยากรณ์ไปก็จะเป็นแท้จ จึงไม่กล้าพยากรณ์ เพราะเกลียดการกล่าว
 แท้จ จึงกล่าววจาตื่นได้ไม่ตายตัวว่า ความเห็นของเราว่า อย่างนี้ก็มิใช่ อย่างนั้นก็
 มิใช่ อย่างอื่นก็มิใช่ ไม่ใช่ก็มิใช่ นี้เป็นฐานะที่ ๑

ในฐานะที่ ๒ สมณพราหมณ์บางคน ไม่รู้ตามความเป็นจริง เกรงว่าพยากรณ์
 ไปแล้วจะเป็นอุปาทาน จึงกล่าววจาตื่นได้

^{๓๓}ที.สี. (ไทย) ๙/๕๓-๖๐/๒๑-๒๔.

^{๓๔}ที.สี. (ไทย) ๙/๖๑-๖๖/๒๔-๒๘.

ในฐานะที่ ๓ สมณพราหมณ์บางคน ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง เกรงว่าเมื่อถูกซักไซ้แล้วตอบไม่ได้ จึงกล่าววาทจาตัมได้

ในฐานะที่ ๔ สมณพราหมณ์บางคนเป็นคนเขลา งมงาย เมื่อถูกถามว่าอย่างไร ตนมีความเห็นว่าเป็นอย่างไร ก็จะตอบไปตามนั้น จึงกล่าววาทจาตัมได้
 อธิจสมุปปันนิกทิกฏฐิ ๒^{๔๕} มีทิกฏฐิวาอัตตาและโลกเกิดขึ้นลอย ๆ ด้วยเหตุ ๒ ประการ

พวกเทวดาชื่อว่าอัสถุญีสัตว์มีอยู่ เมื่อจุติจากชั้นนั้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งสัญญา มาเป็นอย่างนี้ แล้วออกบวชเป็นบรรพชิต บรรลุเจโตสมาธิ ย่อมระลึกถึงความเกิดขึ้นแห่งสัญญาได้ เบื้องหน้าแต่นั้นไประลึกไม่ได้ เขากล่าวว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นลอย ๆ เพราะตนเมื่อก่อนไม่มี เดียวนี้ตนมี นี้เป็นฐานะที่ ๒

ในฐานะที่ ๒ สมณพราหมณ์บางคน เป็นนักตริก นักคิดค้น เขากล่าวตามที่ตริกได้ค้นคิดได้ว่า อัตตาและโลกเกิดขึ้นลอย ๆ

อปรันตักปัปิกทิกฏฐิ ๔๔^{๔๖} ลัทธิที่ปรารภขันธส่วนอนาคตและปัจจุบัน ๔๔ อย่าง

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง กำหนดขันธส่วนอนาคต.. กล่าวคำแสดงทิกฏฐิหลายชนิด ด้วยเหตุ ๔๔ ประการ

อัสถุญีทิกฏฐิ ๑๖^{๔๗} มีทิกฏฐิวา อัตตาเหนือขึ้นไปจากการตายมีสัญญา ด้วยเหตุ ๑๖ ประการ คือ อัตตามีรูป ไม่มีรูป ทั้งที่มีรูปทั้งที่ไม่มีรูป ทั้งที่มีรูปก็มิใช่ ทั้งที่ไม่มีรูปก็มิใช่ ที่มีที่สุด ที่ไม่มีที่สุด ทั้งที่มีที่สุดทั้งที่ไม่มีที่สุด ทั้งที่มีที่สุดก็มิใช่ทั้งที่ไม่มีที่สุดก็มิใช่ ที่มีสัญญาอย่างเดียวกัน ที่มีสัญญาต่างกัน ที่มีสัญญาย่อมเยา ที่มีสัญญาหาประมาณมิได้ ที่มีสุขอย่างเดียว ที่มีทุกข์อย่างเดียว ที่มีทั้งสุขทั้งทุกข์ ที่มีทุกข์ก็มิใช่ สุขก็มิใช่ ยั่งยืนมีสัญญา

^{๔๕}ที.สี. (ไทย) ๙/๖๗-๗๓/๒๘-๓๐.

^{๔๖}ที.สี. (ไทย) ๙/๗๔/๓๐.

^{๔๗}ที.สี. (ไทย) ๙/๗๕-๗๗/๓๐-๓๒.

อัสถุญญิติฏฐิ ๘^{๔๔} มีทีฏฐิวา อตตาทนือไปจากการตายไม่มีสัญญา ด้วยเหตุ ๘ ประการ คือ อตตาทมีรูป ที่ไม่มีรูป ทั้งที่มีรูปทั้งที่ไม่มีรูป ทั้งที่มีรูปก็มีไซ้ ทั้งที่ไม่มีรูปก็มีไซ้ ที่มีที่สุด ที่ไม่มีที่สุด ทั้งที่มีที่สุดทั้งที่ไม่มีที่สุด ทั้งที่มีที่สุดก็มีไซ้ ทั้งที่ไม่มีที่สุดก็มีไซ้ ยังยืนไม่มีสัญญา

เนวสัญญาสัญญาสัญญา ๘^{๔๕} มีทีฏฐิวา อตตาทนือไปจากการตาย มีสัญญา ก็มีไซ้ ไม่มีสัญญาก็มีไซ้ ๘ ประการ คือ อตตาทมีรูป ทั้งที่มีที่สุดก็มีไซ้ ทั้งที่ไม่มีที่สุดก็มีไซ้ ยังยืนมีสัญญา

อุทเขตทีฏฐิ ๗^{๕๐} มีทีฏฐิวาชาตสุญญ ย่อมบัญญัติความชาตสุญญ ความพินาศ ความเล็กเกิดของสัตว์ ด้วยเหตุ ๗ ประการ คือ

สมณพราหมณ์บางคนมีวาทะว่า เพราะอตตานี้มีรูป สำเร็จด้วยมหาภูตรูป ๔ มีมารดา บิดา เป็นแดนเกิด เพราะกายแตกย่อยอมชาตสุญญ ย่อมพินาศ ย่อมเล็กเกิด อตตานี้จึงเป็นอันชาตสุญญ

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ยังมีอตตาทอื่นที่เป็นทิพย์ เป็นกามาพจร บริโภค กวฬิงการอาหาร เพราะกายแตก อตตานั้นย่อยอมชาตสุญญ

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ยังมีอตตาทอย่างอื่นที่เป็นทิพย์ มีรูปสำเร็จ ด้วยใจ มีอวัยวะใหญ่่น้อยครบครัน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง เพราะกายแตก อตตานั้นย่อยอมชาตสุญญ

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ยังมีอตตาทอื่นที่เข้าถึงชั้นอากาศานัญญาตนะ มีอารมณ์ว่าอากาศหาที่สุดมิได้ เพราะลวงรูปสัญญา เพราะดับปฏิขมสัญญา เพราะไม่ใส่ใจในนันทตสัญญา เพราะกายแตก อตตานั้นย่อยอมชาตสุญญ

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ยังมีอตตาทอื่นที่เข้าถึงชั้นวิญญาณัญญาตนะ เพราะกายแตก อตตานั้นย่อยอมชาตสุญญ

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ยังมีอตตาทอื่นที่เข้าถึง อากิญญาตนะ เพราะกายแตก อตตานั้นย่อยอมชาตสุญญ

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ยังมีอตตาทอื่นที่เข้าถึงเนวสัญญา สัญญาตนะ เพราะกายแตก อตตานั้นย่อยอมชาตสุญญ

^{๔๔}ที.สี. (ไทย) ๙/๗๘-๘๐/๓๒-๓๓.

^{๔๕}ที.สี. (ไทย) ๙/๘๑-๘๑/๓๓-๓๔.

^{๕๐}ที.สี. (ไทย) ๙/๘๔-๙๒/๓๔-๓๖.

ทฤษฎีธรรมนิพพานทฤษฎี ^{๕๑} มีทฤษฎีว่า นิพพานปัจจุบันเป็นธรรมอย่างหนึ่งของ สัตว์ ด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ

สมณพราหมณ์บางคนกล่าวว่า เพราะอดีตชาติมีอัมเขิบ พริ้งพริ้วม เพลิดเพลิน อยู่ด้วยกามคุณ ๕ จึงเป็นอันบรรลุนิพพานปัจจุบัน

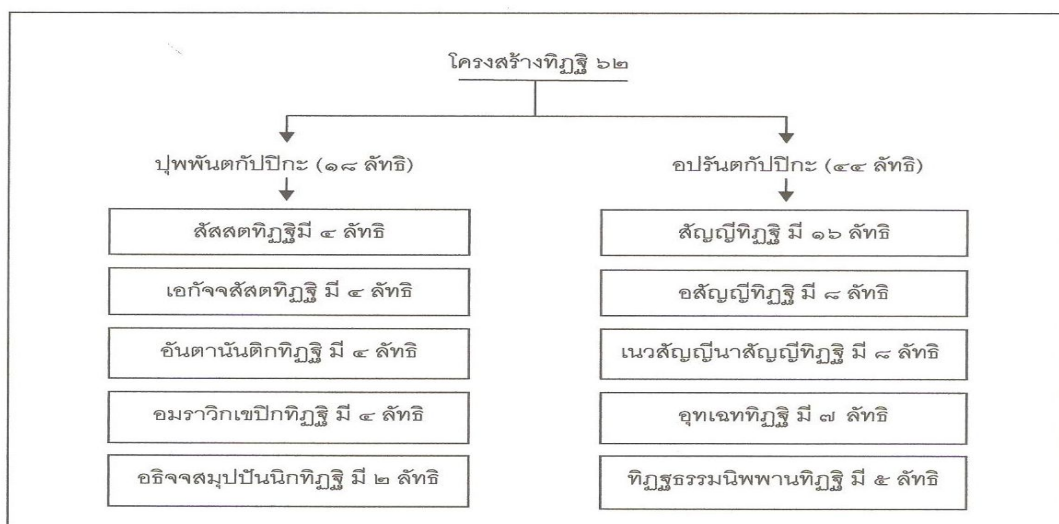
สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ยังมีเหตุอื่นอีก เพราะเหตุว่ากามทั้งหลายไม่ เตียง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา จึงเกิดความโศก ความรำไร ความ ทุกข์ โทมนัส คับใจ เพราะอดีตชาติสังัดจากกาม จากอกุศลกรรม บรรลุปฐมฌาน มี วิตก วิจาร มีปีติ และสุขเกิด แต่วิเวกอยู่ จึงเป็นอันบรรลุนิพพานปัจจุบัน

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ปฐมฌานยังหยาบ เพราะอดีตชาติบรรลุทุติย ฌาน จึงเป็นอันบรรลุนิพพานปัจจุบัน

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ทุติยฌานยังหยาบ เพราะอดีตชาติบรรลุตติย ฌาน จึงเป็นอันบรรลุนิพพานปัจจุบัน

สมณพราหมณ์พวกอื่นกล่าวว่า ตติยฌานยังหยาบ เพราะอดีตชาติบรรลุ จตุตถฌาน จึงเป็นอันบรรลุนิพพานปัจจุบัน

แผนภาพที่ ๒.๖ : แผนภาพสรุปลักษณะทฤษฎี ๖๒

^{๕๑}ที.สี. (ไทย) ๙/๙๓-๙๙/๓๗-๓๘.

๒.๒.๓ มานะ

มานะ ตามรูปศัพท์ (มา มาเน + ยุ เป็น อน ลบ อ) หมายถึง อากาโรที่เป็นเหตุ
 อยากให้คนนับถือ ชื่อว่ามานะ^{๕๒} ความถือตัวว่า เราดีกว่าเขา เราเสมอกับเขา เราเร็วกว่าเขา
 ความถือตัวกิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความยกตน ความเทิดตน ความเชิดชูตนดูจง
 ความยกจิตขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่ามานะ^{๕๓} การแสดง
 ความเท่าเทียม หรือด้อยกว่าผู้อื่น ความอยากเด่นอยากยกชูตนให้ยิ่งใหญ่^{๕๔} เป็นกิเลสที่มี
 ความยึดถือว่ามีตัวมีตน ซึ่งเป็นการถือสำคัญด้วยความรู้ ด้วยความรู้สึที่เข้าไปในตัวเอง
 จนทำให้เกิดความยึดถือเกี่ยวกับตัวเองขึ้นมาเป็นตัวเป็นตนที่มีอยู่หรือเป็นอยู่^{๕๕} คือมานะ
 เป็นอีกหนึ่งเหตุของปัญหาในชีวิตที่ทำให้เกิดทุกข์ เป็นกิเลสที่มีการพัฒนามาจากตัณหา
 เช่นเดียวกันแต่เป็นในลักษณะที่ยึดมั่นถือตัวตนที่เกิดจากความคิดเห็นที่ไม่ถูกต้องตาม
 ความเป็นจริงนั่นเอง

มานะ เป็นกิเลสที่เป็นส่วนประกอบของปญจธรรม ที่ทำให้การทำงานของ
 ปญจธรรมนั้นสมบูรณ์ ดังที่พระพุทธองค์ได้แสดงไว้ว่า พระอริยสาวกผู้ชดอกุศลและ
 รากเหง้าแห่งอกุศลอย่างนี้ รู้ชัดกุศลและรากเหง้าแห่งกุศลอย่างนี้ เมื่อนั้นละมานานุสัย
 (กิเลสที่นอนเนื่องคือมานะ) ที่ว่า เป็นเรา โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาได้แล้ว ทำวิชชาให้
 เกิดขึ้น แล้วเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบันนี้เอง^{๕๖} ดังนั้นเพราะละมานะได้โดยชอบจึง
 ถือว่าทำที่สุดแห่งทุกข์^{๕๗} มานะ มีต้นเหตุมาจากสัญญา คือ มีสัญญาเป็นเหตุเกิด มีสัญญา
 เป็นกำเนิด มีสัญญาเป็นแดนเกิด รวมความว่า เพราะว่าส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำ

^{๕๒} พระโมคคัลลานะเถระ รจนา, พระมหาสมปอง มุทิโต แปล, **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**,
 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๗ - ๒๒๘.

^{๕๓} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๓๙/๓๑๔.

^{๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**,
 หน้า ๙๕.

^{๕๕} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๗๐/๓๕.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๔.

^{๕๗} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๕๗/๓๗๔.

ต้นเหตุมาจากสัญญาทั้งสิ้น^{๕๘} ความจริงนั้นมานะจะมีปรากฏอยู่ในหลายที่ของพระไตรปิฎก ในที่นี้เพียงจะยกให้เห็นถึงการกล่าวถึงมานะพอสังเขปเท่านั้น

ประเภทแห่งมานะ ๙ ในปปัญจธรรม

มานะเป็นกิเลสที่ทำให้เราทุกข์ได้มาก คนรวยก็ทุกข์ คนสวยก็ทุกข์ คนเก่งก็ทุกข์ เพราะความทุกข์ทั้งหลายนั้นเกิดจากการเปรียบเทียบคือมานะ เป็นกิเลสที่มีหลายลักษณะ และมีความชัดเจนในลักษณะของตนเอง แต่ละลักษณะก็สามารถทำให้เกิดความทุกข์ได้ในรูปแบบที่ต่างกันตามความยึดถือ ว่าโดยย่อคือทำให้ทุกข์และเกิดความเนิ่นช้าทำให้ต้องวนเวียนเกิดในวัฏฏะนี้อีกนาน มานะแบ่งเป็นหลายประเภทด้วยกันตั้งแต่ มานะ ๑ มานะ ๒ มานะ ๓ มานะ ๔ มานะ ๕ มานะ ๖ มานะ ๗ มานะ ๘ มานะ ๙ มานะ ๑๒^{๕๙} มานะที่ปรากฏอยู่ในปปัญจธรรมคือมานะ ๙ ประเภทดังนี้

๑. เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา หมายความว่าตนเองดีอยู่แล้วตามความเป็นจริง แต่สำคัญความดีของตนว่าดีกว่าเขา

๒. เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขา หมายความว่าตนเองดีกว่าเขาอยู่แล้วตามความเป็นจริง แต่สำคัญความดีของตนว่าเสมอเขา

๓. เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา หมายความว่าตนเองดีกว่าเขาอยู่แล้วตามความเป็นจริง แต่สำคัญความดีของตนว่าด้อยกว่าเขา

๔. เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา หมายความว่าตนเองมีความดีเสมอเขาตามความเป็นจริง แต่สำคัญความดีของตนว่าด้อยกว่าเขา

๕. เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเสมอเขา หมายความว่าตนเองมีความดีเสมอเขาตามความเป็นจริง และสำคัญความดีของตนว่าเสมอเขา

๖. เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา หมายความว่าตนเองมีความดีเสมอเขาตามความเป็นจริง แต่สำคัญว่าความดีของตนด้อยกว่าเขา

๗. เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา หมายความว่าตนเองมีความดีด้อยกว่าเขาตามความเป็นจริง แต่สำคัญความดีของตนว่าเลิศกว่าเขา

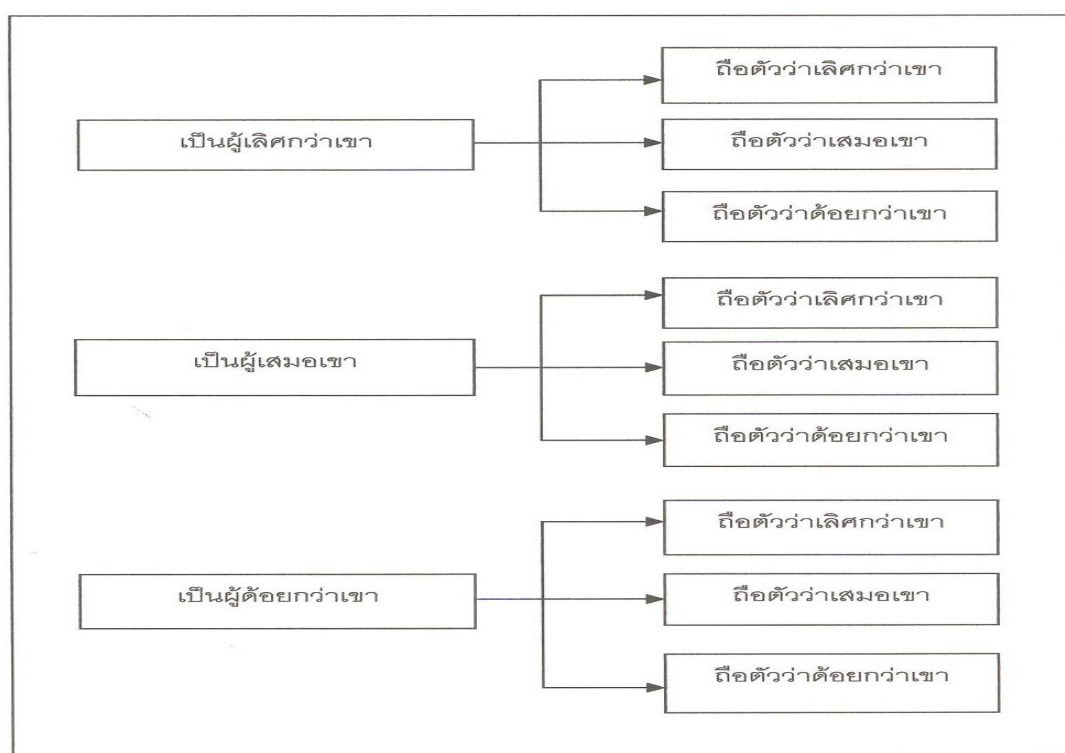
^{๕๘} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐๘/๓๓๑.

^{๕๙} พระสาส์น ธรรมธีโร (เศรษฐีกิจ), “การศึกษาวิเคราะห์มานะในพระพุทธานุศาสน์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๙.

๘. เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขา หมายความว่าตนเองมีความดีด้อยกว่าเขาตามความเป็นจริง แต่สำคัญความดีของตนว่าเสมอเขา

๙. เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา หมายความว่าตนเองมีความดีด้อยกว่าเขาตามความเป็นจริง แต่สำคัญความดีของตนว่าด้อยกว่าเขา

แผนภาพที่ ๒.๗ : แผนภาพสรุปสถานะ ๙ ในปัญญาธรรม

๒.๓ ปัญญาธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้ปรากฏกิเลสที่ชื่อปัญญาธรรมไว้หลายแห่ง รวมไปถึงบางคัมภีร์มิได้กล่าวถึงชื่อปัญญาธรรมโดยตรงแต่ได้กล่าวไว้โดยอ้อม และยกเอากิเลส ๓ ตัวที่เป็นปัญญาธรรมมาอธิบายเอาไว้หลายแห่ง ในที่นี้จะนำเอาที่กล่าวถึงปัญญาธรรมทั้งในส่วนของกรณีปัญญาธรรมที่ทำให้เกิดทุกข์ และในส่วนที่ไม่มีปัญญาธรรมที่พันทุกขซึ่งจะทำให้เราสามารถรู้จักปัญญาธรรมได้มากขึ้น เพราะการทราบถึงผลในการไม่มีปัญญาธรรมนั่นเอง

๒.๓.๑ ความสิ้นไปแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า

กิเลสเครื่องเนิ่นช้า^{๖๐} เมื่อบุคคลใดก้าวล่วงตัณหาและทิฏฐิ เรียกว่า สันถานะ เป็นเครื่องผูกพัน เป็นลิมเพราะกีดกันการเข้าสู่นิพพาน ตราบใดที่ปัญจธรรมตั้งอยู่ ก็ยังเป็นเหตุแห่งความเกิดขึ้นของกุศล อกุศล และวิบากอยู่ ธรรมอันเป็นเครื่องเนิ่นช้านี้มีสุกสัมมัญญาเป็นเครื่องหมายคือราคะ อาฆาตวัตถุเป็นเครื่องหมายคือโทสะ มีอัสวะเป็นเครื่องเนิ่นช้าคือโมหะ เวทนาเป็นเครื่องแห่งความเนิ่นช้าคือตัณหา สัมมัญญาเป็นเครื่องหมายความเนิ่นช้าคือทิฏฐิ และวิตกเป็นเครื่องหมายแห่งมานะ ท่านกล่าวไว้ว่าส่วนแห่งปัญจธรรม มีสัมมัญญาเป็นเหตุ ซึ่งมีปรากฏอยู่ใน **ปัญจจักขยสูตร**^{๖๑}

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งพิจารณาถึงการละส่วนสัมมัญญาอันประกอบด้วยกิเลสเครื่องเนิ่นช้า^{๖๒} ของพระองค์อยู่ พระผู้มีพระภาคทรงทราบถึงการละส่วนสัมมัญญาอันประกอบด้วยกิเลสเครื่องเนิ่นช้าของพระองค์แล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลา นั้นว่า

“ผู้ใดไม่มีกิเลสเครื่องเนิ่นช้าและการดำรงอยู่ (ในสังสารวัฏ)
ก้าวพ้นที่ต่อ^{๖๓} และลิมสลัก^{๖๔} ได้แล้ว
ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก
ย่อมไม่ดูหมิ่นผู้นั้นซึ่งไม่มีตัณหา เป็นมุนี เทียวไป”

๒.๓.๒ ปัญจธรรมกับความเนิ่นช้าแห่งอตตตา

พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับบรรดาสาวกว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงยอมรับทฤษฎีอตตตา (อตตวาท) เกิด หากในการยอมรับนั้นไม่ก่อให้เกิดความโศก ความรำไร รำพัน ความทุกข์ ความโทมนัส และความคับแค้นใจ และตรัสต่ออีกว่า เธอทั้งหลายเคยเห็นทฤษฎีอตตตาที่เมื่อยอมรับ

^{๖๐}ช.อุ. (ไทย) ๑/๓/๖๘๕-๖๘๖.

^{๖๑}ช.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๗/๓๑๖.

^{๖๒}ช.อุ.อ. (บาลี) ๖๗/๓๙๙.

^{๖๓}ที่ต่อ หมายถึงตัณหาและทิฏฐิ, ช.อุ.อ. (บาลี) ๖๗/๔๐๐.

^{๖๔}ลิมสลัก หมายถึงอวิชชา, ช.อุ.อ. (บาลี) ๖๗/๔๐๐.

แล้วจะไม่ก่อให้เกิดความโศก ความรำไร รำพัน ความทุกข์ ความโทมนัส และความคับแค้นใจบ้างไหม

ภิกษุทั้งหลายตอบว่า “ไม่เคยเห็นเลย พระเจ้าข้า”

พระพุทธองค์ตรัสต่อไปอีกว่า “เราเองก็เช่นเดียวกันยังไม่เคยเห็นทฤษฎีอัตตาใดที่เมื่อยอมรับแล้ว จะไม่ก่อให้เกิดความโศก ความรำไร รำพัน ความทุกข์ ความโทมนัส และความคับแค้นใจ

ไม่มีทฤษฎีอัตตาใดที่พระพุทธเจ้าทรงยอมรับ ในทัศนะของพระพุทธเจ้าไม่มีทฤษฎีอัตตาเช่นนี้ การมองเห็นว่านั่นเป็นเรานั้นเป็นไปด้วยอำนาจของตัณหา การมองเห็นว่าเราเป็นนั่นเป็นไปด้วยอำนาจแห่งมานะ และการเห็นว่าเป็นอัตตาของเราเป็นไปด้วยอาการของทิวฐิ ซึ่งก็เป็นกิเลสที่สร้างความเนิ่นช้าและความเข้าใจผิดและความเห็นผิดของเหล่าสัตว์ ดังที่ปรากฏอยู่ใน **อลคัททูปมสูตร**^{๖๕} ดังนี้

พระพุทธองค์ตรัสความเห็นของปุถุชนและอริยสาวก

ภิกษุทั้งหลาย ทิวฐิฐาน^{๖๖} ๖ ประการคือ ปุถุชน^{๖๗} ในโลกนี้ผู้ยังไม่ได้สดับ ไม่ได้พบ พระอริยะ^{๖๘}ทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่พบสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ

^{๖๕}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๑/๒๕๖.

^{๖๖}ทิวฐิฐาน เป็นชื่อของทิวฐิ เพราะเป็นเหตุแห่งสัทธิกกายทิวฐิที่ยิ่งกว่าทิวฐิเกิดขึ้นก่อน และเป็นเหตุแห่งสัสสตทิวฐิบ้าง เป็นชื่อของอารมณ์ คือ ชันธ ๕ และรูปารมณเป็นต้นบ้าง เป็นชื่อของปัจจัย คือ อวิชา ผัสสะ สัญญา เป็นต้นบ้าง, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๖, ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐.

^{๖๗}ปุถุชน หมายถึงคนที่ยังมีกิเลสหนา ที่เรียกเช่นนี้เพราะบุคคลประเภทนี้ยังมีเหตุก่อให้เกิดกิเลสอย่างหนา นานัปการ ปุถุชนมี ๒ ประเภท คือ (๑) อัมมปุถุชน คนที่ไม่ได้รับการศึกษาอบรมทาง จิต (๒) กัลยาณปุถุชน คนที่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิตแล้ว, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒/๒๒, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๗/๕๘-๕๙.

^{๖๘}พระอริยะ หมายถึงพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธสาวก ที่ชื่อว่าพระอริยะ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม ดำเนินไปแต่ในทางเจริญ เป็นผู้ที่ชาวโลกและเทวโลกควรดำเนินตาม, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒/๒๒.

๑. จึ่งพิจารณาเห็นรูปว่า นันของเรา เราเป็นนัน นันเป็นอิตตาของเรา^{๖๔}
๒. จึ่งพิจารณาเห็นเวทนาว่า นันของเรา เราเป็นนัน นันเป็นอิตตาของเรา
๓. จึ่งพิจารณาเห็นสัญญาว่า นันของเรา เราเป็นนัน นันเป็นอิตตาของเรา
๔. จึ่งพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายว่า นันของเรา เราเป็นนัน นันเป็นอิตตาของเรา
๕. จึ่งพิจารณาเห็นรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว อารมณ์ที่ทราบแล้วธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว ถึงแล้ว แสวงหาแล้ว ใคร่ครวญแล้วด้วยใจว่า ‘นันของเรา เราเป็นนัน นันเป็นอิตตาของเรา

๒.๓.๓ เพราะความถือมั่นในตัณหา ทิฏฐิ มานะ

ตัณหา ทิฏฐิ มานะ เป็นกิเลสกลุ่มปัญหาธรรมที่ปรากฏอยู่ในการสนทนาของพระสาวก มีความหมายได้ว่า การที่เรายึดมั่นในขั้นทั้ง ๕ ด้วยอำนาจแห่ง ตัณหา ทิฏฐิ มานะ จึงมีเราเกิดขึ้น และการไม่ยึดมั่นในขั้นทั้ง ๕ การเป็นเราจึงไม่มี การที่เราเข้าไปยึดมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงเป็นเหตุแห่งการเป็นเรา แต่ถ้าเราเข้าไปรู้ว่าขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง จึงเป็นเหตุแห่งการบรรลุดูธรรม ปรากฏในพระสูตรดังนี้ ในอานันตสูตร^{๖๕} ว่าด้วยพระอานนท์

ท่านพระอานนท์ได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้ว ท่านพระอานนท์จึงได้กล่าวเรื่องนี้ว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านพระปุลณมณฑานีบุตรมีอุปการะมากแก่พวกเราผู้เป็นภิกษุใหม่ ท่านกล่าวสอนพวกเราด้วยโอวาทอย่างนี้ว่า ท่านอานนท์ เพราะ ถือมั่น ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงมี เพราะไม่ถือมั่น ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงไม่มี เพราะถือมั่นอะไร ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงมี เพราะไม่ถือมั่นอะไร ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงไม่มีคือ เพราะถือมั่นรูป ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงมี เพราะไม่ถือมั่นรูป ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงไม่มี เวทนา สัญญา สังขาร เพราะถือมั่นวิญญาณ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงมี เพราะไม่ถือมั่นวิญญาณ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงไม่มี ท่าน

^{๖๔} การเห็นว่า “นันของเรา” เป็นอาการของตัณหา, การเห็นว่า “เราเป็นนัน” เป็นอาการของมานะ, การเห็นว่า “นันเป็นอิตตาของเรา” เป็นอาการของทิฏฐิ, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๔๑/๑๗.

^{๖๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๓/๑๔๒.

อานนท์ สตรีหรือบุรุษแรกๆ ผู้ชอบแต่งตัว มองดูเงาหน้าของตนในกระจกหรือ
 ภาชนะน้ำที่ใสสะอาดบริสุทธิ์ เพราะอาศัย(กระจกหรือภาชนะน้ำนั้น)จึงเห็น เพราะ
 ไม่อาศัยจึงไม่เห็น แม้ฉันใด ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะถือมั่นรูป ตัณหา มานะ
 ทิฏฐิว่า เรามี จึงมี เพราะไม่ถือมั่นรูป ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงไม่มี เวทนา
 สัญญา สังขาร เพราะถือมั่นวิญญาณ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงมี เพราะไม่ถือ
 มั่นวิญญาณ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า เรามี จึงไม่มี

ท่านอานนท์ ท่านจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร รูปเพียงหรือไม่เพียง'

ไม่เพียง ขอรับ

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเพียงหรือไม่เพียง

ไม่เพียง ขอรับ

เพราะเหตุนี้แล ฯลฯ พระอริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ฯลฯ รู้ชัดว่า

ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านพระปุลณมันตานีบุตรเป็นผู้มีอุปการะมากแก่พวก

เราผู้เป็นภิกษุใหม่ ท่านสอนพวกเราด้วยโอวาทนี้ เพราะพึงธรรมเทศนาของท่าน

พระปุลณมันตานีบุตร ผมจึงได้บรรลุธรรม

๒.๓.๔ ผู้ที่ละบัญญัติธรรมเป็นผู้ควรบูชา

พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้กับภิกษุทั้งหลายเกี่ยวกับการบูชาผู้ที่ควรบูชาคือผู้ที่
 สามารถข้ามพ้นเครื่องเนิ่นช้าได้แก่ตัณหา ทิฏฐิ มานะ จะได้บุญอันประมาณมิได้ การ
 กล่าวถึงบัญญัติธรรมนี้ได้มีปรากฏอยู่ใน กัสสปทศพลสุวัณณเจตยวัตถุ^{๗๑} ดังนี้

เรื่องพระเจดีย์ทองของพระกัสสปทศพล พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุ
 ทั้งหลาย ดังนี้

“บุญของบุคคลผู้บูชาท่านผู้ควรบูชาคือพระพุทธเจ้า หรือพระสาวกผู้ก้าวพ้น
 ธรรมเครื่องเนิ่นช้า^{๗๒} ผู้ข้ามความโศกและความรำไรได้แล้ว ผู้คงที่ ผู้ดับกิเลสได้แล้ว ผู้ไม่มี
 ภัยแต่ที่ไหนใคร ๆ ไม่อาจนับได้ว่า บุญนี้มีประมาณเท่านี้”

^{๗๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๕-๑๙๖/๙๓.

^{๗๒} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๑๐๙.

๒.๓.๕ ความไม่ยินดีปัญญาธรรม

การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนามีอริยมรรคเป็นทางแห่งการปฏิบัติ คำสอนของพระพุทธองค์แสดงไว้ว่าพระตถาคตนั้นไม่มีปัญญาธรรม และผลแห่งการปฏิบัติธรรมไม่มีในสมณะที่อยู่นอกศาสนา รวมไปถึงไม่มีสมณะใดที่อยู่นอกพระพุทธศาสนาที่มีชั้น ๕ ที่เที่ยงแท้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสรู้ความจริงเช่นนี้จึงไม่มีความหวั่นไหว ซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก **สุภททปริพาชกวัตถุ**^{๓๓}

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาของสุภททปริพาชก ดังนี้

ไม่มีรอยเท้าในอากาศ ไม่มีสมณะภายนอก^{๓๔}

หมู่สัตว์เป็นผู้ยินดีในปัญญาธรรม^{๓๕}

แต่พระตถาคตทั้งหลาย ไม่มีปัญญาธรรม

ไม่มีรอยเท้าในอากาศ ไม่มีสมณะภายนอก

ไม่มีสังฆาร^{๓๖} ที่เที่ยงแท้

พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มีความหวั่นไหว

๒.๓.๖ ความไม่สำคัญตนด้วยอำนาจ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ พันภัย

การสำคัญตนว่ากามคุณ ๕ ประการ ที่บุคคลยึดมั่นว่าโทษของกามคุณไม่มี และการปฏิบัติตนให้ได้รับความเดือนร้อน การดำเนินตนให้ลำบากเป็นส่วนสุดอย่างที่ ๑ คือ อัตตภิกลมถานุโยค และการที่มีความเห็นว่า โทษของกามไม่มี เป็นส่วนสุดอย่างที่ ๒ คือ กามสุขัลลิกานุโยค พระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาได้รู้แจ้งและเข้าใจส่วนที่สูงสุดทั้ง ๒ อย่าง และจะไม่กระทำส่วนที่สูงสุดทั้ง ๒ อย่างนี้ เพราะทรงละส่วนสุดทั้ง ๒ อย่างได้แล้ว ด้วยเหตุที่ไม่

^{๓๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๔-๑๕๕/๑๑๑.

^{๓๔} ไม่มีสมณะภายนอก หมายถึง ไม่มีสมณะผู้ดำรงอยู่ในอริยมรรคและอริยผลภายนอกพระพุทธศาสนา, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๓๗.

^{๓๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๓๗.

^{๓๖} สังฆาร ในที่นี้หมายถึงชั้น ๕, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๓๗.

สำคัญตนผิดไปด้วยตัณหา ทิฏฐิ และมานะ การเกิดของกิเลส กรรม วิบาก ที่ต้องวนอยู่ใน
วัฏฏะย่อมไม่มี ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ในพระสูตร **คณิกาสูตร**^{๓๗} ดังนี้

สิ่งที่บุคคลได้รับอยู่และสิ่งที่บุคคลยังหวังที่จะได้รับต่อไป^{๓๘} สิ่งทั้งสองนั้นเจือด้วยภุคฺติ
คือราคะเป็นต้นแก่ผู้ทรนทรายใฝ่ใจอยากได้รับอยู่ สมณพราหมณ์ผู้มีสิกขาอันเป็น
สภาวะ คือศีล วัตร ชีวีต พรหมจรรย์ และการบำบวงอันเป็นสภาวะ^{๓๙} นี้เป็นส่วนสุดที่ ๑

สมณพราหมณ์ผู้มีความทระอย่างนี้ว่า โทษในกามไม่มี^{๔๐} นี้เป็นส่วนสุดที่ ๒

ส่วนสุดทั้งสองนี้ มีแต่จะเพิ่มตัณหาและอวิชชาให้มากขึ้น ตัณหาและอวิชชาย่อม
ก่อให้เกิดความเห็นผิดมากขึ้นสมณพราหมณ์ทั้งหลายไม่รู้ส่วนสุดทั้งสองนั้น บางพวก
ก็จมติดอยู่ บางพวกก็แล่นไป^{๔๑}

ส่วนพระอริยะทั้งหลายได้รู้แจ้งส่วนสุดทั้งสองนั้น จึงไม่ตกไปในส่วนสุดทั้งสองนั้น
และเพราะละส่วนสุดทั้งสองนั้นได้จึงไม่สำคัญตนด้วยตัณหา ทิฏฐิ และมานะ ย่อมไม่
มีวัฏฏะปรากฏ^{๔๒}

^{๓๗} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๘/๓๐๕.

^{๓๘} สิ่งที่บุคคลได้รับอยู่ มีความหมาย ๒ นัย คือ (๑) หมายถึงกามคุณ ๕ ประการ ที่บุคคลแสวง
ด้วยความยึดมั่นว่า โทษในกามคุณ ๕ ไม่มี (กามสุขัลลิกานุโยค) (๒) หมายถึงการทำตนให้เดือดร้อนด้วยการ
ประพฤติวัตรอย่างนักบวชเปลือย (อัสตทกิลมถานุโยค) สิ่งที่บุคคลยังหวังที่จะได้รับต่อไป มีความหมาย ๒ นัย
เช่นเดียวกัน คือ (๑) หมายถึงกามคุณ ๕ ที่บุคคลมุ่งหวังที่จะได้รับด้วยความเชื่อว่าเมื่อได้รับแล้วถือเป็นบุญ
อันยิ่งใหญ่ (กามสุขัลลิกานุโยค) (๒) หมายถึงผลที่จะพึงได้รับในออบาย เพราะการทำกรรมตามความเห็นผิดเป็น
เหตุ (อัสตทกิลมถานุโยค), พุ.อุ.อ. (บาลี) ๕๘/๓๗๕-๓๗๗.

^{๓๙} ในที่นี้ ศีล หมายถึงข้อที่บุคคลงดเว้น ไม่ทำ วัตร หมายถึงการประพฤติอย่างลำบาก ชีวีต
หมายถึงการดำเนินชีวีตอย่างผิดเคือง เช่น การเป็นอยู่ด้วยการบริโภคผักเป็นอาหาร พรหมจรรย์ หมายถึงเมถุน
วิริติการบำบวง หมายถึงการบนบานเช่นสรวงบูชา, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๕๘/๓๗๖.

^{๔๐} ข้อความตอนนี้มีมีความหมาย ๓ นัย คือ นัยที่ ๑ หมายถึงบางพวกจมติดอยู่ในกามสุข (กามสุขัล
ลิกานุโยค) บางพวกแล่นไป คือ มุ่งประกอบตนให้ลำบาก (อัสตทกิลมถานุโยค) นัยที่ ๒ หมายถึงบางพวกติดอยู่
ด้วยอำนาจตัณหา บางพวกแล่นไปในอำนาจทิฏฐิ นัยที่ ๓ หมายถึงบางพวกติดอยู่ในสัสสตทิฏฐิ บางพวกแล่น
ไป ในอำนาจอุจเฉททิฏฐิ, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๕๘/๓๗๘.

^{๔๑} วัฏฏะ ในที่นี้หมายถึงกิเลส กรรม วิบาก, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๕๘/๓๗๙.

๒.๓.๗ การรู้แจ้งทิวฏฐิของตถาคต

ความคิดหมายถึงทิวฏฐิ พระพุทธองค์ทรงละทิวฏฐิที่เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความเกิด และความดับ ความเข้าใจเช่นนี้ จึงกล่าวได้ว่า ตถาคตหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธทั้ง ๕ ได้แล้ว การคลาย การดับ ด้วยการสละ เพราะความสละคืน ไม่ถือมั่นด้วย อหังการ ด้วยอำนาจแห่งทิวฏฐิ ไม่ถือมั่นด้วยมมังการ ด้วยอำนาจแห่งตัณหา และยึดมั่นด้วยมานานุสัย ด้วยอำนาจแห่งมานะ การเข้าใจและเห็นว่า ขันธทั้ง ๕ มีความดับและความเกิดเป็นธรรมดาจึงเป็นทิวฏฐิที่ตถาคตละได้ ดังปรากฏใน **อัคคิวัจจนโคตตสูตร**^{๔๒} ดังนี้

พระพุทธองค์ตอบปัญหาเรื่องทิวฏฐิ

วัจจนโคตรปริพาชกทูลถามว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม ท่านพระโคตมทรงมีทิวฏฐิ บางอย่างหรือไม่ วัจนะ คำว่า ‘ทิวฏฐิ’ นั้น ตถาคตกำจัดได้แล้ว ตถาคตเห็นแล้วว่า ‘รูปเป็นดังนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นดังนี้ ความดับแห่งรูปเป็นดังนี้ เวทนาเป็นดังนี้ ความเกิดแห่งเวทนาเป็นดังนี้ ความดับแห่งเวทนาเป็นดังนี้ สัญญาเป็นดังนี้ ความเกิดแห่งสัญญาเป็นดังนี้ ความดับแห่งสัญญาเป็นดังนี้ สังขารเป็นดังนี้ ความเกิดแห่งสังขาร เป็นดังนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นดังนี้ วิญญาณเป็นดังนี้ ความเกิดแห่งวิญญาณ เป็นดังนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นดังนี้’ เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ‘ตถาคตหลุดพ้นแล้วด้วยความไม่ถือมั่น เพราะความสิ้นไป เพราะความคลายไป เพราะความดับ เพราะความสละ เพราะความสละคืน เพราะความไม่ถือมั่น อหังการ มมังการ และมานานุสัย^{๔๓} ทั้งปวง ที่เข้าใจแล้ว ย่ำยีได้แล้วทั้งหมด

๒.๓.๘ ความจริงที่ถูกปิดบังด้วยตัณหา ทิวฏฐิ มานะ

อหังการ มมังการ มานานุสัย ทำให้บุคคลไม่ทราบความจริงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอย่างไร มีความหยาบ ความละเอียด ประณีตและไม่ประณีตอย่างไร เมื่อบุคคลทราบความจริงแล้ว ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ใน

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๙/๒๒๓.

^{๔๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๘๙/๑๔๖.

สังขาร แม้ในวิญญาณ เมื่อเปื้อน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว ย่อมหลุดพ้นด้วยปัญญา พันแห่งอำนาจของ ตัณหา คือ มมังการ ทิฏฐิคือ อหังการ และมานะคือมานานุสัย ดังมีปรากฏอยู่ใน มหาปุณณมสูตร^{๔๔} ว่าด้วยความไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย

ภิกษุหนึ่งได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลรู้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร จึงจะไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย^{๔๕} ในกายที่มีวิญญาณนี้ และในสรรพนิमित ภายนอก”พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุ รู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปในภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือ ประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ภิกษุหนึ่งพิจารณาเห็นรูปทั้งหมดนั้นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปในภายในหรือ ภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ภิกษุหนึ่งพิจารณาเห็น วิญญาณทั้งหมดนั้นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา

๒.๓.๙ การเข้าถึงด้วยอำนาจแห่ง ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ไม่ใช่ความหลุดพ้น

การเข้าไปเพติดเพลินในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นการเข้าไป เพติดเพลินอยู่ในขั้นที่ทั้ง ๕ ที่มีกำลังแห่ง ตัณหา ทิฏฐิ มานะ เข้าไปยึดขั้นที่ทั้ง ๕ เข้าไว้ด้วยความเห็นผิด ตั้งมั่นจนเกิดความเพติดเพลินยินดี การมีความสันโดษความเข้าใจขั้นที่ทั้ง ๕ ด้วยกำลังแห่งปัญญาที่เข้าไปเห็นตามความเป็นจริง ย่อมถือว่าเข้าถึงกิจที่ควรทำ ดังปรากฏ อยู่ใน อูปยสูตร^{๔๖} ว่าด้วยความเข้าถึง

^{๔๔}ม.จ. (ไทย) ๑๔/๘๙/๑๐๑.

^{๔๕} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๘๙/๑๔๖.

^{๔๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๓/๗๕.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเข้าถึง^{๔๓} ไม่ใช่ความหลุดพ้น ความไม่เข้าถึง เป็นความหลุดพ้น

ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณที่เข้าถึงรูป เมื่อตั้งอยู่ ก็พึงมีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง เข้าไปเสพเสวยความเพลิดเพลินตั้งอยู่ ถึงความเจริญงอกงามไปบุญได้

วิญญาณที่เข้าถึงสังขาร เมื่อตั้งอยู่ ก็พึงมีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้งเข้าไป เสพเสวยความเพลิดเพลินตั้งอยู่ ถึงความเจริญงอกงามไปบุญได้

ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า “เราจักบัญญัติการมา การไป การจุติ การอุปบัติ หรือความเจริญงอกงามไปบุญแห่งวิญญาณเว้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าความกำหนดในรูปธาตุ ภิกษุละได้แล้ว เพราะละความกำหนดได้ อารมณ์จึงขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ไม่มี

ถ้าความกำหนดในเวทนาธาตุ

ถ้าความกำหนดในสัญญาธาตุ

ถ้าความกำหนดในสังขารธาตุ

ถ้าความกำหนดในวิญญาณธาตุ ภิกษุละได้แล้ว เพราะละความกำหนดได้ อารมณ์จึงขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ไม่มี วิญญาณที่ไม่มีที่ตั้งนั้น ก็ไม่งอกงามไม่ปรุงแต่ง หลุดพ้นไป เพราะหลุดพ้นจึงตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นจึงสันโดษ เพราะสันโดษจึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งย่อมดับไปเองภิกษุเหล่านั้นรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

๒.๓.๑๐ ยึดมั่นด้วย ตัณหา ทิฏฐิ มานะ เป็นมารที่ผูกมัด

การไม่ยึดมั่นก็พ้นจากมารผู้มีบาป การเข้าไปยึดมั่นใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อยึดมั่นในขั้นทั้ง ๕ เปรียบเหมือนมารที่ผูกมัดเอาไว้ ดังมีปรากฏอยู่ใน **อุปาทิมานสูตร**^{๔๔} ว่าด้วยผู้ยึดมั่นขั้น

^{๔๓} ความเข้าถึง ในที่นี้หมายถึงเข้าถึงขั้น ๕ ด้วยอำนาจตัณหา มานะ และทิฏฐิ, ส.ข.อ. (บาลี)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ บุคคลเมื่อยึดมั่น^{๘๙} ก็ถูกมารผูกมัดไว้ เมื่อไม่ยึดมั่นก็พ้นจากมารผู้มีบาป ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์เข้าใจแล้ว ข้าแต่พระสุคต ข้าพระองค์เข้าใจแล้ว ภิกษุ ก็เธอเข้าใจเนื้อความแห่งคำที่เรากล่าวไว้อย่างย่อโดยพิสดารได้อย่างไร

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลเมื่อยึดมั่นรูปก็ถูกมารผูกมัดไว้ เมื่อไม่ยึดมั่นก็พ้นจากมารผู้มีบาป เมื่อยึดมั่นเวณาก็ถูกมารผูกมัดไว้ เมื่อไม่ยึดมั่นก็พ้นจากมารผู้มีบาป เมื่อยึดมั่นสัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ เมื่อยึดมั่นวิญญาณก็ถูกมารผูกมัดไว้ เมื่อไม่ยึดมั่นก็พ้นจากมารผู้มีบาป ข้าพระองค์เข้าใจเนื้อความแห่งพระภาสิตที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างย่อโดยพิสดารได้ดังนี้

๒.๓.๑๑ เพิกถอน ตัณหา ทิฏฐิ มานะ

พระพุทธองค์ทรงแสดงให้ภิกษุทั้งหลายฟัง เกี่ยวกับการใส่ใจให้ดีว่า ปฏิบัติที่ควรแก่การกำหนัดนั้นคือการเพิกถอน ตัณหา ทิฏฐิ มานะ คือการที่กำหนดเพิกถอนว่าขันธทั้ง ๕ ว่าเป็นของเรา ดังปรากฏอยู่ใน **สมุคฆาตสารูปปสูตร**^{๙๐} ว่าด้วยปฏิบัติอันสมควรแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมาย

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิบัติอันสมควรแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมาย^{๙๑} ทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าวปฏิบัติ อันสมควรแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมายทั้งปวง เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่กำหนดหมายจักขุ ไม่กำหนดหมายในจักขุ ไม่กำหนดหมายเพราะจักขุไม่กำหนดหมายว่า จักขุของเรา ไม่กำหนดหมายรูป ไม่กำหนดหมายในรูป ไม่กำหนดหมายเพราะรูป ไม่กำหนดหมายว่า รูปของเรา ไม่กำหนดหมายจักขุวิญญาณ ไม่กำหนดหมายในจักขุวิญญาณ ไม่กำหนดหมายเพราะจักขุวิญญาณ ไม่กำหนดหมายว่า จักขุวิญญาณของเรา ไม่กำหนดหมายจักขุสัมผัส ไม่กำหนดหมายในจักขุ

^{๘๙} ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๖๓/๓๐๘.

^{๙๐} ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๓๐/๓๐ - ๓๑.

^{๙๑} ความกำหนัดหมาย ในที่นี้หมายถึงตัณหา มานะ และทิฏฐิ, ส.ส.พ.อ. (บาลี) ๓/๓๐/๑๒, ส.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๐/๓๔๒.

สัมผัส ไม่กำหนดหมาย เพราะจักขุสัมผัส ไม่กำหนดหมายว่า จักขุสัมผัสของเรา ไม่กำหนดหมายแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ไม่กำหนดหมายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ไม่กำหนดหมาย แม้เพราะความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ไม่กำหนดหมายว่า ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยนั้นของเรา ฯลฯ

๒.๓.๑๒ ปัญจธรรมในผัสสายตนะ

ผัสสะคือการกระทบทั้ง ๖ ทาง คือทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งเป็นที่เชื่อมต่อระหว่างอายตนะภายนอกและอายตนะภายใน พระสารีบุตรกล่าว ตราบใดที่ผัสสะทั้ง ๖ ทางนั้นดับด้วยอำนาจแห่งวิราคะ ปัญจธรรมก็จะดับไปไม่มีเหลือ ผัสสะคือที่เกิดและที่ดับแห่งปัญจธรรม ดังปรากฏอยู่ใน มหาโกฏฐิตสูตร^{๑๒}

ท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า ผู้มีอายุ เมื่อบุคคลกล่าวว่า เพราะผัสสายตนะ ๖ ประการดับไปไม่มีเหลือด้วยวิราคะ อะไรอื่นยังมีอยู่หรือ ชื่อว่าคิดปรุงแต่งสิ่งที่ไม่ควรคิดปรุงแต่ง เมื่อบุคคลกล่าวว่า เพราะผัสสายตนะ ๖ ประการดับไปไม่มีเหลือด้วยวิราคะ อะไรอื่นไม่มีอยู่หรือ ชื่อว่าคิดปรุงแต่งสิ่งที่ไม่ควรคิดปรุงแต่ง เมื่อบุคคลกล่าวว่า ‘เพราะผัสสายตนะ ๖ ประการดับไปไม่มีเหลือด้วยวิราคะ อะไรอื่นทั้งมีอยู่และไม่มีอยู่หรือ ชื่อว่าคิดปรุงแต่งสิ่งที่ไม่ควรคิดปรุงแต่ง เมื่อบุคคลกล่าวว่า ‘เพราะผัสสายตนะ ๖ ประการ ดับไปไม่มีเหลือด้วยวิราคะ อะไรอื่นมีอยู่ก็มีใช่ ไม่มีอยู่ก็มีใช่หรือ ชื่อว่าคิดปรุงแต่งสิ่งที่ไม่ควรคิดปรุงแต่ง ผู้มีอายุ ปัญจธรรม^{๑๓} (สิ่งที่คิดปรุงแต่ง) ย่อมดำเนินไปตราบเท่าที่ผัสสายตนะ ๖ ดำเนินไป ผัสสายตนะ ๖ ก็ดำเนินไปตราบเท่าที่ ปัญจธรรมดำเนินไป ผู้มีอายุ เพราะผัสสายตนะ ๖ ประการ ดับไปไม่มีเหลือด้วยวิราคะ ปัญจธรรมจึงดับสนิท ระวังไป

^{๑๒} อัง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๗๓/๒๔๕.

^{๑๓} อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๓/๓๙๗.

๒.๔ ปัญจธรรมในกิเลส ๓ ระดับ

กิเลสในพระพุทธศาสนาของเรานั้นมี ๓ ระดับ การวิจัยนี้ได้นำกิเลส ๓ ระดับมีเหตุผลคือ ต้องการทราบว่าเป็นกิเลสในระดับไหน และทำหน้าที่อย่างไรในแต่ละระดับของกิเลส เพื่อเป็นประโยชน์ในการทำความเข้าใจปัญจธรรมในบทต่อไปได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๒.๔.๑ อนุสัยกิเลส

กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นสันดานของทุกคน^๔ อาการที่เป็นบ่อย ๆ หมายความว่า เป็นไปเนื่อง ๆ ไม่ขาดสาย นอนเนื่องเป็นนิตย์^๕ จะแสดงตัวก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยมากระตุ้น มีอยู่ ๗ ประการ ซึ่งมีปัญจธรรมประกอบด้วยหลายประการ อนุสัยมีอยู่ ๗ ประการดังนี้ คือ ๑) กามาราคาอนุสัย ๒) ภวราคาอนุสัย ๓) ปฏิฆาอนุสัย ๔) มานาอนุสัย ๕) ทิฏฐาอนุสัย ๖) วิจิกิจฉาอนุสัย ๗) อวิชชาอนุสัย

อนุสัยเป็นกิเลสที่ไม่สามารถรู้สึกได้แต่จะรู้ได้นั้น ก็ต่อเมื่อมีอาการของกิเลสทางใจที่เรียกว่านิรวรณ หรือมีการแสดงออกมาของกิเลสในลักษณะต่าง ๆ ให้เห็น จึงจะทราบว่ากิเลสที่เป็นอนุสัยยังมีอยู่ อนุสัยจะถูกกำจัดไปได้ก็ต่อเมื่อเกิดปัญญาญาณที่เข้าไปเห็นตามความเป็นจริง ตัวอย่างของการดูอนุสัยคือ ตราบใดที่กิเลสอย่างหยาบและอย่างกลางยังปรากฏอยู่นั้นก็แสดงว่าอนุสัยก็ยังอยู่ และจะยังเป็นเหตุแห่งการเกิดตลอดไป เราจะทราบว่าอนุสัยหมดไปก็ต่อเมื่อมีการกระทบทางทวารทั้ง ๖ คือทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และกิเลสอย่างกลางไม่ปรากฏ กิเลสอย่างหยาบไม่ปรากฏ นั่นหมายถึงอนุสัยกิเลสนอนเนื่องของเราได้หมดไปแล้ว

^๔ นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช, *จิตวิทยาของความดับทุกข์*, หน้า ๕๕.

^๕ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ์), *เพชรในดวงใจ*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๗๘.

ปัจจุบันเพียงกิเลสอย่างหยาบที่แสดงออกมานั้น บุคคลส่วนใหญ่ยังไม่ทราบว่า เป็นการกระทำที่เต็มไปด้วยอำนาจของกิเลส การเรียนรู้และการทำความเข้าใจเรื่องเกี่ยวกับ กิเลสจึงมีความจำเป็นโดยตรง และเฉพาะงานวิจัยนี้จะศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของปฏิจจธรรม ในการทำความเข้าใจอนุสัยเพื่อความเข้าใจปฏิจจธรรมให้มากขึ้น และปฏิจจธรรมที่ปรากฏ อยู่ในอนุสัย มีดังนี้คือ กามาราคานุสัย ภวราคานุสัย คือตัณหา มานานุสัย คือมานะ และ ทิฏฐานุสัย คือทิฏฐิ ส่วนกิเลสอื่น ๆ นั้นก็มีผลมาจากปฏิจจธรรมเช่นเดียวกัน

๒.๔.๒ ปริยฐานกิเลส

กิเลสอย่างกลาง เมื่อมีอารมณ์มากระทบ อนุสัยที่นอนสงบอยู่ในภวังค์จิตจะ ฟุ้งกระจาย ทำให้จิตใจขุ่นมัวฟุ้งซ่าน อนุสัยกิเลสจะเปลี่ยนเป็นปริยฐานกิเลสทันที กิเลส อย่างกลางนี้จะสัมผัสได้ด้วยความรู้สึกทางใจ เป็นกิเลสประเภทนิรวรณะ ได้แก่ ๑) กามัจฉันท นิรวรณะ ๒) พยาบาทนิรวรณะ ๓) ถีนมิทธนิรวรณะ ๔) อุทธัจจกุกกุกจนิรวรณะ ๕) วิจิกิจฉา นิรวรณะ ๖) อวิชชานิรวรณะ ปฏิจจธรรมคือโลภะ(ตัณหา) ปรากฏอยู่ในกามัจฉันทนิรวรณะ เพียงประการเดียวในปริยฐานะกิเลส^{๑๖} จะเห็นได้ว่ากิเลสประเภทนี้จะยังไม่แสดงออกมา ทางกายและวาจา เช่นถ้าเรากำลังเกิดความโกรธอยู่ถ้ายังไม่แสดงออกมาตั้งแต่สีหน้าจนถึง การแสดงออกมาทางคำพูดนั้นจัดเป็นปริยฐานกิเลสหรือกิเลสอย่างกลาง โดยปกติคนส่วนใหญ่จะไม่ค่อยจะได้ทันเห็นหรือเห็นได้ไม่นาน เพราะเมื่อใดที่กิเลสประเภทนี้เกิดขึ้นมาเราก็ จะแสดงออกทางกายและวาจาทันที จึงจะไม่ค่อยได้เห็นกิเลสประเภทนี้ชัดเจน หรืออาจจะ เห็นแต่ก็ไม่สามารถแยกแยะความถูกต้องหรือกุศลและอกุศลได้เลย ส่วนใหญ่จะดำรงชีวิตไป ตามกิเลสที่เกิดขึ้น

^{๑๖} อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬ อภิธรรมิกะโท, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์), หน้า ๕๒.

๒.๔.๓ วิติกมกิเลส

กิเลสอย่างหยาบ เป็นกิเลสที่พุ่งออกมาจนปรากฏให้เห็นทางกายและทางวาจา จนทำให้ตัวเองและสังคมวุ่นวายเดือดร้อน^{๙๗} ความจริงกิเลสอย่างหยาบก็คือกิเลสอย่างกลางที่เปลี่ยนสภาพนั่นเอง เป็นกิเลสที่ล่วงอกุศลกรรมบถ ได้แก่ การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ การพูดคำหยาบ การพูดส่อเสียด การพูดเพ้อเจ้อ กิเลสอย่างหยาบนี้มีความซับซ้อนของกิเลสมากมายที่ปรุงแต่งจิตจนแสดงออกมาเป็นการกระทำ ซึ่งเป็นการกระทำผิดที่มีกิเลสเป็นเหตุ และการทำผิดศีล ๕ เป็นหลัก การกระทำอื่น ๆ ที่ไม่ถึงขั้นผิดศีล ๕ ก็สามารถเป็นกิเลสอย่างหยาบนี้ได้ กิเลสอย่างหยาบเองก็แบ่งออกเป็นการแสดงออกของกิเลสที่ผิดศีล ๕ โดยตรง และการแสดงออกมาของกิเลสที่ไม่ผิดศีลเช่นพระโสดาบันที่เป็นพระอรหันต์ก็ยังมีกิเลสเหลืออยู่มีการแสดงออกมาทางกายและวาจาที่มาจากกิเลสได้ เช่น ความโกรธ การร้องไห้ ความตั้งใจในสิ่งของที่รัก สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ก็เป็น การแสดงออกที่มีกิเลสเป็นพื้นฐาน แต่การแสดงออกมาของพระอรหันต์นั้นไม่เป็นการ เบียดเบียนจนผิดศีลแต่คือกิเลสเช่นเดียวกัน

๒.๕ ปัญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในหมวดอกุศลธรรม

อกุศลธรรมมีอยู่หลายหมวดด้วยกัน ในการทำวิจัยนี้เลือกมา ๓ หมวดเพื่อจะ ศึกษาปัญจธรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้องในหมวดของอกุศลที่สำคัญ ๓ หมวด คือ สังโยชน์ ๑๐ เป็นกิเลสหมวดที่พุทธศาสนิกชนและผู้ปฏิบัติส่วนใหญ่จะนำการละสังโยชน์นี้ไว้ตรวจสอบ ตนเองตามหลักคำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก เราจึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษา ปัญจธรรมว่ามีความสัมพันธ์อะไรกับอกุศลหมวดนี้ และจะเป็นประโยชน์ในบทต่อไปเพื่อ ทราบว่าบุคคลได้ละส่วนไหนในแต่ละหมวดจะได้ประโยชน์อย่างไร และอีกหมวดหนึ่งที่ได้ คัดเลือกมาคือกิเลส ๑๐ เป็นกิเลสอีกกลุ่มหนึ่งเช่นกันที่นักปฏิบัติและพุทธศาสนิกชนนำมา ตรวจสอบตนเองเกี่ยวกับกิเลสที่มีอยู่ในตน และหมวดสุดท้ายคือวิปัสสนาเป็นหมวดที่สำคัญ ที่สุดเพราะถ้าเราเข้าใจความเห็นผิดที่คลาดเคลื่อนว่ามีส่วนเกี่ยวข้องหรือมาจากปัญจ ธรรมก็จะทำให้งานวิจัยนี้สมบูรณ์

^{๙๗} นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช, จิตวิทยาของความดับทุกข์, หน้า ๕๗.

๒.๕.๑ ปัญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในสังโยชน์ ๑๐

สังโยชน์ ๑๐ คือ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมหรือสิ่งที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์, สิ่งที่ถูกมัด ร้อยรัดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ผูกติดอยู่กับความทุกข์ทำให้ไม่สามารถสลัดหลุดออกมา และตามธรรมดาในสันดานของปุถุชนทั้งหลาย ย่อมมีธรรมชาติอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนเชือก ๑๐ เส้น ที่คล้องผูกมัดสัตว์ไว้ ไม่ให้หลุดพ้นไปจากกองทุกข์ได้ คือ ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะทุกข์ เชือก ๑๐ เส้นเหล่านั้น ก็คือ สังโยชน์ มี ๑๐ ประการ ผู้ที่ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธองค์นั้น จะมีการวัดดูการพัฒนาคิดของตนเองได้ก็ต้องดูสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ที่มีอยู่ในตน ในพระพุทธานุชาของเรานั้นจะวัดหรือดูความบริสุทธิ์กันไม่ใช่การทำนายหรือการเดาแต่เราจะดูความบริสุทธิ์ได้นั้นจะวัดดูกันหลายวิธี การดูสังโยชน์หรือตรวจสังโยชน์ในตนเป็นวิธีการหนึ่งที่จะทำให้เราทราบถึงกิเลสที่ได้ละไปแล้ว และกิเลสที่จะต้องละต่อไปได้ สังโยชน์ ๑๐^{๙๙} มีดังนี้

๑. สักกายทิฏฐิ คือความเห็นเป็นเหตุถือตัว ถือเรา ถือเขา จนมีความเป็นเราเป็นเขา เป็นพวกเราพวกเขากัน ตลอดจนถึงความยึดมั่น ถือมั่นว่าเราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ คือเราเรามีในชั้น ๕ และชั้น ๕ มีในเรา

๒. วิจิกิจฉา คือความคลางแคลงสงสัย ไม่แน่ใจในพระคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ในไตรสิกขา ในเรื่องอดีต ในเรื่องอนาคต ทั้งในอดีต และอนาคตกับในกฎของปฏิจสมุปบาท

๓. สีลัพพตปรามาส คือ การถือมั่นด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยข้อปฏิบัติต่าง ๆ ด้วยความปักใจฝังใจ ว่าสิ่งนั้นเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ว่าสิ่งนี้เท่านั้นเป็นจริง สิ่งอื่นไม่เป็นจริง

๔. กามราคะ ความกำหนัดในวัตถุทั้งหลาย คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเกิดจากอำนาจของกิเลสกาม หมายความว่า ท่านละกิเลสกามได้เด็ดขาด

๕. ปฏิฆะ คือความรู้สึกกระทบกระทั่งหงุดหงิดไม่พอใจ ไม่ชอบใจออกไปได้จากจิตอย่างเด็ดขาด

๖. รูปราคะ ความกำหนัด พอใจในโลกธรรมที่ประณีตจนถึงรูปฌาน

^{๙๙}พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๕๖.

๗. อรูปราคะ ความพอใจในนามธรรมต่าง ๆ มีปิติ ความสุข เป็นต้น จนถึงอรุณ
ณาน

๘. มานะ ความถือตัวถือตน

๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ซัดส่ายไปของจิต

๑๐. อวิชชา ความไม่รู้ ซึ่งเป็นรากเหง้าของกิเลสทั้งหลาย

องค์ธรรมของปัญจธรรมในสังโยชน์ ๑ ได้แก่ สักกายทิฏฐิและสีลัพพตปรามาส
ได้แก่ทิฏฐิเจตสิก กามราคะ, รุปราคะ, อรูปราคะ ว่าโดยรวมคือ โลกเจตสิก สุดท้ายคือ มานะ
ได้แก่มานะเจตสิก ส่วนองค์ธรรมของกิเลสอื่นจะไม่ขอกล่าวถึง ว่าโดยสรุปสังโยชน์ ๑๐ ที่มี
กิเลสกลุ่มของปัญจธรรมเป็นองค์ธรรม ๔ ตัว

๒.๕.๒ ปัญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในกิเลส ๑๐

ธรรมชาติใดทำให้เราร้อน ธรรมชาตินั้นชื่อว่ากิเลส^{๙๙} กิเลสเป็นธรรมชาติที่ทำให้
สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองและเราร้อน กิเลสเป็นชื่อของสิ่งที่ทำให้ใจเราเศร้าหมอง รวมไปถึง
ความทุกข์ และการเวียนว่ายตายเกิดของมนุษย์ ก็มีกิเลสเข้ามาเกี่ยวข้องเสมอ กิเลส ๑๐
เป็นการแบ่งกิเลสอีกอย่างในพระพุทธศาสนา มี ๑๐ ประเภท คือ

๑. โลภะ ความอยากได้ในกามคุณอารมณ์

๒. โทสะ ความโกรธ ความประทุษร้าย

๓. โมหะ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ขาดปัญญา ไร้เขลา

๔. มานะ ความเยอหยิ่งถือตัว ว่าดีกว่าเขา ต่ำกว่าเขา หรือเสมอเขา

๕. ทิฏฐิ ความคิดเห็นผิด

๖. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย เคลือบแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย

๗. ถีนะ ความหดหู่ ความท้อแท้ใจ

๘. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน จิตส่าย ใจออกแวก

๙. อหิริกะ ความไม่ละอายแก่ใจ ไม่ละอายต่อความชั่ว

๑๐. อนัตตตัปปะ ความไม่กลัวบาป ไม่เกรงกลัวต่อทุจริต

^{๙๙}ขุนสรพพิทโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๗**,
พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๑๖.

องค์ธรรมของปัญญาธรรมในกิเลส ๑๐ มีดังนี้ โลกกิเลส องค์ธรรมได้แก่ โลกมุลจิต ๘ หรือเป็นจิตที่มีต้นตอเป็นประธาน มานะ องค์ธรรมคือ มานะเจตสิก และทิวฐิ องค์ธรรมคือ ทิวฐิเจตสิก สรูปในกิเลส ๑๐ มีความสัมพันธ์กับปัญญาธรรม ๓ ตัวด้วยกัน

กิเลส ๑๐ อย่างนี้สามารถขยายออกไปได้อีกมาก กิเลสยังแบ่งได้ถึง ๑๕๐๐ คิดเริ่มต้นจากกิเลส ๑๐ นี้ก่อน มีวิธีคิดกิเลส ๑๕๐๐^{๑๐๐} ดังนี้ จิต คิดเป็น ๑ อย่าง มีเจตสิก คือ เครื่องปรุงแต่งจิต อีก ๕๒ อย่าง มีรูปปรมาณต์ ตามพระอภิธรรมที่เป็นรูปปรมาณต์แท้ เช่น ดิน น้ำ ลม ไฟ ประสาทต่าง ๆ ฯลฯ อีก ๑๘ รูป มีลักษณะรูป คือเป็นอาการของรูปแท้ เกิดขึ้น ตั้งอยู่สืบต่อกัน แก่ และ ตาย อีก ๘รวม ๗๕ ของทั้ง ๗๕ อย่างนี้มีทั้งที่เกิดอยู่ในตัวเรา และภายนอกตัวเรา (เช่นผู้อื่น) นับภายใน ๑ ภายนอก ๑ มีอย่างละ ๗๕ เท่ากัน จึงรวมเป็น ๑๕๐ กิเลสชนิดต่าง ๆ มีอยู่ ๑๐ ชนิด ที่จะเกิดขึ้นได้ใน ๑๕๐ แห่งนั้น กิเลสเหล่านั้นคือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิวฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ ๑๕๐ คุณด้วย ๑๐ จึงเป็น กิเลส ๑๕๐๐

๒.๕.๓ ปัญญาธรรมที่ปรากฏอยู่ในวิปลาส

วิปลาส^{๑๐๑} คือ ความรู้คลาดเคลื่อนจากความจริง นำไปสู่ความเข้าใจผิดหลงผิด มีการลวงตนเอง วางใจ วางท่าที มีความประพฤติปฏิบัติไม่ถูกต้องทั้งต่อโลกและต่อชีวิต เป็นอาการที่กั้นขาดขวางบังตา ไม่ให้มองเห็นสัจภาวะ หรือภาวะแห่งความจริง^{๑๐๒} เป็นเรื่องเข้าใจชีวิตที่ผิดไปจากความจริงของสภาวะธรรม เพราะอำนาจของกิเลสเข้ามาปิดบัง^{๑๐๓} โดยมีปัญญาธรรมเป็นตัวการที่ก่อให้เกิดการวิปลาสไป^{๑๐๔} วิปลาสเป็นการเข้าใจความจริงของขั้นที่ ๕ ความจริงของชีวิตแบบผิด มนุษย์รวมไปถึงเหล่าสัตว์ทั้งหลายที่วนเวียนเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์นี้เป็นผู้ที่มีความเห็นผิดตามความจริงด้วยกิเลสที่มีอยู่คือปัญญาธรรม ผู้ที่จะเห็น

^{๑๐๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๙๑.

^{๑๐๑} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙,

^{๑๐๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, หน้า ๔๓.

^{๑๐๓} จิตตวณฺโณ ภิกขุ, **วิปัสสนาภาวนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔๖.

^{๑๐๔} ชุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศปริเฉทที่ ๗**, หน้า ๕๔.

ถูกมีอยู่เพียงแต่พระอรหันต์เท่านั้น นั้นหมายถึงความวิปลาสนี้มีอยู่ในทุกคนทุกเหล่าสัตว์ แต่จะมีความเห็นผิดในด้านใดมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับกิเลสที่มีอยู่ของผู้นั้น ปัญจกรรมเป็นเหตุแห่งความวิปลาสของเหล่าสัตว์ทั้งหลาย สรรพสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นมีความวิปลาสจำแนกออกเป็น ๓ ชนิด ดังนี้

๑. สัญญาผิดคลาดเคลื่อนจากความจริงด้วยอำนาจความจำผิดเรียกว่า สัญญาวิปลาส

๒. จิตผิดคาดเคลื่อนจากความจริงด้วยอำนาจความรู้ผิดเรียกว่า จิตวิปลาส

๓. ทิฏฐิคาดเคลื่อนผิดด้วยอำนาจความเห็นผิดเรียกว่า ทิฏฐิวิปลาส

วิปลาสทั้ง ๓ ประการนี้เกิดขึ้นใน ๔ เรื่องต่อไปนี้

๑. ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เรียกว่า นิจวิปลาส

๒. ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข เรียกว่า สุขวิปลาส

๓. ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา เรียกว่า อัตตวิปลาส

๔. ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม เรียกว่า สุขวิปลาส^{๑๑๕}

สิ่งที่ทำให้เห็นคลาดเคลื่อนไปจากสภาพแห่งความจริงนั้นมี ๔ ประการ คือ สุกส์ัญญา สุขส์ัญญา นิจส์ัญญา และ อัตตส์ัญญา ปัญจกรรมที่เข้าไปทำให้เห็นผิดมีดังนี้ สุกส์ัญญา เกิดจากตัณหา สุขส์ัญญา เกิดจากตัณหา นิจส์ัญญาเกิดจากมานะ และอัตตส์ัญญาเกิดจากทิฏฐิ^{๑๑๖} สรุปว่าทุกองค์แห่งความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนทั้งหมดเกิดจากปัญจกรรม

เมื่อใดที่ จิต ทิฏฐิ สัญญา เกิดการวิปลาสขึ้น ทำให้เกิดความเข้าใจผิดถือผิดไปในแบบต่าง ๆ การจำ การรู้ การยึดในขั้นนี้ทั้ง ๕ ก็เกิดการคลาดเคลื่อนจากความจริง ทำให้เกิดการยึดถือเป็นตัวกู ของกูขึ้น สุดท้ายทุกอย่างที่ตามมาคือความวุ่นวายและการเอาเปรียบกันในด้านต่าง ๆ ในสังคม วิปลาสเหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิตและการเจริญอบรมเจริญปัญญา ขัดขวางการพัฒนาความรู้อันถูกต้อง ทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้นมากมาย ซึ่งเกิดจากการเห็นผิด ความรู้ผิด ความจำผิด ด้วยอำนาจของกิเลสคือ ปัญจกรรม

^{๑๑๕}จิตตวนุโยน ภิกขุ, วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๑๘.

^{๑๑๖}ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศปริเฉทที่ ๗, หน้า ๕๔.

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาแล้วแต่ต้องการความสุข แต่มนุษย์ทุกคนก็มีความ
วิปลาสเป็นของตนเอง ความสงบสุขของใจเกิดขึ้นจากจิตที่เป็นกุศลเท่านั้น แต่ความ
วิปลาสนำไปสู่อกุศลคือความทุกข์

บทที่ ๓

กระบวนการเกิดปัญญาธรรมและความสัมพันธ์กับหมวดธรรมที่เกี่ยวข้อง

๓.๑ กระบวนการเกิดปัญญาธรรม

ปัญญาธรรมคือกิเลสที่ทำให้เนิ่นช้า ทุกสิ่งในโลกล้วนตกอยู่ภายใต้กฎของพระไตรลักษณ์ด้วยกันทั้งสิ้น ดังนั้นปัญญาธรรมเป็นกิเลสที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา ก็ต้องมีการเกิดขึ้น ในการเกิดขึ้นของกิเลสกลุ่มนี้เป็นการเกิดที่สร้างปัญหาให้แก่บุคคลและสังคมมาก ทำให้มีการศึกษาเกี่ยวกับสาเหตุการเกิดของปัญญาธรรมเพื่อบรรเทาและละปัญญาธรรมต่อไป

การศึกษากระบวนการเกิดขึ้นของปัญญาธรรม ได้ศึกษาตามหลักของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ โดยเริ่มต้นจากการเรียนรู้ทุกข์ ซึ่งเป็นผลที่เกิดจากปัญญาธรรม รวมไปถึงการค้นหาเหตุที่เกิดของปัญญาธรรม ซึ่งในบทที่ ๒ เราได้ทราบเกี่ยวกับผลของปัญญาธรรมคือตัวปัญหา เมื่อเรารู้จักปัญหาแล้วการเข้าไปค้นหาสาเหตุของปัญหาเป็นสิ่งจำเป็นในศึกษาเพื่อแก้ไขต่อไป การศึกษาจะเริ่มจากการฟังและการอ่าน เมื่ออ่านและฟังมาก ๆ ก็นำความรู้จากการอ่านและฟังที่ผ่านมาร่วมพิจารณาจากประสบการณ์เก่าที่มีอยู่ ความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาจะเป็นฐานแห่งปัญญาในการภาวนา เพื่อการเกิดปัญญาญาณ การศึกษาการเกิดของปัญญาธรรมก็เช่นเดียวกัน ต้องเริ่มต้นจากการค้นคว้าในตำราที่เชื่อถือได้และจากคัมภีร์ที่แสดงเป็นหลักฐานในการเกิดขึ้นของปัญญาธรรมเอาไว้หลายนัย เพื่อการศึกษาในขั้นพิจารณา และภาวนาต่อไป ดังจะอธิบายได้ดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ สมุฏฐานแห่งการเกิดปัญญาธรรม

๓.๑.๑.๑ รากของปัญญาธรรม

ผู้ใดไม่มีกิเลสก้าวพ้นต้นเหตุและทิวสนิละอวิชชาได้แล้วชาวโลกย่อมไม่ดูหมิ่นปัญญาธรรมเปรียบเสมือนหยากเหี่ยวเป็นธรรมชาติที่ทำให้เนิ่นช้า มีการสำคัญว่าสิ่งที่ไม่สวยงามว่างามเป็นเครื่องเนิ่นช้าคือรากะ มีความอาฆาต ความพยาบาทเป็นเครื่องหมายของ

ความเนิ่นช้าคือโทสะ มีอาสวะคือกิเลสที่หมักดองอยู่ในขันธสันดานเป็นเครื่องหมายแห่งความเนิ่นช้าคือโมหะ มีการเสวยอารมณ์ความรู้สึกสุขและทุกข์ เมื่อมีความพอใจในความสุขและความทุกข์จึงเป็นเครื่องหมายแห่งความเนิ่นช้าคือตัณหา การจดจำสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นสัญญาที่เป็นเครื่องหมายให้เกิดความเนิ่นช้าคือทิวฐิ เมื่อมีสัญญาจึงมีความตรึก การจดจำอารมณ์เป็นเครื่องหมายแห่งความเนิ่นช้าคือมานะ ความจำต่าง ๆ ที่เกิดพร้อมกับ สุกส์ัญญา ความอาฆาต กิเลสที่หมักดองอยู่ในขันธสันดาน เวทนาคือความสุขและทุกข์ ความจดจำสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ พร้อมทั้งความตรึก ชื่อว่า ปปัญจสัญญา อรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า ปปัญจธรรมมีสัญญาเป็นเหตุ อนุสัยชื่อว่าเป็นมูลรากของการเกิดภพ ปปัญจธรรมเป็นส่วนหนึ่งในอนุสัย การที่ไม่สามารถตัดปปัญจธรรม หมายถึงการตั้งอยู่ในสสารวิภูฏีกยาวนาน ดังมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ว่าด้วยรากของปปัญจธรรมที่ปรากฏอยู่ใน **ปปัญจักขยสูตร**^๑

ผู้ใดไม่มีกิเลสเครื่องเนิ่นช้าและการดำรงอยู่ (ในสังสารวัฏ)

ก้าวพ้นที่ต่อ^๒และลิมสลัก^๓ ได้แล้ว

ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก

ย่อมไม่ดูหมิ่นผู้นั้นซึ่งไม่มีตัณหาเป็นมุนี เทียวไป

อรรถกถาจารย์ได้อธิบายปปัญจธรรมไว้ในอรรถกถापปัญจขยสูตร^๔ ดังนี้

อรรถแห่งธรรมเครื่องเนิ่นช้า ธรรมมีอรรถดุจหยากเหยื่อ ชื่อว่าอรรถแห่งธรรมเครื่องเนิ่นช้าในธรรมเครื่องเนิ่นช้าเหล่านั้น

สุกส์ัญญา^๕ เป็นเครื่องหมายของธรรมเครื่องเนิ่นช้าคือราคะ

อาฆาตวัตถุ^๖ เป็นเครื่องหมาย ของธรรมเครื่องเนิ่นช้าคือโทสะ

^๑ช.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๗/๓๑๖.

^๒ที่ต่อ หมายถึง ตัณหาและทิวฐิ, ช.อุ.อ. (บาลี) ๖๗/๔๐๐.

^๓ลิมสลัก หมายถึง ถึงอวิชชา, ช.อุ.อ. (บาลี) ๖๗/๔๐๐.

^๔ช.อุ.อ. (บาลี) ๔๔/๑๕๓/๖๘๕.

^๕สุกส์ัญญา ความสำคัญหมายว่าสวองดงาม.

^๖อาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการ คือ

๑. อาฆาตเขาโดยคิดว่า ได้ทำ ความเสื่อมเสียแก่เขา

อาสวะ^๗ เป็นเครื่องหมายของกรรมเครื่องเนิ่นช้าคือโมหะ
 เวทนา^๘ เป็นเครื่องหมายของกรรมเครื่องเนิ่นช้าคือตัณหา
 สัญญา^๙ เป็นเครื่องหมายของกรรมเครื่องเนิ่นช้าคือทิวฏฐิ
 และวิตก^{๑๐} เป็นเครื่องหมายของกรรมเครื่องเนิ่นช้าคือมานะ
 สัญญา ที่เกิดพร้อมกับกรรมเครื่องเนิ่นช้าเหล่านั้น ชื่อว่า ปปัญจสัญญา

๒. อาฆาตเขาโดยคิดว่า กำลังทำ ความเสื่อมเสียแก่เรา

๓. อาฆาตเขาโดยคิดว่า จักทำ ความเสื่อมเสียแก่เรา

๔. อาฆาตเขาโดยคิดว่า ได้ทำ ความเสื่อมเสียแก่ผู้ที่เรารักเราชอบ

๕. อาฆาตเขาโดยคิดว่า กำลังทำ ความเสื่อมเสียแก่ผู้ที่เรารักเราชอบ

๖. อาฆาตเขาโดยคิดว่า จักทำ ความเสื่อมเสียแก่ผู้ที่เรารักเราชอบ

๗. อาฆาตเขาโดยคิดว่า ได้ทำ ทำคุณทำประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดเราชัง

๘. อาฆาตเขาโดยคิดว่า กำลังทำ ทำคุณทำประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดเราชัง

๙. อาฆาตเขาโดยคิดว่า จักทำ ทำคุณทำประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดเราชัง

๑๐. ความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะอันไม่สมควร เช่นเกิดโกรธขึ้นเมื่อสะดุดตอไม้หรือเหยียบหนาม
 อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๗๙/๑๗๗.

^๗อาสวะ หมายถึง สิ่งที่ถูกหมักดองอยู่นาน ๆ อุปมาสุรา อันเป็นสิ่งที่ถูกหมักดองไว้นาน สามารถ
 ทำให้ผู้ดื่มเกิดอาการเมึนเมาขาดสติ ทำสิ่งอันไม่ควรทำได้ฉันทใด สภาพธรรมอันเป็นสิ่งที่หมักดองสืบต่ออยู่ในชั้นธ
 สันดานของสัตว์ ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องมึนงงหลงใหลขาดสติ กระทำในสิ่งอันไม่ควรทำได้ สภาพธรรมนี้แหละ
 ชื่อว่า อาสวะ ได้แก่ โภคะ (ความโลภ), ทิวฏฐิ (ความเห็นผิด), โมหะ (ความโง่), อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๔.

^๘เวทนา คือ ธรรมชาติที่สเวยอารมณ์, จำลอง ดิษยวณิษ, **จิตวิทยาของความดับทุกข์**, หน้า ๙๐.

^๙สัญญา คือ ความกำหนดได้หมายรู้, ความหมายรู้อารมณ์, ความจำได้หมายรู้ มี ๖ แบบคือ

๑. รูปสัญญา สัญญาเกี่ยวกับภาพที่เห็น เช่น เห็นแล้วจำได้ว่าเป็นใคร เห็นแล้วจำได้ว่าเป็น
 อะไร

๒. สัททสัญญา สัญญาที่เกี่ยวกับเสียงที่ได้ยิน เช่น จำได้ว่าเป็นเสียงนกร้อง เป็นต้น

๓. คันธสัญญา สัญญาที่เกี่ยวกับกลิ่นที่ได้ดม เช่น จำได้ว่าเป็นกลิ่นทุเรียน

๔. รสสัญญา สัญญาเกี่ยวกับรสชาติที่ได้ชิม เช่น จำได้ว่าเป็นรสหวาน

๕. โผฏฐัพพสัญญา สัญญาเกี่ยวกับความรู้สึกที่ได้จากการสัมผัส เช่น จำได้เป็นความแสบร้อน

๖. ธัมมสัญญา เป็นสัญญาที่เกี่ยวกับธรรมารมณ์ที่ได้จากการระลึกถึง เช่น จำได้ถึง ความ สนุก
 เมื่อระลึกถึงที่ที่เคยไปเที่ยว, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล
 ธรรม**, หน้า ๒๐๐

^{๑๐}วิตก คือ การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์, พระเทพวิสุทธิกวี, **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๔,
 (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓) หน้า ๓๖

ส่วน ภาคะ โภจนาสาสวะ แห่งสัญญาเป็นเครื่องเน้นซ้ำ ชื่อว่าส่วนแห่งสัญญาเป็นเครื่องเน้นซ้ำ ว่าโดยอรรถได้แก่ กงกิเลส อันเป็นฝ่ายแห่งธรรมเครื่องเน้นซ้ำนั้น ๆ พร้อมทั้งนิมิต ก็ในที่นี้ศัพท์ว่า สัญญา ย่อมมีโดยปัญญาธรรมนั้น เป็นเหตุที่ทั่วไปแก่ส่วนนั้น ๆ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ความจริง ส่วนแห่งปัญญาธรรม มีสัญญาเป็นเหตุ

อนุสัย^{๑๑} ชื่อว่าวิติ จริยอยู่ อนุสัย ก็เป็นมูลรากของการเกิดในภพ บาลีว่า สตฺเต สฺสาเร สฺสเปติ และว่า ปญฺจกฺขุสฺสิตฺติ ดังนี้ก็มี บาลีนั้น มีอธิบายดังนี้ ความตั้งอยู่ คือความที่ปัญญาธรรมยังปรากฏอยู่ได้แก่ ยังตัดไม่ขาดด้วยมรรค ชื่อว่าปัญญาจฺกฺขุสฺสิตฺติ อีกอย่างหนึ่ง ความตั้งอยู่แห่งวิภูฏะ โดยเป็นเหตุแห่งความเกิดขึ้นแห่งกุศล อกุศล

๓.๑.๑.๒ มูลเหตุแห่งธรรมเครื่องเน้นซ้ำ

โดยปกติบุคคลที่เกิดมานั้นจะมีสัญญาเป็นปกติทุกคน ตามหลักพระอภิธรรมนั้น สัญญาจะเกิดขึ้นในจิตทุกดวง นั้นหมายความว่าทุกครั้งที่วิญญาณเกิดจะต้องมีสัญญาเข้าประกอบด้วยเสมอ พระพุทธตรัสว่าธรรมที่เป็นเครื่องเน้นซ้ำมีต้นเหตุมาจากสัญญา มีสัญญาเป็นกำเนิด มีสัญญาเป็นแดนเกิด จึงทำให้ทราบได้โดยสรุปจากพระสูตรนี้ว่า ปัญญาธรรมนั้น เกิดเพราะสัญญา เกิดที่สัญญา ต้นเหตุแห่งการเกิดคือสัญญา ซึ่งมีปรากฏอยู่ใน **กถาวิภาทสุตตนิทเทส**^{๑๒} ว่าด้วยธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำ

คำว่า เพราะฉะนั้นส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำมีต้นเหตุมาจากสัญญา อธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำนั่นเอง คือ ส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำคือ ตัณหา ส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำคือทิวฐิ ส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำคือ มานะ มีต้นเหตุมาจากสัญญา คือ มีสัญญาเป็นเหตุเกิด มีสัญญาเป็นกำเนิด มีสัญญาเป็นแดนเกิด รวมความว่า เพราะฉะนั้นส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำมีต้นเหตุมาจากสัญญา ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสตอบว่า

^{๑๑} พ.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/๑๕๓/๖๘๖.

^{๑๒} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐๙/๓๓๑.

บุคคลไม่มีผู้มีสัญญาโดยสัญญาปกติ
 ไม่มีผู้มีสัญญาโดยสัญญาผิดปกติ
 เป็นผู้ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ปราศจากสัญญาก็มิใช่
 เมื่อบุคคลดำเนินอย่างนี้ รูปจึงไม่มี
 เพราะส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้ามีต้นเหตุมาจากสัญญา

๓.๑.๑.๓ กิเลสรากเหง้าแห่งปัญญาธรรม

พระพุทธองค์ตรัสฟังขจัดบาปทั้งปวงที่เป็นรากเหง้าที่เป็นส่วนหนึ่งของปัญญาธรรม และละความถือตัวว่าตัวมีอยู่ในอุปาทานชั้นที่ ๕ ส่วนแห่งธรรมเครื่องเน้นเข้า คือ ตัณหา ทิฏฐิ รากเหง้าของตัณหาคือ อวิชชาได้แก่ความไม่รู้ อโยนิโสมนสิการคือความไม่ทำไว้ในใจโดยแยบคาย อัสมิมานะคือความถือตัว อหิริกะความไม่ละอาย อนินตตัปปะความไม่เกรงกลัว อุทฺธัจจะความฟุ้งซ่าน และทิฏฐิ ทั้งหมดนี้ชื่อว่ารากเหง้าแห่งปัญญาธรรมที่ควรละ มีปรากฏอยู่ใน **ตฺวฏฺกสฺสุตฺตนิทฺเทส**^{๑๓}

พระผู้มีพระภาคตรัสเกี่ยวกับรากของปัญญาธรรม ว่า

ภิกษุฟังขจัดบาปธรรมทั้งปวง ที่เป็นรากเหง้าของส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้าและอัสมิมานะด้วยมันตา ตัณหาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในภายในภิกษุมีสติทุกเมื่อ ฟังศึกษาเพื่อกำจัดตัณหาเหล่านั้น” ว่าด้วยธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้า

คำว่า ภิกษุฟังขจัดบาปธรรมทั้งปวง ที่เป็นรากเหง้าของส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้าและอัสมิมานะด้วยมันตา อธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้านั้นแหละ ชื่อว่าส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้า คือ ส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้า คือ ตัณหา ส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้าคือทิฏฐิ รากเหง้าแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นเข้าคือตัณหา คืออะไร คือ อวิชชา(ความไม่รู้) อโยนิโสมนสิการ(ความไม่ทำไว้ในใจโดยแยบคาย) อัสมิมานะ^{๑๔} (ความถือตัว) อหิริกะ (ความไม่ละอาย) อนินตตัปปะ (ความไม่เกรง

^{๑๓}ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒-๔๑๓.

^{๑๔}อัสมิมานะ หมายถึง ความถือตัวว่ามีอยู่ในอุปาทานชั้นที่ ๕ มีรูป เป็นต้น, ช.ป.อ. (บาลี)

กลัว) อุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) นี้ชื่อว่ารากเหง้าแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้าคือตัณหา รากเหง้าแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้าคือทิวฏฐิ คืออะไร คือ อวิชชา อโยนิโสมนสิการ อัสมิมานะ อหิริกะ อนินตตัปปะ อุทัจจะ นี้ชื่อว่ารากเหง้าแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า คือทิวฏฐิ

คำว่า พระผู้มีพระภาค เป็นคำกล่าวโดยความเคารพ

อีกนัยหนึ่งชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายราคะได้แล้ว

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายโทสะได้แล้ว

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายโมหะได้แล้ว

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายมานะได้แล้ว

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายทิวฏฐิได้แล้ว

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายเสี้ยนหนามได้แล้ว

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายกิเลสได้แล้ว

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงจำแนก แยกแยะ แจกแจงธรรมรัตนะ

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำที่สุดแห่งภพได้

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงอบรมพระวรกายแล้ว

ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงอบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญาแล้ว

๓.๑.๑.๔ ปปัญจธรรมรากเหง้าแห่งการกำเนิดทุกข์

ทำวสัฏกะทูลถามปัญหา เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของอิสสาและมัจฉริยะ เพราะกิเลส ทั้ง ๒ ตัวนี้ สามารถทำให้มนุษย์ที่เกิดมาในโลกรวมไปถึงสรรพสัตว์ทั้งหลายที่วนเวียนว่ายตายเกิดอยู่นั้น ต้องไปเกิดและเกิดความทุกข์จากเวรภัยต่าง ๆ กิเลสทั้ง ๒ ที่ทำให้เกิดเวรภัยนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ทำอย่างไรจึงจะไม่มีอิสสาและมัจฉริยะ ทรงตอบว่าอารมณ์ที่รักและไม่รักเป็นต้นเหตุ เป็นกำเนิด และเป็นแดนเกิด นั้นหมายถึงอิสสาและมัจฉริยะ มีต้นเหตุ ที่กำเนิดและแดนเกิดที่เดียวกันคืออารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก เมื่อไม่มีที่รักและไม่รักจึงไม่มีอิสสาและมัจฉริยะ อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่รักเองก็มีฉันทะเป็นต้นเหตุ เป็นที่เกิด และแดนเกิด ฉันทะเองก็มีวิตกเป็นต้นเหตุ เป็นที่เกิด เป็นแดนเกิด เมื่อมาถึงที่สุดแล้วความทุกข์ต่าง ๆ ที่มีวิตกเป็นเหตุก็มีปัญจสัญญา เป็น

ต้นเหตุ เป็นที่เกิด และเป็นแดนเกิด จึงมีความเกิดแห่งภพ จนที่สุดคือความเกิดแห่งทุกข์ มีปรากฏอยู่ในพระสูตร **สักกปัญหาสูตร**^{๑๕} ดังนี้

ทำวสักกะจอมเทพทรงขึ้นชมอนุโมทนาพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคดังนี้ แล้ว ได้ทูลถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปว่า ข้าแต่พระองค์ผู้บริบูรณ์ อิสสาและมััจฉริยะ มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เมื่อมีอะไร จึงมีอิสสาและมััจฉริยะ เมื่อไม่มีอะไร จึงไม่มีอิสสาและมััจฉริยะ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า จอมเทพ อิสสาและมััจฉริยะมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นต้นเหตุ มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นเหตุเกิดมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นกำเนิด มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นแดนเกิด เมื่อมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก จึงมีอิสสาและมััจฉริยะเมื่อไม่มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก จึงไม่มีอิสสาและมััจฉริยะ

ทำวเธอทูลถามว่า อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก มีอะไรเป็นต้นเหตุมีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เมื่อมีอะไรจึงมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก เมื่อไม่มีอะไรจึงไม่มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักมีฉันทะ^{๑๖} เป็นต้นเหตุ มีฉันทะเป็นเหตุเกิด มีฉันทะเป็นกำเนิด มีฉันทะเป็นแดนเกิด เมื่อมีฉันทะ จึงมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก เมื่อไม่มีฉันทะจึงไม่มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก

ทำวเธอทูลถามว่า ฉันทะมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เมื่อมีอะไรจึงมีฉันทะ เมื่อไม่มีอะไรจึงไม่มีฉันทะ

^{๑๕}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๘/๒๘๕ - ๒๘๗.

^{๑๖}ฉันทะ แปลว่า ความพอใจ แต่ในที่นี้หมายถึงความไม่รู้จักอิมคือตัณหา มี ๕ อย่างคือ (๑) ปริเยสนฉันทะ (ความไม่อิมในการแสวงหา) (๒) ปฏิลาภฉันทะ (ความไม่อิมในการได้มา) (๓) ปริโภคฉันทะ (ความไม่อิมในการใช้สอย) (๔) สันนิจฉันทะ (ความไม่อิมในการกักตุน) (๕) วิสขณฉันทะ (ความไม่อิมในการจ่ายทรัพย์), ที.ม.อ. (บาลี) ๓๓๘/๓๓๕-๓๓๖.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ฉันทะมีวิตก^{๑๓} เป็นต้นเหตุ มีวิตกเป็นเหตุเกิด มีวิตกเป็นกำเนิด มีวิตกเป็นแดนเกิด เมื่อมีวิตกจึงมีฉันทะ เมื่อไม่มีวิตกจึงไม่มีฉันทะ

ท้าวเธอทูลถามว่า วิตกมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เมื่อมีอะไรจึงมีวิตก เมื่อไม่มีอะไรจึงไม่มีวิตก

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า วิตกมีแ่งต่างแห่งบัญญัติสัญญา^{๑๔} เป็นต้นเหตุมีแ่งต่างแห่งบัญญัติสัญญาเป็นเหตุเกิด มีแ่งต่างแห่งบัญญัติสัญญาเป็นกำเนิด มีแ่งต่างแห่งบัญญัติสัญญาเป็นแดนเกิด เมื่อมีแ่งต่างแห่งบัญญัติสัญญาจึงมีวิตก เมื่อไม่มีแ่งต่างแห่งบัญญัติสัญญาจึงไม่มีวิตก

อรรถกถาธิบายใน คำอรรถกถาสักกบัญญัติสูตร^{๑๕}ว่า มีส่วนความสำคัญที่ประกอบด้วยกรรมเครื่องเนิ่นช้าเป็นค้ำมูล คือ กรรมเครื่องเนิ่นช้ามี ๓ อย่างคือ กรรมเครื่องเนิ่นช้าคือตัณหา กรรมเครื่องเนิ่นช้าคือมานะ กรรมเครื่องเนิ่นช้าคือทิวฐิ ใน ๓ อย่างนั้น ตัณหาวิปริต ๑๐๘ อย่าง ชื่อว่า กรรมเครื่องเนิ่นช้าคือตัณหา มานะ ๙ อย่าง ชื่อว่ากรรมเครื่องเนิ่นช้าคือมานะ ทิวฐิ ๖๒ ชนิดชื่อว่า กรรมเครื่องเนิ่นช้าคือทิวฐิ ในกรรมเครื่องเนิ่นช้าเหล่านั้น ในที่นี้ท่านหมายเอากรรม เครื่องเนิ่นช้าคือ ตัณหา ที่เรียกว่ากรรมเครื่องเนิ่นช้า เพราะอรรถว่าอะไร ที่เรียกว่ากรรมเครื่องเนิ่นช้า เพราะอรรถว่าให้ถึงอาการของคนมัวเมาประมาท ความสำคัญ ที่ประกอบด้วยกรรมเครื่องเนิ่นช้า นั้น ชื่อว่า บัญญัติสัญญา (ความสำคัญที่คลุกเคล้าไปด้วยกรรมเครื่อง

^{๑๓} วิตก แปลว่าการตรึก การไตร่ตรอง ในที่นี้หมายถึงการตรึกเพื่อการตัดสินใจ ๒ อย่าง คือ (๑) ตัณหาวิจจัย (การตัดสินใจด้วยอำนาจตัณหา) (๒) ทิวฐิวิจจัย (การตัดสินใจด้วยอำนาจทิวฐิ), ที.ม.อ. (บาลี) ๓๕๘/๓๓๖.

^{๑๔} แ่งต่างแห่งบัญญัติสัญญา แยกอธิบายตามศัพท์ได้ดังนี้ แ่งต่าง แปลจากคำว่า สงขา คือส่วนต่าง ๆ หมายถึงส่วนต่าง ๆ แห่งบัญญัติสัญญา บัญญัติจะ หมายถึงบัญญัติกรรม ซึ่งแปลว่า กรรมเครื่องเนิ่นช้า ได้แก่ ตัณหาวิจริต ๑๐๘ มานะ ๙ และทิวฐิ ๖๒ ซึ่งเป็นเหตุให้มีความประมาทมัวเมา มีความประมาทมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว ในความไม่มีโรค และในชีวิต บัญญัติสัญญา หมายถึงสัญญา(ความกำหนดหมาย) ที่ประกอบด้วยบัญญัติกรรม คือ ตัณหา มานะ และทิวฐิ แต่ในที่นี้หมายเอาเพียงตัณหาเท่านั้นดังนั้น คำว่า “แ่งต่างแห่งบัญญัติสัญญา” จึงหมายถึงการคิดปรุงแต่งอารมณ์ต่าง ๆ ด้วยอำนาจตัณหา มานะ และทิวฐิของตน ๆ จึงเกิดแ่งต่าง ๆ หรือมุมมองที่แตกต่างกันทั้ง ๆ ที่คิดเรื่องเดียวกัน (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๕๘/๓๓๖, ที.ม.ปฏิภา (บาลี) ๓๕๘/๓๒๑-๓๒๒.

^{๑๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๕๖/๑๗๗ - ๑๗๘.

เนิ่นช้า)

ประการฉะนี้ คำว่า มีส่วนความสำคัญที่ประกอบด้วยธรรมชาติเครื่องเนิ่นช้าเป็น
คำมูล จึงหมายความว่า ธรรมก็มีส่วนแห่งความสำคัญ ที่ประกอบด้วยธรรม
เครื่องเนิ่นช้าเป็นคำมูล.

๓.๑.๒ อาหารที่ทำให้ปัญญาธรรมเจริญ

อาหาร แปลว่า นำมา หมายความว่า ทำให้ผลเกิดขึ้น และ ช่วยอุดหนุนให้ตั้งอยู่
ได้ “ธรรมเหล่าใด ย่อมนำมาซึ่งธรรมที่เป็นผลของตน ๆ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อาหาร”^{๒๐}
ปัญญาธรรมก็เป็นกิเลสที่เจริญได้ด้วยอาหารหรือสิ่งที่ช่วยอุดหนุนให้ตั้งอยู่เช่นกัน ก่อนอื่น
จะขอแนะนำอาหารที่ช่วยอุดหนุนชั้น ๕ ก่อนเพื่อความเข้าใจในอาหารของปัญญาธรรม
อันจะทำให้ปัญญาธรรมเจริญ พระพุทธองค์ตรัส “อาหาร ๔ อย่างนี้ เป็นไปเพื่อการดำรงอยู่
ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้วหรืออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด^{๒๑,๒๒} อาหารตามหลักของมี ๔
อย่าง^{๒๓}คือ

^{๒๐} อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารักษามิตร
มิกะโท**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทยสุทธิ), หน้า ๖๒.

^{๒๑} สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด แปลจากคำว่า สัมภเวสี หมายถึงสัตว์ที่เกิดในกำเนิดทั้ง ๔ ได้แก่ (๑)
อัมชชะ(เกิดจากไข่) (๒) ชลาพุชะ (เกิดจากครรภ์) (๓) สังเสทชะ (เกิดในถ้ำไคล) (๔) โอบปาติกะ (เกิดผุดขึ้น)
สัตว์จำพวกที่เป็นอัมชชะ และชลาพุชะ ท่านเรียกว่า สัมภเวสี เพราะยังอยู่ในไข่และในครรภ์ ถ้าออกจากไข่และ
ครรภ์แล้วไม่เรียกว่า สัมภเวสี แต่ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว สัตว์จำพวกที่เป็นสังเสทชะ และโอบปาติกะนั้น
ท่านเรียกว่า สัมภเวสี ในขณะที่จิตแรกที่เกิดขึ้น ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ ไป ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว, ส.นิ.อ. (บาลี)
๒/๑๑/๒๖.

^{๒๒} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑/๑๗.

^{๒๓} อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารักษามิตร
มิกะโท**, หน้า ๖๒.

๑. กพพีการอาหาร นำมาซึ่งรูปอันเกิดจากโอชา คือ ข้าวน้ำนมขนมต่าง ๆ ทำให้เกิดอาหารขสุทฐฎฐกกลาป^{๒๔}ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นอาหารแห่งรูปกายสัตว์ ทำให้ร่างกายของสัตว์เจริญ ถ้าขาดอาหารนี้ร่างกายจะพินาศลง ดำรงชีวิตอยู่ต่อไปไม่ได้ องค์ธรรมของกพพีการอาหารนั้นได้แก่โอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ คืออาหารรูป กพพีการอาหาร เป็นรูปปรมาตถ์

๒. ผัสสาหาร นำมาซึ่งเวทนา คือการเสวยอารมณ์เป็นสุขเป็นทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ ให้เกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ผัสสเจตสิก ที่ในจิตทั้งหมด เวทนาทั้งหลายถ้าไม่มีผัสสะแล้ว เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะผัสสะเป็นเหตุแห่งเวทนา ผัสสะจึงเป็นอาหารของเวทนา ผัสสาหารเป็นเจตสิกปรมาตถ์

๓. มโนสัญญาเจตนาหาร นำมาซึ่งปฏิสนธิวิญญาณ คือการเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และอบายสัตว์ องค์ธรรมได้แก่ เจตนาเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒ โลกียกุศลจิต ๑๗^{๒๕} เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณซึ่งเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล การกระทำต่าง ๆ ถ้าไม่มีเจตนามาปรุงแต่งแล้ว สัตว์ทั้งหลาย เมื่อตายไปก็จะมีไม่มีการเกิด เจตนาเจตสิกจึงชื่อว่าเป็น มโนสัญญาเจตนาหาร มโนสัญญาเจตนาหารเป็นเจตสิกปรมาตถ์

๔. วิญญาณาหาร นำมาซึ่งเจตสิกและกัมมชรูป องค์ธรรมของวิญญาณาหาร ได้แก่จิตทั้งหมด จิตทั้งหมดนำมาซึ่งเจตสิกทั้งหมด เพราะจิตและเจตสิกต้องเกิดพร้อมกัน^{๒๖} แต่จิตนี้เป็นประธาน จึงกล่าวได้ว่าจิตนำมาซึ่งเจตสิก ส่วนกัมมชรูปเป็นรูปที่เกิดจากกรรมอันได้ทำมาแต่อดีต แต่ในภพปัจจุบันกัมมชรูปก็เกิดพร้อมกับจิตทุก ๆ ขณะจิต (ในปัญจโวการภูมิ) กล่าวได้ว่า จิตนำมาซึ่งกัมมชรูป

อาหารสี่อย่างนี้เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า อาหารคือคำ ข้าว ผัสสะ มโนสัญญาเจตนาหาร และวิญญาณ วิญญาณจึงเป็นที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ การก้าวลงแห่งนามรูปก็มีอยู่ที่นั่น การก้าวลงสู่รูปนาม มีอยู่ที่ใด ความเจริญแห่งสังขาร

^{๒๔} สุกทฐฎฐกกลาป คือ อวินิพโกศรูป ๘ ที่เกิดอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย.

^{๒๕} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๓๘.

^{๒๖} วรณดิทธิ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาพื้นฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : พัฒนวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๔๒.

ทั้งหลายมีอยู่ที่นั่น ความเจริญแห่งสังขารมีอยู่ที่ใดการบังเกิดภพใหม่มีอยู่ที่นั่น เมื่อบังเกิดภพ จึงมีชาติ ชรา และมรณะฯ^{๒๗}

ความสัมพันธ์อาหารกับปัญญาธรรม

๑. กพพีการอาหาร คืออาหารที่ทำให้รูปเจริญเมื่อรูปเจริญจึงเป็นที่ตั้งของนาม ทำให้ปัญญาธรรมเจริญได้ ปัญญาธรรมคือนามที่ต้องอาศัยรูปเกิด และในบางครั้งรูปต้องแสดงอาการต่าง ๆ ที่เกิดจากจิตคือจิตชรูป รวมไปถึงการกระทำทางกาย วาจา ใจ โดยเจตนาเรียกว่ากัมมชรูป ซึ่งหมายถึงกุศล อกุศล อัปปยาคต ดังนั้น สังขารที่เป็นส่วนของอกุศลกรรมคือ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ เป็นส่วนหนึ่งในการปรุงแต่ง ว่าโดยตรงอาหารหยาบคือ กพพีการอาหารนั้นเป็นอาหารที่สามารถมองเห็นและเป็นสิ่งที่บำรุงรูปโดยตรง รสชาติของอาหารหยาบก็มีส่วนในการบำรุงปัญญาธรรมด้วย เช่นการรับประทานอาหารที่พอใจย่อมมีรสชาติของอาหารเป็นที่ตั้งของปัญญาธรรม อาหารจึงเป็นกลไกในการหล่อเลี้ยงรูปให้เจริญปัญญาธรรมที่เจริญได้เพราะมีอาหารหยาบที่หล่อเลี้ยงรูป รวมไปถึงอาหารหยาบที่เป็นที่ตั้งของปัญญาธรรมอีกด้วย จึงเป็นเหตุให้ปัญญาธรรมอยู่ได้

๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ หมายถึงอายตนะภายใน อายตนะภายนอกและวิญญาณ มาประชุมกัน เรียกว่าสัมผัส หรือ ผัสสะ แปลว่ากระทบ เป็นอาหารแห่งนามธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ^{๒๘} ดังนั้นการกระทบกันระหว่างสภาวะทั้ง ๓ คือ อารมณฺ์ ทวาร และจิต เรียกว่าผัสสะ ๖ ได้แก่ ผัสสะเจตสิก ซึ่งสามารถประกอบได้ด้วยจิตทุกดวง^{๒๙}

จักขุสัมผัสผัสสะ (ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบกับ จักขุวิญญาณจิต ๒)

โสตสัมผัสผัสสะ (ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบกับ โสตวิญญาณจิต ๒)

ฆานสัมผัสผัสสะ (ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบกับ ฆานวิญญาณจิต ๒)

ชีวหสัมผัสผัสสะ (ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบกับ ชิวหาวิญญาณจิต ๒)

^{๒๗} มูลนิธิพุทธโฆษาจารย์, พุทธวจนะ ๒ อริยสัจจากพระโอบุษฐ์ ภาคต้น, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท คิว ฟริน แมเนจเม้นท์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๓๔๘.

^{๒๘} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฒมหาเถระ), สัมมาทิฏฐิ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๙.

^{๒๙} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติภาควิชาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตร จุฬอภิธรรมิกะโท, หน้า ๗.

กายสัมผัสผัสสะ (ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบด้วย กายวิญญาณจิต ๒)

มโนสัมผัสผัสสะ (ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบด้วย โลเกียวิปากจิต ๒๒)

พระสุตตันตปิฎก ปรากฏาโนมหาโกฏฐิตสูตตราว่า”ผู้มีอายุ ปปัญจธรรม^{๓๐} (สิ่งที่คิดปรุงแต่ง) ย่อมดำเนินไปตราบเท่าที่ผัสสาयตนะ ๖ ดำเนินไป ผัสสาयตนะ ๖ ก็ดำเนินไปตราบเท่าที่ปัญจธรรมดำเนินไป ผู้มีอายุ เพราะผัสสาयตนะ ๖ ประการ^{๓๑} จากพระสูตรจึงเห็นได้ว่าผัสสะเป็นอาหารที่ทำให้ปัญจธรรมดำรงอยู่ได้ตลอดไป การกระทบทางทวารทั้ง ๖ เป็นเหตุที่ทำให้ปัญจธรรมเจริญได้เพราะเป็นทั้งต้นเหตุ เป็นที่เกิด เป็นแดนเกิด เมื่อมีการกระทบกันไม่ว่าทางใดทางหนึ่งนั้นย่อมทำให้เกิดเวทนา ความสุขและความทุกข์เป็นเหตุแห่งตัณหาทั้งปวง เมื่อมีตัณหาจึงมีทิฏฐิ เมื่อมีตัณหาจึงมีมานะ เป็นเช่นนี้ผัสสะจึงเป็นอาหารของปัญจธรรม

๓. มโนสังขเจตนาหาร^{๓๒} เป็นเจตนาที่ประกอบอยู่ในจิต เจตนา นั้นจะประกอบด้วยจิตทุกดวง เมื่อจิตเกิดเจตสิกย่อมเกิดพร้อมกัน ดังนั้น ตัณหา ทิฏฐิ มานะหรือปัญจธรรมก็เป็นกลุ่มของเจตสิกเช่นกัน เมื่อมีเจตนาประกอบย่อมเป็นกรรมวิบากฝ่ายอกุศล ดังนั้นเจตนาที่อยู่ในจิตหรือมโนสังขเจตนาหาร จึงเป็นอาหารทำให้ปัญจธรรมมีการสืบทอดกันและเจริญขึ้นไม่มีวันจบ ทั้งยังทำให้เจตสิกอื่น ๆ ที่เป็นเหตุแห่งการเกิดของปัญจธรรมเจริญด้วยเช่นกัน เจตนาคือกรรม การเกิดของกรรมชื่อว่าเป็นทางที่ทำให้ปัญจธรรมเจริญ

๔. วิญญาณาหาร ในที่นี้หมายถึงวิญญาณคือจิต กล่าวได้ว่าจิตและเจตสิกเกิดดับพร้อมกันเสมอ^{๓๓} จิตคือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ และอารมณ์ที่ถูกจิตรู้ มี ๖ อย่างคือ^{๓๔}

๑. รูปารมณ์ ได้แก่ รูปสี ถูกจิตรู้ด้วยการ เห็น

๒. สัททารมณ์ ได้แก่ เสียง ถูกจิตรู้ด้วยการ ได้ยิน

^{๓๐} อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๓/๓๙๗.

^{๓๑} อัง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๗๓/๒๔๕.

^{๓๒} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฒมหาเถระ), **สัมมาทิฏฐิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๒.

^{๓๓} วรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี, **พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพยวิสุทธิ), หน้า ๙.

^{๓๔} วรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี, **พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิแนบมหารานนท์, ๒๕๕๗,) หน้า ๒๐.

๓. คันธารมณฺ์ ได้แก่ กลิ่น ถูกจิตรู้ด้วยการ รู้กลิ่น
๔. รสธารมณฺ์ ได้แก่ รส ถูกจิตรู้ด้วยการ รู้รส
๕. โผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ แข็ง อ่อน เย็น ร้อน หย่อน ตึง ถูกจิตรู้ด้วยการ รู้สัมผัส
๖. ธรรมารมณฺ์ ได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป สุขุมรูป นิพพาน บัญญัติ ถูกจิตรู้ด้วยการ คิดนึก

ปัญจธรรมเป็นเจตสิกกลุ่มหนึ่งที่ถูกรู้ ธรรมชาติของจิตเมื่อถูกเจตสิกปรุงแต่งย่อมมีคุณสมบัติเป็นไปตามเจตสิก トラบใดที่ยังมีปัญจธรรมอยู่ย่อมมีตัวรู้คือจิตที่ออกมารับอารมณ์อยู่เสมอ วิญญาณทั้งในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลจึงเป็นอาหารและที่เจริญของปัญจธรรม ว่าโดยเข้าใจคือวิญญาณเกิดขึ้นทุกขณะ อธิบายได้ว่าトラบใดที่จิตยังมีการปรุงแต่งอยู่ ปัญจธรรมก็สามารถเกิดร่วมด้วยเสมอ เมื่อมีสังขาร จึงมีวิญญาณ ตามในแห่งปัจจุสมุปบาท

๓.๒ กระบวนการทำงานของปัญจธรรมกับทุกข์ในชั้น ๕

๓.๒.๑ การทำงานของชั้น ๕ โดยสังเขป

กายและใจนี้ แบ่งออกเป็น ๕ กอง เรียกว่าชั้น ๕

๑. **รูปชั้น** หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป เพราะอาศัยปัจจัยคือธาตุทั้ง ๔ เป็นต้น ส่วนตัวที่ทำให้รูปรู้ได้คือ จิต ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่มองไม่เห็น ไม่มีรูปร่าง แต่รู้อารมณ์ได้ สภาพที่นุ่มไปสู่อารมณ์เรียกว่า จิตเป็นนามชนิดหนึ่ง ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าอารมณ์มี ๖ ชนิด คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง และความนึกคิด และระบบประสาทของ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า รูป โดยสภาวะปรมาตฺถ์ รูปไม่มีเหตุเกิดร่วม มีปัจจัยปรุงแต่ง มีอาสวะ เป็นสิ่งที่ปรุงแต่งขึ้น^๕ รูปแบ่งเป็น ๒๘ รูป ดังนี้

^๕พระคันธสาราภิวคฺ, **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมาตถทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๖๙.

- มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย
- ปสาทรูป ๕ คือ จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป
กายปสาทรูป
- วิษยรูป ๔ คือ วัณณรูป สัททรูป คันธรูป รสรูป
- ภาวรูป ๒ คือ อิตถิภาวรูป บุริสภาวะรูป
- หทยรูป ๑ คือ หทัยวัตถุรูป
- ชีวีตรูป ๑ คือ ชีวีตินทรีย์รูป
- อาหารรูป ๑ คือ รูปที่ได้จากกพฬการอาหารรูป
- ปริจเฉทรูป ๑ คือ อากาศธาตุที่คั่นรูปกลาปต่อรูปกลาป
- วิญญูติรูป ๒ คือ กายวิญญูติรูป วจีวิญญูติรูป
- วิการรูป ๓ คือ ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัญญุตารูป
- ลักขณรูป ๔ คือ อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป

รูปเป็นสภาพธรรมที่เล็กละเอียดมาก เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา รูปกลาป^{๓๖}หนึ่งเกิดขึ้น จะดับไปเมื่อจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ^{๓๗} ซึ่งเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก เพราะจิตที่เห็น และจิตที่ได้ยินขณะ ซึ่งปรากฏเสมือนกับว่าเกิดพร้อมกันนั้น ความจริงการเกิดดับห่างไกลกันกว่า ๑๗ ขณะจิต^{๓๘} ฉะนั้น ขณะที่จิตรู้กับรูปที่เกิดดับจึงปรากฏไม่พร้อมกัน

รูปแต่ละรูปเล็กละเอียดมาก ซึ่งเมื่อแตกย่อยรูปที่เกิดดับรวมกันอยู่ออกจนละเอียดยับ จนแยกต่อไปไม่ได้อีกแล้วนั้น ในกลุ่มของรูป (กลาปหนึ่ง) ที่เล็กที่สุดที่แยกอีกไม่ได้เลยนั้น ก็มีรูปรวมกันอย่างน้อยที่สุด ๘ รูป เรียกว่า อวินิพโภครูป ๘ คือ

^{๓๖}กลาป หมายถึง กลุ่มรูป รูปที่เป็นหมวด, เป็นหมู่, เป็นคณะ, เป็นกลุ่ม, จะเกิดขึ้นตามลำพังรูปใดรูปหนึ่งโดยเฉพาะไม่มี เมื่อเป็นเช่นนั้น ในรูปกลาปหนึ่ง ๆ จะต้องมีส่วนประกอบเป็นไปของกลุ่มรูปที่พร้อมเพียงกัน, วรรณสิทธิ ไหวยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๙), หน้า ๘๓.

^{๓๗}พระคันธสารากวีวงศ์, **อภิธรรมมัตถสังคหะ และ ปริมัตถทีปนี**, หน้า ๔๘.

^{๓๘}วรรณสิทธิ ไหวยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาพื้นฐาน**, หน้า ๖๑.

มหาภูตรูป (รูปที่เป็นใหญ่เป็นประธาน) ๔ ได้แก่

ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) เป็นรูปที่อ่อนหรือแข็ง ๑ รูป

อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เป็นรูปที่เอิบอาบ หรือเกาะกุม ๑ รูป

เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) เป็นรูปที่ร้อน หรือเย็น ๑ รูป

วาโยธาตุ (ธาตุลม) เป็นรูปที่ไหวหรือตั้ง ๑ รูป

มหาภูตรูป ๔ นี้ต่างอาศัยกันเกิดขึ้น จึงแยกกันไม่ได้เลย และมหาภูตรูป ๔ นี้เป็นปัจจัย โดยเป็นที่อาศัยเกิดของรูปอีก ๔ รูปที่เกิดร่วมกับมหาภูตรูปในกลาปเดียวกัน คือ

วิณโณ (แสงสี) เป็นรูปที่ปรากฏทางตา ๑ รูป

คันโธ (กลิ่น) เป็นรูปที่ปรากฏทางจมูก ๑ รูป

รโส (รส) เป็นรูปที่ปรากฏทางลิ้น ๑ รูป

โอชา (อาหาร) เป็นรูปที่เป็นปัจจัยให้เกิดรูป ๑ รูป

รูป ๘ รูปนี้แยกกันไม่ได้เลย เป็นกลุ่มของรูปที่เล็กที่สุด ที่เกิดพร้อมกันและดับพร้อมกันอย่างรวดเร็ว ซึ่งจะมีแต่มหาภูตรูป ๔ โดยไม่มี อูปาทयरูป ๔ รูปนี้ไม่ได้เลย

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย โดยเป็นที่อาศัยของอูปาทयरูปที่เกิดร่วมกันในกลาปเดียวกัน แต่แม้ว่าอูปาทयरูป จะเกิดพร้อมมหาภูตรูปในกลาปเดียวกัน แต่อูปาทयरูป ก็ไม่ได้เป็นปัจจัยให้มหาภูตรูปเกิด ฉะนั้น มหาภูตรูป ๔ จึงเกิดพร้อมกับอูปาทयरูป โดยมหาภูตรูปเป็นปัจจัย คือเป็นที่อาศัยของอูปาทयरูป และอูปาทयरูปเกิดพร้อมกับมหาภูตรูปโดยอาศัยมหาภูตรูป แต่ไม่ได้เป็นปัจจัยให้มหาภูตรูปเกิด

รูปมีผลมาจากวิบาก หรือผลของกรรม ผลของกรรมบางชนิดเกิดจากกิเลสที่ชื่อว่าปัญญาธรรม ผลจากตัณหาทำให้เกิดรูปที่แตกต่างกันเช่น คนที่มีตัณหามากจนผิดศีลก็จะทำให้ไปเกิดเป็นเปรต หมายถึงมีรูปในการเกิดเป็นเปรต เป็นต้น รูปเป็นที่ตั้งการเกิดของนามทั้งหมดถ้าไม่มีการเกิดของรูปย่อมไม่มีผลแห่งปัญญาธรรม เพราะปัญญาธรรมต้องอาศัยรูปเกิด รูปก็ต้องอาศัยปัญญาธรรมในการสืบต่อการเกิดของรูปเช่นเดียวกัน

๒. เวทนาขั้นต้น เมื่อว่าโดยลักษณะ เวทนามี ๑ คือเป็นธรรมชาติรู้สึกทางใจเท่านั้น^{๓๙} ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์^{๔๐} เมื่อว่าโดยอายตนะ เวทนามี ๒ คือ กายิกเวทนาและเจตสิกเวทนา เมื่อว่าโดยสภาวธรรมมี ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ว่าโดยธรรมมี ๔ คือ กุศลเวทนา อกุศลเวทนา อัพยาทเวทนาและกรรมเวทนา ว่าโดยพิสดารเวทนามี ๑๐๘ คือ เวทนา ๖ เกิดจากตัณหา เวทนา ๖ เกิดจากเนกขัมมะ เวทนา ๖ เกิดจากตัณหาที่มีทุกข์ เวทนา ๖ เกิดจากเนกขัมมะที่มีทุกข์ เวทนา ๖ ที่เกิดจากตัณหาที่มีอุเบกขา ๖×๖ เป็น ๓๖ และแบ่งออกเป็น ๓ กาล (อดีต อนาคต และปัจจุบัน) เวทนา ๓๖ เหล่านี้คุณด้วย ๓ จึงเป็น ๑๐๘ เวทนาทั้งหมดจัดเป็นเวทนาเจตสิกซึ่งประกอบกับจิตทุกดวง^{๔๑} ที่เกิดขึ้น แต่ลักษณะของเวทนาที่เกิดขึ้นอยู่กับเหตุและปัจจัย

เวทนาเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการกระทบกันของรูป อายตนะภายในและอายตนะภายนอก เวทนาย่อมเกิดตามมาเสมอ^{๔๒} เมื่อเวทนาเกิดถ้าไม่มีปัญญาเป็นเครื่องรู้ ย่อมทำให้ตัณหาเกิดตามมาเสมอ สรรพสัตว์ทั้งหลายยกเว้นพระอรหันต์เพียงผู้เดียวที่เวทนาเกิดแต่ตัณหาไม่เกิด และเมื่อตัณหาเกิดขึ้นย่อมปฏิบัติเสถียรไม่ได้ว่าทิวฐิหรือมานะย่อมเกิดตามมาอยากแน่นอน เพราะโดยธรรมชาติของโลกหรือตัณหา นั้นจะต้องมีทิวฐิหรือมานะอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดร่วมด้วยเสมอ

๓. สัญญาขั้นต้น คือความจำได้หมายรู้ ความจำสิ่งต่าง ๆ ได้ มีอะไรเกิดขึ้นก็จำไว้ได้ ความจำแบบนี้เป็นสัญญา^{๔๓} รวมทั้งความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือหมายรู้แล้วบันทึกเก็บรวบรวม^{๔๔} ไว้ในจิตต่อไป สัญญาเมื่อเกิดขึ้นกระทำความหมายรู้บ่อย ๆ ย่อม

^{๓๙} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโศภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๒๒๔.

^{๔๐} พระธรรมธีรราชฆานุมณี (โชติก ญาณสิทธิเถร ป.ธ. ๙), **อุดมวิชา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๒๑.

^{๔๑} อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารักษิณมิกะโท**, หน้า ๓.

^{๔๒} เมื่อจิตเกิดขึ้นสัพพสาธาณะเจตสิกทุกดวงเกิดร่วมเสมอ เวทนาเจตสิกก็เช่นเดียวกัน.

^{๔๓} จิตตวโน ภิกขุ, **วิปัสสนาภาวนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาจุฬารักษิณมิกะโท, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๔.

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๔๒.

ถึงความเป็นสัญญาที่แน่นแฟ้นตลอดชีพบ้าง เข้าถึงภพอื่นบ้าง^{๕๕} ความเป็นสัญญาที่ยึดมั่น ผิด ย่อมทำให้เหล่าสัตว์รู้แจ้งไม่ได้ สัญญาเมื่อว่าโดยลักษณะ เพราะใจหมายรู้ในอารมณ์ สัญญาเมื่อว่าโดย ๒ คือสัญญาวิปลาส และสัญญาวิปลาส เมื่อว่าโดยอกุศลมี ๓ คือ กามสัญญา พยาบาทสัญญา และวิหิงสาสัญญา เมื่อว่าโดยอกุศลมี ๓ คือ เนกขัมมสัญญา อพยยาบาทสัญญา และวิหิงสาสัญญา เมื่อว่าโดยความไม่รู้ธรรมชาติของอายตนะมี ๔ คือ สัญญาวางามในของไม่งาม สัญญาว่าสุขในสิ่งที่ทุกข์ สัญญาว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง สัญญาว่าตนใช่ในสิ่งที่ไม่ใช่ตน เมื่อว่าโดยความรู้ธรรมอันสำคัญของอายตนะมี ๔ คือ อสุกสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา และอนัตตสัญญา ว่าโดยอารมณ์มี ๖ คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ว่าโดยทวารสัญญามี ๗ จักขุสัมผัสสชาสัญญา โสตสัมผัสสชาสัญญา ฆานสัมผัสสชาสัญญา ชิวหาสัมผัสสชาสัญญา กายสัมผัสสชาสัญญา มโนสัมผัสสชาสัญญา มโนวิญญาณสัมผัสสชาสัญญา สัญญานั้นมีหลายประเภท แต่ทั้งหมดนี้เรียกว่า สัญญาขันธ^{๕๖}

๕. สังขารขันธ คือ การปรุงแต่งจิตให้คิดไป ถ้าคิดดีก็เป็นกุศล ถ้าคิดไม่ดีก็เป็นอกุศล ถ้าคิดกลาง ๆ ก็เป็นอัพยาगत คือ ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป ความคิดที่ปรุงแต่งจิตนี้ เรียกว่าสังขาร เป็นลักษณะหรือคุณสมบัติของจิต หมายถึงลักษณะสังขารแบบไหนเข้าไปอยู่ในจิต จิตก็จะเป็นลักษณะเดียวกันกับสังขารที่เป็นอยู่^{๕๗} อาการและคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ท่านได้แบ่งออกเป็น ๕๒ ชนิด อันนอกจากเวทนาและสัญญาแล้ว ต่างก็ล้วนจัดเป็นสังขารขันธชนิดจิตสังขารอีกด้วย เจตสิก ๕๒ ได้แก่ ๑.ผัสสะ-ความกระทบอารมณ์ ๒.เวทนา-ความเสวยอารมณ์ ๓.สัญญา-ความหมายรู้อารมณ์ ๔.เจตนา-ความจงใจต่ออารมณ์ ๕. เอกัคคตา-ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว ๖.ชีวิตินทรีย์-อินทรีย์คือชีวิต, สภาวะที่เป็นใหญ่ในการรักษานามธรรมทั้งปวง ๗.มนสิการ-ความกระทำอารมณ์ไว้ใจ, ใส่ใจ ๘.วิตก-ความตรึกอารมณ์ ๙. วิจาร-ความตรองหรือพิจารณาอารมณ์ ๑๐.อิโมกซ์-ความปลงใจหรือปักใจในอารมณ์ ๑๑.วิริยะ-ความเพียร ๑๒.ปีติ-ความปลาบปลื้มในอารมณ์, ความอิมใจ ๑๓.ฉันทะ-

^{๕๕} พระคันธสาราภิกงค์, **อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี**, หน้า ๒๕๖.

^{๕๖} พระอุปติสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๒๒๔.

^{๕๗} บุญมี เมธางกูร, **วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (นครปฐม : อภิธรรมมูลนิธิ, ๒๕๓๗), หน้า ๑๓.

ความพอใจในอารมณ์ ๑๔.โมหะ-ความหลง ๑๕.อหิริกะ-ความไม่ละอายต่อบาป ๑๖.อนัตตปปะ-ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป ๑๗.อุททัจจะ-ความฟุ้งซ่าน ๑๘.โลภะ-ความอยากได้อารมณ์ ๑๙.ทิฏฐิ-ความเห็นผิด ๒๐.มานะ-ความถือตัว ๒๑.โทสะ-ความคิดประทุษร้าย ๒๒.อิสสา-ความริษยา ๒๓.มัจฉริยะ-ความตระหนี่ ๒๔.กุกกุจะ-ความเดือดร้อนใจ ๒๕.ถีนะ-ความหดหู่ ๒๖.มิทระ-ความง่วงเหงา ๒๗.วิจิกิจฉา-ความคลางแคลงสงสัย ๒๘.สัทธา-ความเชื่อ ๒๙.สติ-ความระลึกได้,ความสำนึกพร้อมอยู่ ๓๐.หิริ-ความละอายต่อบาป ๓๑.โศตตปปะ-ความสะดุ้งกลัวต่อบาป ๓๒.อโลภะ-ความไม่อยากได้อารมณ์ ๓๓.อโหสิ-อโทสะ-ความไม่คิดประทุษร้าย ๓๔.ตัตรมัชฌัตตตา-ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ ๓๕.กายปัสสัทธิ-ความสงบแห่งกองเจตสิก ๓๖.จิตตปัสสัทธิ-ความสงบแห่งจิต ๓๗.กายลหุตา-ความเบาของเจตสิก ๓๘.จิตตลหุตา-ความเบาแห่งจิต ๓๙.กายมุกุตา-ความอ่อนหรืออ่อนนุ่มนวลแห่งกายหรือกองเจตสิก ๔๐.จิตตมุกุตา-ความอ่อนหรืออ่อนนุ่มนวลแห่งจิต ๔๑.กายกัมมัฏญตา-ความควรแก่การใช้งานแห่งกายหรือกองแห่งเจตสิก ๔๒.จิตตกัมมัฏญตา-ความควรแก่การใช้งานแห่งจิต ๔๓.กายปาคุญญตา-ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก ๔๔.จิตตปาคุญญตา-ความคล่องแคล่วแห่งจิต ๔๕.กายชุกตา-ความชือตรงแห่งกองเจตสิก ๔๖.จิตตชุกตา-ความชือตรงแห่งจิต ๔๗.สัมมาวาจา-เจรจาชอบ ๔๘.สัมมากัมมันตะ-กระทำชอบ ๔๙.สัมมาอาชีวะ-เลี้ยงชีพชอบ ๕๐.กรุณา-ความสงสารสัตว์ผู้ถึงทุกข์ ๕๑.มูทิตา-ความยินดีต่อสัตว์ผู้ได้สุข ๕๒.ปัญญาธิรียหรืออโมหะ-ความรู้เข้าใจ,ไม่หลง. ทั้ง๕๒นี้ ยกเว้นเพียงเวทนาและสัญญาแล้ว ที่เหลือทั้ง๕๐ ล้วนจัดเป็นสังขารชั้นขันธ์ชนิดมนโสังขารหรือจิตสังขารด้วย

๕. วิญญาณขันธ์ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือการเห็น การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ^{๔๔} เป็นธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ เพราะเหตุที่เป็นธรรมชาติย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้ต่าง ๆ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่าวิญญาณ คำว่าวิญญาณ จิต มโน ความหมายเป็นอันเดียวกัน วิญญาณนั้นเป็นอย่างเดียวกันตามสภาพ แต่โดยลักษณะคือความรู้แจ้ง เมื่อว่าโดยชาติแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ กุศล อกุศล และอัปพยากฤต^{๔๕} แบ่งโดยที่เกิดได้ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฆาน

^{๔๔}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , พุทธธรรม, หน้า ๑๖.

^{๔๕}พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๗๕๖.

วิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ วิญญาณชั้นนี้ทั้งหมดเรียกว่าจิต
จำแนกออกเป็น ๙๘ หรือ ๑๒๑ ดังนี้ มีการจำแนก ๒ ระดับ^{๕๐} คือ

๕.๑ จำแนกโดยภูมิ หรือระดับของจิต เป็นกามาวจร ๕๔ รูปาวจร ๑๕ อรูปาวจร
๑๒ โลกุตตรจิต ๘ (แยกพิสดารเป็น ๔๐)

๕.๒ จำแนกโดยคุณสมบัติเป็น อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗)
วิบากจิต ๓๖ (พิสดารเป็น ๕๒) กิริยาจิต ๒๐

๓.๒.๒ กระบวนการทำงานของปัจจัยธรรมในรูปชั้น

รูปมีสมุฏฐานแห่งการเกิดขึ้นของรูปมีทั้งหมด ๔^{๕๑} แห่งคือ เกิดจากกรรม เกิด
จากจิต เกิดจากอุตุ เกิดจากอาหาร รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานคือ การกระทำใด ๆ ที่กระทำ
ด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งที่เป็นกุศล และอกุศลโดยเจตนา ทำให้รูปเกิดขึ้นในภพภูมิที่เป็นชั้น ๕
เรียกว่า กรรมรูป ๑๘^{๕๒} หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุปาทินนกรูป คือรูปที่ตัณหา ทิฏฐิ มานะ
เข้ามายึดเอาไว้^{๕๓} กระบวนการทำงานของรูปที่มีเจตนาในการกระทำต่าง ๆ เป็นตัวกำหนด
ความเป็นไปของรูป จะเห็นว่าตัณหา ทิฏฐิ มานะ เป็นเจตสิกประกอบในจิตที่เป็นอกุศล
ดังนั้นกระบวนการทำงานของรูปที่มีเจตนาในจิตบางครั้งจึงมีปัจจัยธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง
ด้วย เช่นการกระทำที่เกิดจากจิตที่เป็นโลกทั้ง ๘ ดวง^{๕๔} เพราะทุกครั้งที่ความโลภเกิดขึ้นนั้น

^{๕๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๓๑.

^{๕๑}วรรณสิทธิ ไหวยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค
และนิพพานปรมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๙), หน้า ๗๘.

^{๕๒}กรรมรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ มหาภูตรูป ๔, ปสาทรูป ๕, โคจรรูป ๓
(เว้นส์ทรูป), ภาวะรูป ๒, หทัยรูป ๑, อาหารรูป ๑ และ ปริเฉทรูป ๑ .วรรณสิทธิ ไหวยะเสวี, คู่มือการศึกษา
พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๙), หน้า ๗๑

^{๕๓}ส.สายเกษม, พระอภิธรรมพิสดาร ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีสำราญการพิมพ์,
๒๕๓๓), หน้า ๓๗๐

^{๕๔}โลกมูลจิต ๘ ดวง คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ เป็นอสังขาริก

(โสมนัสสุส สหคตฺ ทิฏฐิคต สมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ)

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิเป็นสังขาริก

(โสมนัสสุส สหคตฺ ทิฏฐิคต สมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกเมกํ)

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ เป็นอสังขาริก

จะต้องมีทิวฐิหรือมานะเกิดร่วมด้วยเสมอ เจตนาที่อยู่ในจิตทำให้เกิดรูป ส่วนจิตที่ทำให้เกิดรูปเรียกว่าจิตตชรูป เป็นการแสดงอาการต่าง ๆ ของรูปที่เกิดจากจิต ได้แก่ การยื่น เดิน นั่ง นอน การยิ้ม มีปัญญาธรรมเข้ามาเกี่ยวข้องนั้นคือ เช่น การยิ้มของบุุชชนนั้นจะยิ้มด้วยโสมนัสโลภมูลจิต ^{๕๕} ซึ่งเป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญาธรรมทั้งสิ้น รวมไปถึงชีวิตประจำวันต่าง ๆ ที่กระบวนการทำงานที่เกิดขึ้นในรูปมีปัญญาธรรมเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องด้วย ดังเช่นในรูปในกลุ่มของทวารรูป^{๕๖} คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือรูปที่เป็นประตูลงของจิตและเจตสิก ^{๕๗} ซึ่งเป็นที่เกิเกิดขึ้นของจิตที่ประกอบด้วยปัญญาธรรมได้ในขณะที่จิตเป็นโลภมูลจิต ๘

(โสมนัสสุ สหคตํ ทิวฐิจิตต วิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ)

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิวฐิ เป็นอสังขาริก

(โสมนัสสุ สหคตํ ทิวฐิจิตต วิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกเมกํ)

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิวฐิ เป็นอสังขาริก

(อุเปกฺขา สหคตํ ทิวฐิจิตต สมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ)

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิวฐิ เป็นสสังขาริก

(อุเปกฺขา สหคตํ ทิวฐิจิตต สมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกเมกํ)

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิวฐิ เป็นอสังขาริก

(อุเปกฺขา สหคตํ ทิวฐิจิตต วิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ)

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิวฐิ เป็นสสังขาริก

(อุเปกฺขา สหคตํ ทิวฐิจิตต วิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกเมกํ) ,วรรณสิทธิ วิททยะเสวี, **พระอภิธรรมมัตถ**

สังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิแนบมหาธีรานนท์,

๒๕๔๗,) หน้า ๓๐.

^{๕๕} บุญมี เมธางกูร, วรรณสิทธิ วิททยะเสวี, **คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖ รูปสังคหะวิภาค นิพพานปรมัตถ์**, หน้า ๖๑.

^{๕๖} มีจำนวน ๗ รูป ได้แก่ ปสาทรูป ๕ และวิญญูติรูป ๒.ส.สายเกษม, **พระอภิธรรมพิสดาร ภาค ๒**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีสราญการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๓๖๙.

^{๕๗} ส.สายเกษม, **พระอภิธรรมพิสดาร ภาค ๒**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีสราญการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๓๖๙.

๓.๒.๓ กระบวนการเกิดปัญญาธรรมในเวทนาชั้น

จิตที่ประกอบด้วยปัญญาธรรมคือ โลกมุลจิต ๘ เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญาธรรม ตามหลักของปฏิจสุมุปปาทนั้นเวทนาทำให้เกิดตัณหา^{๕๔} ได้แก่ ความสุขทางกายและใจ ความทุกข์ทางกายและใจ รวมไปถึงความเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นเรียกว่าเวทนาเป็นเหตุและเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดตัณหา กระบวนการเกิดปัญญาธรรมที่เกี่ยวกับเวทนาชั้นนั้น เกิดขึ้นจากความรู้สึกสุข ทุกข์ เฉย ๆ เป็นเหตุให้เกิดตัณหา นั่นคือ โลกะที่เกิดขึ้นในจิต เมื่อใดที่โลกมุลจิต ๘ เกิดขึ้น ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ย่อมเกิดขึ้นเสมอ แต่ทิฏฐิและมานะนั้นจะไม่เกิดขึ้นพร้อมกันแต่จะเกิดและดับสลับกันเสมอ ดังนั้นเมื่อเวทนาเกิดตามวงจรของปฏิจสุมุปปาทย่อมทำให้เกิดกิเลสกลุ่มของปัญญาธรรมเสมอ

๓.๒.๔ กระบวนการเกิดปัญญาธรรมในสัญญาชั้น

สัญญาจัดว่าเป็นชั้น ชั้นหนึ่ง ในชั้นห้าเช่นเดียวกับปัญญาธรรมที่เป็นส่วนหนึ่งของสังขารชั้น สังขารมีหน้าที่ปรุงแต่งจิต จิตทุกดวงต้องมีสังขารเกิดดับพร้อมกันเสมอ สัญญามีหน้าที่จำสิ่งต่าง ๆ ที่สังขารปรุงแต่งโดยมีเจตนาเป็นเหตุทุกเรื่อง ดังนั้นประเภทของวิญญาณมีเท่าไร ประเภทของสัญญาก็จะมีเท่านั้น^{๕๕} สัญญามี ๒ ระดับ^{๕๖} สัญญาขั้นต้นเป็นความจำได้หมายรู้ตามลักษณะอาการตามสภาวะโดยตรง สีเขียว สีแดง รสหวาน รสเปรี้ยว รูปร่างกลม รูปร่างแบน และสัญญาชั้นเสริม เป็นสัญญาที่เกิดจากการปรุงแต่งสัญญาที่เกิดจากการปรุงแต่งที่เป็นอกุศล เรียกว่า ปัญญาสัญญา คือสัญญาฟามเฟือหรือสัญญาซบซ้อน เกิดจากการเสริมเติมต่อโดยพิสดารของกิเลสคือตัณหา ทิฏฐิ มานะ สัญญาที่รู้คลาดเคลื่อน หมายรู้ผิดพลาดจากความเป็นจริง เรียกว่า สัญญาวิปลาส ซึ่งปรากฏเป็นช่วงเวลาในความจำใน ๓ ระยะคือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต ปัญญาธรรมในสัญญาชั้นนั้นเป็นสิ่งที่ถูกจดจำไว้ในจิต ดังนั้นตัณหา ทิฏฐิ มานะ จะประกอบอยู่ในจิตทั้งในอดีต ปัจจุบัน

^{๕๔} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาชาสมมหาเถร), หน้า ๙๔๕.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗๐.

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, หน้า ๔๒.

อนาคต ถึงในเวลาปัจจุบันกิเลสในส่วนที่เป็นปัจจัยธรรมจะไม่เกิดขึ้น แต่สัญญาก็สามารถเก็บปัจจัยธรรมไว้ได้เป็นอย่างดี พร้อมทั้งจะออกมาทำหน้าที่เมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อม

๓.๒.๕ กระบวนการเกิดปัจจัยธรรมในสังขารชั้น

ปัจจัยธรรม คือ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ซึ่งจัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของสังขารชั้นในฝ่ายอกุศล เมื่อปรุงแต่งกับจิตก็จะทำให้จิตกลายเป็นอกุศลจิต จะกล่าวว่ปัจจัยธรรมเกิดในสังขารชั้นนั้นคงไม่ถูกต้อง แต่ปัจจัยธรรมคือสังขารชั้น เป็นสิ่งที่ปรุงแต่งจิตนั้นให้มีแตกต่างสังขารชั้นที่ละเอียดคืออนุสัยเป็นกิเลสสังขารอย่างละเอียดเมื่อประกอบกับสัญญาด้วย เรียกว่า ปัจจัยสัญญาสังขาสมาจรณบัญญัติ^{๖๐} คือการปรุงแต่งกลุ่มรุมของสัญญาโดยมีอนุสัยที่ทำให้เกิดความเนิ่นช้า เป็นการปรุงแต่งจิตให้เกิดกิเลสในของระดับของนิรวณ และที่สุดปรุงแต่งจิตจนทำให้เกิดกิเลสที่ต้องแสดงออกมาทางกาย วาจา ที่ผิด ๆ ด้วยอำนาจของปัจจัยธรรม

๓.๒.๖ กระบวนการเกิดปัจจัยธรรมในวิญญาณชั้น

เมื่อจำแนกวิญญาณหรือจิตตามคุณสมบัติปัจจัยธรรมก็จะปรุงแต่งจิตให้เป็นอกุศล ตามหลักการอิงอาศัยกันของธรรมทั้งปวงคือปฏิจจสมุปบาท ในข้อที่ว่าสังขารทำให้เกิดวิญญาณ ปัจจัยธรรมเป็นสังขารที่ปรุงแต่งจิตที่เป็นฝ่ายอกุศล วิญญาณจะมีการรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ดังนั้น เมื่อว่าโดยทวารปัจจัยธรรมมีที่เกิด ๖ ทาง จะเห็นได้ว่าปัจจัยธรรมกับวิญญาณมีความสัมพันธ์กัน คือเมื่อปัจจัยธรรมเกิดวิญญาณต้องเกิดขึ้นเสมอ แต่เมื่อวิญญาณเกิดปัจจัยธรรมไม่จำเป็นต้องเกิดร่วมด้วย ในกรณีของจิตฝ่ายอกุศลเกิดหรือจิตของพระอรหันต์และผู้ที่กำลังเจริญปัญญาอยู่

๓.๒.๗ ทุกข์ในชั้น ๕

ความหมายของทุกข์มีทั้งทางกายและทางใจ เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการปฏิเสธอารมณ์ เมื่อเกิดความไม่พอใจในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพราะมีความต้องการในสิ่งหนึ่งจึงเป็นทุกข์ คำจำกัดความของความทุกข์มีมากมาย แต่ในพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรง

^{๖๐}พุทธทาส อินทปัญโญ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอบุษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๔๑), หน้า ๖๐๙.

แสดงเกี่ยวกับความทุกข์และความดับทุกข์ไว้อย่างชัดเจนในการแสดงปฐมเทศนา พระพุทธองค์ตรัส “แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสพสิ่ง อันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์”^{๖๒} ความเข้าใจในชั้น ๕ ความเข้าใจในทุกข์เป็นลำดับของการเรียนรู้ แต่เราควรต้องเข้าใจในอุปาทานด้วย ปปัญจธรรมเป็นกลุ่มของกิเลสที่เป็นเหตุแห่งอุปาทาน^{๖๓} เราจะรู้จักกิเลสทั้ง ๓ ที่เรียกว่าปปัญจธรรม และมีปรากฏอยู่ในสิ่งที่ปรุ้งแต่งจิตเรียกว่าสังขาร แต่เจตสิกที่ชื่อว่าอุปาทานเราไม่เคยได้ยิน เพราะความจริงปปัญจธรรมคือกลุ่มของกิเลสที่พัฒนาความต้องการหรือความอยากจนกลายเป็นอุปาทาน ปปัญจธรรมเป็นสิ่งที่ทำให้ปัญญาไม่เกิด มีความคิดคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงมีความต้องการ การเข้าใจ การตั้งตนไว้ผิด เมื่อเป็นเช่นนั้นกิเลสก็มีการพัฒนาตนเองมาจนเป็นความพอใจ เมื่อนั้นความยึดมั่นจึงเกิดที่เราเรียกว่าอุปาทาน เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการเข้าไปยึดมั่นถือมั่นจนกลายเป็นอุปาทานในชั้น และทุกข์ในที่สุด ถ้าไม่สามารถละอุปาทานในชั้น^{๖๔}นี้ได้เราก็ต้องวนเวียนเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารนี้อีกยาวนาน

^{๖๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^{๖๓} อุปาทานชั้น มาจากอุปาทาน + ชั้น แยกอธิบายความหมายได้ดังนี้ (๑) อุปาทาน แปลว่า ความถือมั่น (อุป=มั่น+อาทาน=ถือ) มีความหมายหลายนัย เช่น หมายถึงชื่อของราคะที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕ (ปฏุกามคุณิกราคะสุเสถ อธิวจน - ส.ช.อ. (บาลี) ๒/๑/๑๖, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๒๑๙/๔๔๒) บ้าง หมายถึง ความถือมั่นด้วยอำนาจตัณหามานะและทิฏฐิ (ตามนัย ส.ช.อ. (บาลี) ๒/๖๓/๓๐๘) บ้าง (๒) ชั้น แปลว่า กอง (ตสุส ขนุสสุส) ราสีอาทิวเสน อตุโธ เวทิตพฺโพ อภิ. สง.อ. (บาลี) ๕/๑๙๒) ดังนั้น อุปาทานชั้น จึงหมายถึง กองอันเป็นอารมณ์แห่งความถือมั่น (อุปาทานานํ อารมฺมณญฺตา ขนฺธา = อุปาทานกฺขนฺธา) (ส.ช. ฎีกา (บาลี) ๒๒/๒๕๔) และดู ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๒๐๔, ๓๑๕/๒๐๘, ส.สพ. (แปล) (ไทย) ๑๘/๓๒๘/๓๔๖, ส.ม. (แปล) (ไทย) ๑๙/๑๗๙/๑๐๕ เมื่อนำองค์ธรรม คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มารวมกับอุปาทานชั้น เช่น วิญญาณ-ปาทานกฺขนฺโธ จึงแปลได้ว่า “กองอันเป็นอารมณ์แห่งความถือมั่นคือวิญญาณ” ตามนัย อภิ.สง.อ. (บาลี) ๕/๑๙๒ ว่า วิญญาณเมว ขนฺโธ = วิญญาณกฺขนฺโธ (กองวิญญาณ) อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยสรุป อุปาทานชั้น หมายถึงทุกข์ ตามบาลีว่า “สงฺขิตฺเตน ปญฺจปาทานกฺขนฺธาทุกฺขา” แปลว่า “โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นตัวทุกข์, ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๓๗๓/๓๑๙, ชุ.ป. (แปล) (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๓, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๐๒/๑๗๗, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๕๐๕/๑๒๒ ดูเชิงอรรถ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๕.

๓.๓ ปญฺญธรรมกับปฏิจจสมุปบาทเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิด

หลักกรรม หรือกฎแห่งกรรมมีอยู่ว่า “บุคคลทำกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เขาย่อมต้องรับผลแห่งกรรมนั้น” แต่เนื่องจากกรรมบางอย่าง หรือการกระทำบางครั้งอาจไม่มีผลปรากฏชัดในทันที ผู้มีปัญญาน้อยจึงมองไม่เห็นผลแห่งกรรมของตน ทำให้สับสน และเข้าใจไขว้เขว เพราะบางทีกำลังทำชั่วอยู่แท้ ๆ กลับมีความสุข หลังไหลเข้ามาในชีวิต ตรงกันข้าม บางคราวกำลังทำความดีอยู่อย่าง มโหฬาร แต่กลับได้รับความทุกข์ทรมานต่าง ๆ มีผลไม่ดีมากมาย เช่น ความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ ถูกนินทาว่าร้าย ถูกสบประมาท และความเจ็บไข้ ได้ป่วยหลังไหลเข้ามาในชีวิตซึ่งเป็นความสลับซับซ้อนชีวิต การทำความเข้าใจปฏิจจสมุปบาทจะเป็นการตอบคำถามแห่งความสงสัยนี้ได้ทั้งหมด วงจรปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นวงจรแห่งชีวิตที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ สามารถทำให้ผู้ศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนจะเข้าใจถึงปัญหาทั้งหมดได้ และรวมไปถึงปัญหาในข้างต้นที่ตอบปัญหาด้วยการมองเห็นปัญหาจากตาเปล่าโดยการขาดปัญญาไม่ได้เลย ปฏิจจสมุปบาทเป็นวงจรแห่งชีวิตที่มีการทำงานของขันธ์ทั้งห้าเป็นตัวตั้งและมีกิเลสเป็นตัวขับเคลื่อนการทำงานของชีวิต ซึ่งมีปญฺญธรรมเป็นกิเลสตัวสำคัญในวงจรของปฏิจจสมุปบาทขับเคลื่อนในการทำงานของวงจรนี้ การเรียนรู้และการทำความเข้าใจในการทำงานของปฏิจจสมุปบาทโดยการขับเคลื่อนด้วยของปญฺญธรรมจึงมีความจำเป็นในการเข้าใจชีวิตเป็นอย่างยิ่ง “หลักคำสอนอันมีเหตุผลต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา นั้นนอกจากศูนย์กลางคือปฏิจจสมุปบาททั้งสิ้น”^{๖๕} เพื่อความเข้าใจอันดับแรกการทำ ความเข้าใจกลไกของปฏิจจสมุปบาทให้เข้าใจและที่สุดเราจึงทำความเข้าใจปญฺญธรรมที่เข้าไปทำงานในปฏิจจสมุปบาทดังนี้

๓.๓.๑ ปฏิจจสมุปบาทโดยสังเขป

ปฏิจจสมุปบาทคือ อริยสัจ “เรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องอริยสัจที่สมบูรณ์”^{๖๖} หมายถึงธรรมที่เกี่ยวข้องกันเป็นลูกโซ่ เป็นปัจจัยติดต่อกันไม่ขาดสาย คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ โสกะ

^{๖๕} วุฒิน อินทสระ, *ไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาท*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๙), หน้า ๖๙.

^{๖๖} พุทธทาส อินทปัญโญ, *ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอบุส*, หน้า ๘๓.

ปริทเวหะ ทุกข์ โทมนัส อูปายาส เป็นวงจรแห่งความเข้าใจที่ถูกต้อง นักปราชญ์ทั้งในอดีตและปัจจุบันทั่วโลกต่างค้นหาความจริงของชีวิตเพื่อพบความสุขในรูปแบบตามลัทธิความเชื่อของตน จนการค้นหาความจริงได้ขยายผลออกไปหาที่สุดไม่ได้ ในบางครั้งหาความจริงไม่เจอแล้วสร้างความสุขบนพื้นฐานแห่งความไม่เข้าใจชีวิตแก้ปัญหาที่ปลายเหตุ ความเชื่อปฏิบัติสมุปบาทเป็นความเชื่อที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญเป็นอย่างยิ่ง แม้เราจะเชื่อได้ว่าเป็นพุทธศาสนิกชนแต่เราไม่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปฏิบัติสมุปบาทและไม่มี ความเชื่อสิ่งที่พระพุทธองค์ตรัสสอนเกี่ยวกับปฏิบัติสมุปบาทที่เชื่อได้ว่าเป็นพุทธบริษัทที่ยังไม่มีทางเดินเข้าสู่หนทางที่พ้นจากทุกข์ และไม่สามารถพบกับความสุขที่ปราศจากกิเลสคือพระนิพพานได้เลย เพราะปฏิบัติสมุปบาทคือความจริงแห่งชีวิต เมื่อใครก็ตามทราบความจริงแห่งชีวิตนี้ได้ด้วยปัญญาอันแท้จริง นั่นคือกุญแจที่จะไขปริศนาของโลกแห่งความทุกข์ และพบความสุขคือนิพพาน การที่เราเป็นคนช่างสังเกตเราจะพบได้ว่าคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกนั้นจะมีปฏิบัติสมุปบาทเข้ามาเกี่ยวข้องเสมอโดยที่พระพุทธองค์เองไม่ได้ตรัสถึงปฏิบัติสมุปบาทโดยตรงในบางครั้ง เพื่อความเข้าใจคำสอนของพระพุทธองค์ให้มากขึ้นการเข้าใจปฏิบัติสมุปบาทโดยสังเขปจึงเป็นการเริ่มต้นที่ดีในการเรียนรู้ ปฏิบัติสมุปบาทมีองค์ธรรม หรือ ตัวธรรมอยู่ ๑๒ อย่าง เรียกว่าปฏิบัติสมุปบาท แปลว่า ธรรมะที่อาศัยกันเกิดขึ้นซึ่งมีอยู่ ๑๒ อย่าง แต่อาการของธรรมะเหล่านี้ที่เกิดขึ้น เรียกว่า ปฏิบัติสมุปบาท หัวข้อหรือตัวธรรมะแต่ละตัวบางที่เรียกว่าตัวจักร การรวมตัวของธรรมะเหล่านี้ทำให้เกิดวิภูฏจักร สังสารวัฏ หรือวงจรของความทุกข์ ปฏิบัติสมุปบาทสายเกิดมีดังนี้^{๖๗}

อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นามรูป
นามรูป	เป็นปัจจัยให้เกิด	สพายตนะ
สพายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ตัณหา

^{๖๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๙๗.

ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิด อุปาทาน
 อุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิด ภพ
 ภพ เป็นปัจจัยให้เกิด ชาติ
 ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิด ชรา มรณะ โสกะ ปริทเวะ ทุกขะ โทมนัส และ
 อุปายาส

ความเกิดขึ้นแห่งวงจรของความทุกข์จึงมีด้วยประการฉะนี้ ทั้งหมดเป็นการแสดงตามลำดับ จากต้นไปหาปลาย เรียกว่าอนุโลมเทศนา แต่ถ้าแสดงย้อนกลับจากปลายมาหาต้น คือ ชรา มรณะ โสกะ เป็นต้น มีเพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีภพเป็นปัจจัย เรียกตามลำดับ เรียกว่าปฏิโลมเทศนา การเข้าใจความหมายขององค์ธรรมในปัจจุสมุปบาทเป็นกุญแจแห่งความเข้าใจที่สำคัญ

๑. อวิชชา หมายถึงความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ และฐานะ ๔ คือ

- ๑.๑ ไม่รู้ในทุกข์
 - ๑.๒ ไม่รู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์
 - ๑.๓ ไม่รู้ธรรมอันเป็นที่ดับแห่งทุกข์
 - ๑.๔ ไม่รู้หนทางที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์
 - ๑.๕ ไม่รู้ว่าตัวเองก็ดีหรือคนอื่นก็ดี เคยเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง พรหมบ้าง อปายัสัตว์บ้าง(ไม่รู้ในขันธ อายตนะ ชาติที่เป็นอดีต)
 - ๑.๖ ไม่รู้ว่าตัวเองก็ดี หรือคนอื่นก็ดี เมื่อตายจากชาตินี้แล้วก็มีเกิดต่อไปอีก(ไม่รู้ในขันธ อายตนะ ชาติที่เป็นอนาคต)
 - ๑.๗ ไม่รู้ว่าตัวเองก็ดี หรือคนอื่นก็ดี เคยเกิดมาแล้วจะเกิดต่อไปข้างหน้า(ไม่รู้ในขันธ อายตนะ ชาติที่เป็นอดีตและอนาคต)
 - ๑.๘ ไม่รู้รูปนามที่เกิดขึ้น โดยอาศัยเหตุให้เกิดตามหลักปัจจุสมุปบาท
- องค์ธรรมของอวิชชาได้แก่โมหะเจตสิก บุคคลเกิดมาย่อมมีอวิชชาติดมาในขันธสันดานเป็นพื้นฐาน ชาติก่อน ๆ เคยเกิดมาหลายครั้ง แต่ละชาติก็มีอวิชชา คือ ความไม่รู้ประจำสันดานอยู่เสมอ ตัวอวิชชาเองเป็นผู้สร้างมนุษย์และสัตว์อื่นขึ้นมา เมื่อคนเราไม่รู้ อริยสัจและปัจจุสมุปบาทจึงเวียนว่ายตายเกิดต่อไป จึงเป็นเหตุให้เกิดกรรมคือสังขารนั่นเอง

๒. สังขาร หมายถึงสภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรมเกิด สังขารที่เป็นผลของอวิชชา มี ๖ อย่าง คือ

๒.๑ ปุณฺณภูมิสังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนา หรือ กุศลทั้งหลายที่บุญปรุงแต่ง

๒.๒ อปุณฺณภูมิสังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนา หรือ อกุศลกรรมทั้งหลายที่บาปปรุงแต่ง

๒.๓ อานณฺฐาภิสังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ ภาวะจิตที่มั่นคงแน่นแนด้วยกุศลเจตนา หรือ กุศลกรรมที่อุรูปฌานปรุงแต่ง

๒.๔ กายสังขาร คือ เจตนา (ความจงใจ) ที่เป็นที่ปรุงแต่ง กายสุจริตและ กายทุจริตรให้สำเร็จลง

๒.๕ วจีสังขาร คือ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง วจีสุจริตและวจิตุจริตให้สำเร็จลง

๒.๖ จิตสังขาร คือ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง มโนสุจริตและมโนทุจริตรให้สำเร็จลง องค์ธรรมของของสังขาร ได้แก่ เจตนา หรือความจงใจ หรือกรรมนั่นเอง เจตนาเป็นเหตุแห่งการปรุงแต่งกายกรรม วจีกรรมและมโนกรรม สังขารที่เป็นเจตนาจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานต่อไป

๓. วิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ ธรรมชาติได้รู้อารมณ์พิเศษ ธรรมชาติ นั้นชื่อว่าวิญญาน วิญญานที่เป็นผลของสังขารได้แก่วิญญาน ๖

๓.๑ จักขุวิญญาน คือความรู้อารมณ์ทางตา หรือการเห็น

๓.๒ โสตวิญญาน คือความรู้อารมณ์ทางหู หรือการได้ยิน

๓.๓ สมานวิญญาน คือความรู้อารมณ์ทางจมูก หรือการได้กลิ่น

๓.๔ ชิวหาวิญญาน คือความรู้อารมณ์ทางลิ้น หรือการรู้รส

๓.๕ กายวิญญาน คือความรู้อารมณ์ทางกาย หรือการถูกต้อง

๓.๖ มโนวิญญาน คือความรู้อารมณ์ทางใจ หรือความนึกคิด

วิญญานทั้ง ๖ อย่างนี้เรียกว่า วิถีจิต คือเป็นวิญญานที่เกิดขึ้นในขณะที่ยังตัว และมีการรับอารมณ์ (สิ่งเร้า) ทางการสัมผัสได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ วิญญานอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า ภวังคจิต หรือภวังควิญญาน ซึ่งเป็นจิตไร้สำนึกที่สงบนอนเนื่องอยู่ภายใน ไม่มีการรับอารมณ์ทางการสัมผัสใด ๆ เป็นที่เก็บสะสมประสบการณ์ต่าง ๆ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ภวังคนี้แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ตามหน้าที่คือ

๑. จุติจิต คือจิตที่ดับเป็นครั้งสุดท้ายในขณะที่จะตาย เป็นจิตที่เป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิวิญญานในชาติต่อไป

๒. ปฏิสนธิจิต คือจิตที่เกิดขึ้นในขณะที่แรกทีปฏิสนธิ เป็นจิตที่สืบเนื่องมาจากจุติจิต เมื่อจุติจิตดับลงก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิจิตทันที โดยไม่มีระหว่างขั้น

๓. ภาวังคจิต คือจิตที่เป็นองค์แห่งภพ มีหน้าที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ ภาวังคจิตเป็นจิตที่สืบเนื่องมาจากปฏิสนธิจิต เมื่อปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะจิตเดียว ต่อจากนี้ก็เป็นภาวังคจิตเรื่อยไป จนกว่าจะมีอายตนะเกิดขึ้น เมื่อมีการสัมผัสทางอายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ จะมีวิถีจิตเกิดขึ้น ความจริงวิถีจิตก็คือส่วนหนึ่งของภาวังคจิตที่ออกมาติดต่อกับโลกภายนอกนั่นเอง

๔. นามรูป นามคือธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์ ได้แก่เจตสิก รูปคือธรรมชาติที่ย่อยสลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นปฏิบัตกซ์ มีความร้อนและความเย็นเป็นต้น ได้แก่กัมมชรูป และจิตตชรูป นามคือเจตสิกที่ประกอบด้วยวิญญานมี ๓๕ ส่วนรูปคือกัมมชรูป ๑๖ ได้แก่ อวินิโกครูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวะรูป ๑ หทัยรูป ๑ และชีวิตรูป ๑

๕. สฬายตนะ คือ อายตนะภายในทั้ง ๖ ซึ่งเกิดจากนามรูป อายตนะหมายถึงธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสังสารวัฏอันยาวนาน ยังหมายถึง เครื่องติดต่อ ที่ต่อหรือแดนต่อความรู้ อายตนะก็เป็นปัจจัยต่อไปอีก อายตนะภายในทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ

๖. ผัสสะ คือ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ผัสสะเจตสิก ผัสสะคือการกระทบที่เป็นผลจากการประชุมพร้อมกันของ ๑.อายตนะภายใน(ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ๒.อายตนะภายนอก(รูป เสียง กลิ่น รส กระทบกาย ความคิด) และ๓.วิญญาน เมื่อผัสสะเกิดขึ้นก็เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ผัสสะมีอยู่ ๖ อย่าง คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส ตัวอย่างจักขุวิญญานย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยจักขุประสาทกับรูปารมณ การประชุมกันระหว่างจักขุประสาท รูปารมณ และจักขุวิญญาน ทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่าผัสสะ ทางทวารอื่นก็ทำนองเดียวกัน ส่วนมโนผัสสะนั้นเกิดจากการประชุมร่วมกันระหว่างจิต กับสภาพธรรมต่าง ๆ ทั้งปรมัตถ์ บัญญัติ และมโนวิญญาน

๗. เวทนา คือ ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก เวทนาเกิดขึ้น เพราะผัสสะทางทวารต่าง ๆ ในปัจจุสมุปบาท เวทนาหมายถึง เวทนาทั้ง ๕ คือ สุขเวทนา(ความสุขทางกาย) ทุกขเวทนา (ความทุกข์ทางกาย) โสมนัสเวทนา (ความสุขทางใจ) โทมนัสเวทนา(ความทุกข์ทางใจ) และอุเบกขาเวทนา(ความรู้สึกเฉย ๆ คือไม่สุขไม่ทุกข์) เมื่อ

ย่อลงก็ได้แก่เวทนา ๓ คือสุขเวทนา(ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข) ทุกขเวทนา (ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์) อุเบกขาเวทนา (ความเสวยอารมณ์เฉย ๆ)

๘. **ตัณหา** คือ ธรรมชาติที่มีความยินดีติดใจหรือความอยากได้ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ตัณหาเมื่อจำแนกโดยอารมณ์แล้วมี ๖ อย่าง คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา รัสมตัณหา (ได้อธิบายไว้โดยละเอียดในบทที่ ๒)

ตัณหาดังกล่าวเมื่อว่าโดยอาการที่เป็นไปมี ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา (ได้อธิบายโดยละเอียดในบทที่ ๒) ตัณหาดังกล่าวนี้เกิดขึ้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย โดยอาศัยเวทนาเป็นเหตุ ถ้าขาดเวทนาเสียแล้วตัณหาจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า “เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา” ส่วนตัณหานี้ก็ปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

๙. **อุปาทาน** คือ ธรรมชาติที่ยึดถืออย่างแรงกล้า คือ ถือไว้ไม่ปล่อยเป็นความยึดมั่นถือมั่น เป็นความยินดีและติดใจในอารมณ์นั้น ๆ ไม่ยอมปล่อย ตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ เพราะต้องแสวงหา แต่อุปาทานเป็นเหตุแห่งทุกข์ เพราะต้องรักษาไว้ อุปาทานมี ๔ อย่าง คือ

๙.๑ กามอุปาทาน หมายถึงความยึดมั่นในกามต่าง ๆ (ทั้งกามคุณทั้ง ๕ ในฝ่ายกุศลและอกุศลรวมไปถึงความยินดีและติดใจในฌานทั้งในรูปฌานและอรุณฌาน) ได้แก่ โลกะเจตสิก

๙.๒ ทิฏฐูปาทาน หมายถึงความยึดมั่นในความเห็นผิดที่เกิดจากการเข้าใจผิด ได้แก่ทิฏฐิเจตสิก

๙.๓ สิลัพพัตถูปาทาน หมายถึงความยึดมั่นในการปฏิบัติผิด เป็นการค้นหาความสุขที่ปราศจากความเข้าใจความจริงเกี่ยวกับขันธ ๕

๙.๔ อัตตวาทูปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นในขันธ ๕ ว่าเป็นของตน

๑๐. **ภพ** ได้แก่ธรรมชาติที่ย่อมมีหรือเป็น คือผลเกิดจากเหตุ ชื่อว่า ภว หรือ ภพ ภพมีอยู่ ๒ อย่างคือ

๑๐.๑ กัมมภพ หมายถึงกรรมที่ก่อให้เกิดภพใหม่^{๖๘}

^{๖๘}พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, ปฏิจจสมุปปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖๘.

๑๐.๒ อุปัตติภาพ หมายถึง รูปนามของสัตว์ที่มีนามเป็นปัจจัยชักนำให้เกิดในภพใหม่ ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ภพที่เกิดจากอุปาทาน ได้แก่ กรรมภพ ส่วนอุปัตติภาพอื่น ๆ เป็นเพียงผลพลอยเท่านั้น^{๖๙}

๑๑.ชาติ ได้แก่ สังขารธรรมทั้งหลายที่ปรากฏขึ้นโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ชาติที่เกิดจากภพที่เป็นปัจจัยปรุงแต่ง มุ่งหมายเอาแต่ปฏิสนธิชาติเท่านั้น ซึ่งว่าโดยกำเนิด ๔ คือ

๑๑.๑ ชลาพุชชาติ การเกิดในมดลูก เช่น มนุษย์ ช้าง ม้า วัว ควาย

๑๑.๒ อัญชชาติ การเกิดในฟองไข่ เช่น เป็ด จิ้งจก ตู๊กแก

๑๑.๓ สังเสทชาติ การเกิดในที่ชื้นและสกปรกหรือที่มียาง เช่น เชื้อโรค ไวรัส หมู่นอนต่าง ๆ

๑๑.๔ โอบปาติกชาติ เป็นการเกิดที่โตขึ้นทันที เช่น เปรต เทวดา พรหม

๑๒. ชรามรณะ ชราหมายถึง ธรรมชาตินี้เป็นเหตุแห่งการเข้าถึงความแก่ของสังขารทั้งหลาย ส่วนมรณะ หมายถึง ธรรมชาตินี้เป็นเหตุแห่งความตายของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อมีชรามรณะ ไสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดตามมา เมื่อมรณะหรือตายก็เกิดใหม่ด้วยความไม่รู้คืออวิชชา วณเวียนเช่นนี้ไม่มีวันจบจนกว่าจะหมดเหตุปัจจัยแห่งการเกิด

๓.๓.๒ กระบวนการทำงานปปัญจธรรมกับองค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาท

การศึกษาทำงานของปปัญจธรรมที่มีในองค์ธรรมของปฏิจจสมุปบาทนั้น เป็นการทำความเข้าใจในบทบาทหน้าที่สำคัญของปปัญจธรรมที่เกี่ยวข้องในวงจรแห่งชีวิตของสรรพสัตว์ทั้งหลาย สรรพชีวิตทั้งหลายที่เกิดมาในวัฏฏะแห่งนี้ พระพุทธองค์ทรงค้นพบวงจรแห่งชีวิตที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท สำหรับคนที่ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา ไม่สามารถปฏิเสธได้เลยว่าวงจรปฏิจจสมุปบาทมีความสำคัญเกี่ยวกับการเห็นและความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์ มีองค์ประกอบหลายอย่างที่ทำให้วงจรนี้เคลื่อนไปอย่างไร้วันจบ นั่นคือกิเลส กลุ่มปปัญจธรรมเป็นตัวจักรที่มีการทำงานอยู่ในวงจรนี้เช่นกัน ก่อนที่เราจะศึกษาการทำงานของปปัญจธรรมเราควรที่จะทราบว่าการทำความเข้าใจวงจรแห่งชีวิตมีการศึกษากันหลายนัย ดังนี้

^{๖๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๐.

๑. ตโย อทฐา^{๑๐} คือ กาล ๓ หมายถึงกาลเวลาที่เป็นไปเนื่องติดต่อกันอันยาวนาน ไม่มีสิ้นสุด แห่งปัจจุสมุบาท ได้จำแนกออกเป็น ๓ กาล ได้แก่ อดีตอัทธา ปัจจุบันอัทธา และอนาคตอัทธา เราจะทราบกาล ๓ ได้ดังนี้คือ อวิชาและสังขาร เป็นอดีตกาล คือธรรมที่เกิดขึ้นในภพก่อน ๆ ชาติ ชรา มรณะทั้ง ๓ เป็นอนาคตกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดขึ้นในภพหน้า องค์ธรรมที่เหลืออีก ๘ คือ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เป็นปัจจุบันกาล คือเป็นธรรมที่เกิดขึ้นในภพนี้

จากข้อมูลบทบาทและหน้าที่ของปัญจธรรมในกาล ๓ ในวงจรแห่งปัจจุสมุบาท กาล ๓ ทำให้เห็นความชัดเจนของหน้าที่ขององค์ธรรมได้ดี ปัญจธรรม ที่ปรากฏทำหน้าที่อยู่ในกาลทั้ง ๓ มีดังนี้ ข้างต้นได้นำเสนอการแบ่งทั้ง ๓ กาลไว้ จึงขออธิบาย ปัญจธรรมที่ทำหน้าที่ใน อดีตอัทธา องค์ธรรมได้แก่ อวิชา และ สังขาร ทั้งสององค์ธรรมนี้คือส่วนที่เป็นอดีตแห่งวงจรปัจจุสมุบาท อวิชาคือองค์ธรรมแรกแห่งปัจจุสมุบาท อวิชานั้นมีเหตุแห่งการเกิดอยู่ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับปัญจธรรม คือ อวิชามีนิรวณเป็นเหตุ^{๑๑} พระพุทธองค์ตรัสว่า นิรวณสมบุรณ์ยอมทำให้อวิชาสมบุรณ์^{๑๒} ดังนั้นปัญจธรรมที่ได้ศึกษาในเบื้องต้นแล้วพบว่าปัญจธรรมเป็นเหตุของนิรวณ ความสัมพันธ์ของอวิชา กับนิรวณนั้นปรากฏในลักษณะที่ปัญจธรรมเป็นเหตุของอวิชาที่อยู่ในส่วนของอดีต รวมไปถึงเมื่ออวิชาเกิดอาสวะก็เกิด พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงว่าอวิชาเป็นเหตุของอาสวะ^{๑๓} อาสวะ หมายถึง สิ่งที่ถูกหมักดองอยู่นาน ๆ อุปมาสุรา อันเป็นสิ่งที่ถูกหมักดองไว้นาน สามารถทำให้ผู้ดื่มเกิดอาการเมึนเมาขาดสติ ทำสิ่งอันไม่ควรทำได้ฉันใด สภาพธรรมอันเป็นสิ่งที่หมักดองสืบต่อกันอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องมึนงหลงใหลขาดสติ และ

^{๑๐}ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๖.

^{๑๑}อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑-๖๒/๑๓๔-๑๓๕.

^{๑๒}การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การไม่พึงสังฆธรรมบริบูรณ์
การไม่พึงสังฆธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์
ความไม่มีศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยไม่แยบคายบริบูรณ์
การมนสิการโดยไม่แยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์
ความไม่มีสติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์
ความไม่สำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ทุจริต ๓ บริบูรณ์
ทุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้นิรวณ ๕ บริบูรณ์ นิรวณ ๕ ที่บริบูรณ์
ย่อมทำให้อวิชาบริบูรณ์ อวิชานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้แล, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑-๖๒/๑๓๔-๑๓๕.

^{๑๓}อง.จกุก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๖.

กระทำในสิ่งอันไม่ควรทำได้ สภาพธรรมนี้แหละ ชื่อว่า อาสวะ ได้แก่ โลกะ (ความโลภ), ทิฏฐิ (ความเห็นผิด), โมหะ (ความเผลอ) แบ่งออกเป็น ๓ คือ ๑. กามาสวะ (อาสวะคือกาม) ๒. ภวาสวะ (อาสวะคือภพ) ๓. อวิชชาสวะ (อาสวะคืออวิชชา) การถูกหมักดองแห่งอาสวะก็คือ การหมักดองของกิเลสคือปัญจธรรม

ส่วนสังขารอัทธา ๓ นี้ก็จัดเป็นส่วนที่เป็นอดีต ได้แก่การกระทำที่เป็นบุญ เรียกว่าบุญญาภิสังขาร การกระทำที่เป็นบาปเรียกว่าบุญญาภิสังขาร รวมไปถึงการกระทำที่เป็นฌานคือ อานัญญาภิสังขาร ล้วนแล้วแต่เป็นการปรุงแต่งจิตด้วยสังขารทั้งหลาย ส่วนที่เป็นการปรุงแต่งจิตที่เป็นอกุศลนั้นปัญจธรรม เจตสิกทั้ง ๓ คือตัณหา ทิฏฐิ มานะ เข้ามาร่วมปรุงแต่งจิตอยู่ด้วยแต่ในที่นี้ ปัญจธรรมที่ปรุงแต่งจิตในส่วนนี้ถือว่าเป็นอดีต

วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เป็น ปัจจุบันกาล จากที่ได้อธิบายเบื้องต้นนั้นสังขารได้ปรุงแต่งจิต ส่วนปัญจธรรมนั้นมีส่วนในการปรุงแต่งจิตที่เป็นอกุศล ซึ่งเกิดขึ้นในปัจจุบันได้แก่โลภมูลจิตทั้ง ๘ ดวง คือในโลภมูลจิต ๘ เกิดร่วมกับทิฏฐิเจตสิก ๔ ดวง เกิดร่วมกับมานะ ๔ ดวง ซึ่งเมื่อใดที่โลภมูลจิต ๘ เกิดขึ้น ในขณะนั้นจิตก็จะต้องมีทิฏฐิหรือมานะ อย่างใดอย่างหนึ่งประกอบด้วย นับว่าปัญจธรรมก็สามารถเกิดขึ้นได้ส่วนของจิตที่เป็นโลภมูลจิต ๘ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

นามรูปที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับปัญจธรรมคือในส่วนของนาม ซึ่งหมายถึง ปัญจธรรมในเจตสิก ๕๒ เป็นส่วนหนึ่งของนามที่เป็นเจตสิกฝ่ายอกุศลที่อยู่ในปัจจุบันกาล ส่วนสฬายตนะได้แก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นสิ่งสำคัญที่เกี่ยวข้องกับปัญจธรรมนั้นคือ เป็นที่ต่อของปัญจธรรมให้เกิดขึ้น พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงที่เกิดและการตัดปัญจธรรม ที่เกี่ยวกับสฬายตนะคือ การกระทบ หรือเรียกว่าผัสสะ ผัสสะเป็นที่เกิดแห่งปัญจธรรม ตราบใดที่มีผัสสะปัญจธรรมก็ยังมีอยู่^{๓๔} ปัญจธรรมจึงเกิดขึ้นในปัจจุบันที่ปรากฏอยู่ใน ผัสสะที่มีการกระทบ ได้แก่ ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูกต้องสัมผัส ใจกระทบธรรมารมณ์ ถ้าการกระทบนั้น ๆ ทำให้เกิดเวทนาขึ้นทั้ง ๖ ทาง เมื่อเวทนาเกิด ก็ เป็นเหตุให้เกิดโลภะขึ้น จะปฏิเสธไม่ได้เลยว่าปัญจธรรมได้เกิดขึ้นแล้วในปัจจุบัน เมื่อ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ พัฒนัตนเองไปถึงการยึดมั่นถือมั่นนั้นหมายถึงอุปาทานเกิดขึ้นแล้ว ความพอใจและความยึดมั่นถือมั่น คือตัณหาและอุปาทาน ทำให้เกิดภพ ภพในที่นี้หมายถึงอุป

^{๓๔} อ.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๗๓/๒๔๕.

ปัตติภพ คือปัจจัยที่นำไปเกิดภพใหม่ ซึ่งจะเกิดขึ้นในจิตก่อน ส่วนชรา และมรณะนั้นเป็นอนาคตกาล เราปฏิเสธไม่ได้เลยว่าเมื่อมีเกิด มีแก่ ก็ต้องมีตายตามหลักคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบความจริงนี้ และหาทางออกจากทุกข์ด้วยการค้นพบความจริงด้วยความเข้าใจ

๒. ทิวาทสงฺคานี^{๗๕} คือ องค์ ๑๒ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ และชรามรณะ ส่วนโลกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ และอุปายาส ไม่นับเป็นองค์ของปฏิจสุมุปาบท เพราะธรรม & ประการนี้เป็นผลของชาติ การอธิบายในลักษณะองค์ ๑๒ นี้ เป็นการอธิบายให้เห็นถึงความเป็นปัจจัยแก่กันในการเกิดขึ้นของแต่ละองค์ธรรม ซึ่งการอธิบายในลักษณะนี้แพร่หลายในปัจจุบัน

จากข้อมูลการอธิบายปฏิจสุมุปาบทแบบนี้บอกถึงความสัมพันธ์ของปปัญจธรรมได้ตามลำดับดังนี้ ปปัญจธรรมที่เกี่ยวข้องก็เริ่มจากอวิชชาที่เป็นปัจจัยให้แก่สังขาร ซึ่งหมายถึงปปัญจธรรมที่มีอยู่ในอวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดการปรุงแต่ง สังขารที่ปรุงแต่งที่เป็นปปัญจธรรมคือ โลกะเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก มานะเจตสิก เมื่อมีการปรุงแต่งเกิดขึ้นโดยหลักธรรมนั้นจิตและเจตสิกเกิดขึ้นพร้อมกันเสมอ วิญญาณจึงเกิดขึ้น ปปัญจธรรมเกี่ยวข้องกับวิญญาณโดยการปรุงแต่งจิตให้เกิดโลกมูลจิต ๘ ดวง เมื่อมีวิญญาณคือตัวรู้ เมื่อเกิดการกระทบจึงเกิดเป็นนามรูป เมื่อมีนามและรูปเกิดขึ้น ในที่นี้ปปัญจธรรมเป็นส่วนหนึ่งของนามคือเจตสิก มีสฬายตนะ ๆ นี้เป็นจุดต่อของปัจจัยภายในและภายนอก เมื่อมีปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก จึงมีการกระทบกันของสฬายตนะ เรียกว่าผัสสะ ๆ เป็นการเริ่มต้นของการติดต่อกันระหว่างตัวเราและโลกภายนอก ทำให้เกิดเวทนาขึ้นทั้งความสุข ความทุกข์ และความเฉย ๆ เป็นต้น เมื่ออารมณ์แห่งเวทนาทั้งหลายเกิดขึ้นทำให้เกิดตัณหา เราไม่สามารถปฏิเสธได้เลยว่าความสุข และความทุกข์ รวมทั้งความเฉย ๆ นั้นก็เกิดมาจากตัณหาในอดีตที่ออกมากระทบอารมณ์ เมื่อเวทนาเกิดตัณหาก็ก่เกิดใหม่ตามมา ถ้าเวทนาสุขเราก็จะพอใจ กามตัณหาก็ก่เกิด เมื่อทุกข์เกิดเราก็ก่เกิดความไม่พอใจวิภวตัณหาก็ก่เกิด ส่วนภวตัณหา นั้นเป็นความพอใจพื้นฐานของมนุษย์ทุกคนอยู่แล้ว เมื่อตัณหาเกิดขึ้นมาความจริงก็คือจะต้องมีทิฏฐิหรือมานะมารวมทำงานกับตัณหาเสมอ ปปัญจธรรมได้ทำงานส่วนที่สนับสนุนให้เกิด

^{๗๕} ชุนสรพพิทโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค**, หน้า ๖.

อุปาทานต่อไป และอุปาทาน^{๖๖} ก็คือตัณหา ทิฏฐิ มานะ ที่ทำหน้าที่ยึดมั่นถือมั่น อุปาทานจึงเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพหมายถึงภาวะของกิเลสที่เข้าไปยึดมั่นที่ใจ ความยึดมั่นทำให้มีการเกิดคือชาติ และเมื่อมีชาติ ความชรา มรณะ ส่วนโศกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะและอุปายาส ก็เกิดตามมา ถ้าไม่ทำให้แจ้งซึ่งความทุกข์ก็จะไม่สามารถกำจัดปัญจธรรมได้ เพราะเป็นการสะสมของกิเลสที่เรียกว่าวิชชาสวะ พาเวียนตายและเกิดเช่นนี้ต่อไป

๓. วิสตาการ^{๖๗} คือ อาการ ๒๐ เป็นการแสดงการสืบทอดกันของกาลทั้ง ๓ ที่มีองค์ ๑๒ ทำงานร่วมกัน เพื่อให้เห็นเหตุและผลได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น มีดังนี้คือ

เหตุในอดีตภพมี ๕ คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ

ผลในปัจจุบันภพมี ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

เหตุในปัจจุบันภพมี ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร

ผลในอนาคตภพมี ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

จากข้อมูลปฏิจสุมุขปาทในแบบ อาการ ๒๐ เป็นการอธิบายอีกบทบาทหนึ่งของการทำงานแต่ละองค์ธรรมของปฏิจสุมุขปาท ในที่นี้จะอธิบายบทบาทของปัญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในปฏิจสุมุขปาทแต่ละองค์ธรรม ในอาการ ๒๐ นี้ เป็นการมุ่งให้เห็นถึงการสืบทอดกันของกาลทั้ง ๓ ซึ่งมีองค์ธรรมของปฏิจสุมุขปาททำงานใน ๒๐ อาการนี้ นับแห่ง ๒๐ อาการนี้ได้แบ่งเป็น ๓ กาล มีเหตุและผลตามหลักปฏิจสุมุขปาท ดังนี้คือ อวิชชาที่มีกิเลสคือปัญจธรรมนอนเนื่องอยู่ สังขารที่ได้ถูกปรุงแต่งแล้วคือกรรม ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ในที่นี้จัดเป็นเหตุในอดีตภพซึ่งปัญจธรรมก็เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับเหตุในอดีต วิญญาณคือจิตในปัจจุบันที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ นามรูปได้แก่ขันธ์ ๕ สฬายตนะ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นที่ตั้งแห่งรูปและนาม การกระทบคือผัสสะ และผลที่เป็นเวทนาจัดเป็นผลใน

^{๖๖}อุปาทานขันธ์ หมายถึงอุปาทาน + ขันธ์ คำว่า อุปาทาน แปลว่า ความถือมั่น (อุป = มั่น + อาทาน = ถือ) หมายถึงชื่อของราคะที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕ บ้าง (ดู ส.ข.อ. ๒/๑/๑๖, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๒๑๙/๔๔๒)หมายถึงความถือมั่นด้วยอำนาจตัณหา มานะ และทิฏฐิบ้าง (ดู ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๖๓/๓๐๘) หมายถึงตัณหาบ้าง (ดู ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔๑/๓๓๐) คำว่า ขันธ์ แปลว่า กอง (ตามนัย อภิ.สง.อ. (บาลี) ๕/๑๙๒) ดังนั้น อุปาทานขันธ์ จึงหมายถึง“กองอันเป็นอารมณ์แห่งความถือมั่น”ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ดู ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๒๐๔, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๔๐-๔๑, อภิ.วิ. (แปล) (ไทย) ๓๕/๒๐๒/๑๖๖, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๐๒/๑๑๗, ส.ข.ปฏิภา (บาลี) ๒๒/๒๕๔ ดูเชิงอรรถ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘

^{๖๗}ขุนสรพพิทโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค**, หน้า ๖.

ปัจจุบันภาพที่ได้มาจากอดีต และส่วนเหตุในปัจจุบันที่จะส่งผลไปในอนาคตคือต้นเหตุที่เกิดขึ้นใหม่ในปัจจุบัน อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร ที่เข้าไปยึดมั่นใหม่ และปรุงแต่งใหม่ เกิดอวิชชาใหม่ ให้เป็นเหตุในปัจจุบัน และจะส่งผลไปยังอนาคตภพคือ วิญญาณที่เกิดขึ้นใหม่คือปฏิสนธิวิญญาณ นามรูปที่เกิดจากเหตุที่ปรุงแต่งขึ้นใหม่ เกิดนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาที่ปรุงแต่งขึ้นมาใหม่อย่างไม่มีวันจบ

๔. ติสฺนุติ คือ เงื่อน ๓ ได้แก่ สังขารต่อกับวิญญาณเงื่อนหนึ่ง เวทนาต่อกับต้นเหตุเงื่อนหนึ่ง และภพต่อกับชาติอีกเงื่อนหนึ่ง เป็นรูปแบบในการอธิบายเงื่อนหรือที่ต่อกันขององค์ธรรมในปัจจุสมุปบาท ได้กล่าวไว้ ๓ เงื่อนคือ เงื่อนต่อแรกสังขารต่อกับวิญญาณ การปรุงแต่งของสังขารนั้นเป็นเหตุแห่งวิญญาณ จิตกับเจตสิกเกิดขึ้นพร้อมกันเสมอ เงื่อนที่สองคือเวทนาและต้นเหตุ เป็นส่วนต่อสำคัญอีกเงื่อนที่ต้องทำความเข้าใจเพราะเงื่อนนี้เป็นเงื่อนที่สามารถตัดเหตุใหม่แห่งการเกิดตามหลักที่ปรากฏอยู่ในอริยสัจได้ เงื่อนที่สามคือภพและชาติ เงื่อนนี้คือผล จากข้อมูลถ้ายังมีกิเลสอยู่เงื่อนนี้ก็จะสืบต่อไม่รู้จบ แต่ถ้าไม่มีกิเลสแล้วภพและชาติก็จะขาดกันที่ตรงเงื่อนนี้ จะเห็นได้ว่าปปัญจธรรมมีบทบาทสำคัญในทุกเงื่อน คือสังขารที่มีปปัญจธรรมเป็นบทบาทในการเชื่อมเงื่อนแรก ส่วนในเงื่อนที่สองต้นเหตุซึ่งเป็นกิเลสตัวแรกในกลุ่มของปปัญจธรรมอยู่ด้วย และเมื่อมีต้นเหตุทวิภูฏิสฺสและมานะก็ต้องตามมาด้วย ปปัญจธรรมมีบทบาทในการเชื่อมเงื่อนที่สองอย่างสมบูรณ์ ส่วนในเงื่อนที่สามความพอใจในภพเป็นผลมาจากต้นเหตุ เมื่อมีความพอใจการเกิดหรือชาติเป็นสัจจะที่เป็นความจริง บทบาทของปปัญจธรรมในเงื่อนที่สามก็ทำหน้าที่อย่างสมบูรณ์ ในทุกเงื่อนถ้าไม่มีปปัญจธรรมการวนเวียนเกิดที่ทำให้เนิ่นช้าในสังสารวัฏฏ์ก็จะมี

๕. จตุสฺสขेषา^{๓๔} คือสังขеп ๔ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ที่เป็นอดีตเหตุ เป็นสังขепหนึ่ง วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่เป็นปัจจุบันผล เป็นสังขепหนึ่ง ต้นเหตุ อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เป็นปัจจุบันเหตุ เป็นสังขепหนึ่ง และชาติ ชรามรณะ เป็นอนาคตผล เป็นสังขепหนึ่ง สำหรับโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส ทั้ง ๕ นี้ สงเคราะห์เข้าอยู่ในสังขепสุดท้าย จากข้อมูลการอธิบายสังขеп ๔ จะคล้ายกันกับ อาการ ๒๐ แต่การอธิบายทั้ง ๒ แบบมีจุดมุ่งหมายที่ไม่เหมือนกัน สังขепคือการสรุปองค์ธรรมของปัจจุสมุปบาทโดยย่อในความเป็นเหตุและผล และบทบาทการทำงานของปปัญจธรรมก็มีให้เห็นได้

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

จากการศึกษาสังเขป ๔ คืออวิชาและสังขาร ได้แก่ปัจจัยธรรมที่อยู่ในอวิชา และเจตนา คือ บทบาทของปัจจัยธรรมคือ การปรุงแต่งของปัจจัยธรรมเป็นอดีตเหตุ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนาเป็นปัจจุบันผล จากข้อมูลบทบาทที่ปัจจัยธรรมมีในปัจจุบันที่เห็นได้คือในส่วนของปัจจัยสัญญา^{๓๙} และปัจจัยธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมการปรุงแต่งทางทวารทั้ง ๖ เป็นปัจจัยสัญญาสังขาร^{๔๐} เป็นสังเขปที่สองปัจจุบันผล ส่วนปัจจุบันเหตุคือตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ทั้ง ๓ องค์ธรรมนี้ล้วนแล้วแต่มีตัณหาเป็นประธานและมีทิวฐิ มานะ เป็นบริวาร แต่ทำหน้าที่ต่างกันในปัจจุบันเหตุ ซึ่งเวลาเดียวกันก็เป็นปัจจัยแก่กันและกันเป็นสังเขปที่สาม สังเขปสุดท้ายหรือบทสรุปสุดท้ายแห่งปัจจุสมุปบาทคือชาติ และ ชรามรณะ เป็นอนาคตผลซึ่งเป็นผลมาจากปัจจุบันเหตุนั่นเอง ถ้าไม่มีเหตุคือตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ก็ไม่มีชาติ ชรา และมรณะ

๖. ตีถิ วัฏฏานิ^{๔๑} คือ วัฏฏะ ๓ ได้แก่ อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลสวัฏสังขาร ภพ (เฉพาะกัมมภพ) เป็นกัมมวัฏ และวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ (เฉพาะอุปัตติภพ) ชาติ ชรามรณะ เหล่านี้เป็นวิบากวัฏ จากข้อมูลเป็นการอธิบายการหมุนไปแห่งวัฏฏะโดยมีองค์ธรรมของปัจจุสมุปบาทเป็นปัจจัยแก่กันและกันในวัฏฏะ ๓ อย่าง และปัจจัยธรรมเข้ามามีส่วนแห่งวัฏฏะนี้เช่นเดียวกันคือ อวิชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลสวัฏ ซึ่งทั้ง ๓ องค์ธรรมที่เป็นกิเลสนั้นล้วนแล้วแต่มีปัจจัยธรรมเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยทั้งหมด ได้แก่ตัณหา ทิวฐิ มานะเป็นอาสวะที่เกิดจากอวิชา ตัณหาซึ่งเมื่อเกิดแล้วทิวฐิ และมานะย่อมเกิดร่วมด้วย และในส่วนของอุปาทานนั้นตัณหา ทิวฐิ มานะ ทำหน้าที่เข้าไปยึดมั่น ในส่วนของกัมมวัฏคือสังขาร กัมมภาวะ เช่นเมื่อมีการปรุงแต่งย่อมมีการกระทำที่เป็นบุญและบาปนั่นเองคือภพ^{๔๒} ส่วนของวิบากวัฏได้แก่วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ (เฉพาะอุปัตติภพ) ชาติ ชรามรณะ ซึ่งหมายถึงขั้นที่ ๕ ที่มีอยู่ในปัจจุบันนั่นเอง

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗.

^{๔๐} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์, หน้า ๖๐๑.

^{๔๑} ชุนสรพภิกโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๘ ปัจจุสังคหวิภาค, หน้า ๗.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

เป็นผลของกรรมคือการกระทำและกิเลสที่ได้สร้างไว้ ครอบงำที่ยังมีกิเลสอยู่ มีการกระทำที่สืบเนื่องด้วยกิเลสไม่รู้จบ ย่อมมีวิบากคือการเกิดของขันธ เป็นวัฏฏะต่อไปไม่มีวันจบ

๗. เทวมูลานิ^{๘๓} คือ มูล ๒ มูลหมายถึงต้นเหตุ หรือเป็นที่ตั้งของวัฏฏะทุกข์ทั้งปวง มี ๒ คือ อวิชชามูล ตัณhamูล แบ่งออกเป็น ๒ ภวจักร คือ อดีตเหตุ จนถึง ปัจจุบันผล เป็นบุพพันตภวจักร เป็นภวจักรแรก ตั้งแต่ปัจจุบันเหตุ จนถึง อนาคตผล เป็นอปรันตภวจักร เป็นภวจักรหลัง บุพพันตภวจักร มีองค์แห่งปัจจุสมุปบาทอยู่ ๗ องค์ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา มุงเอาเฉพาะองค์ที่ปรากฏออกหน้าคืออวิชชา เป็นที่ตั้งจนไปถึงเวทนา ส่วนอปรันตภวจักร มีองค์แห่งปัจจุสมุปบาทอยู่ ๕ องค์ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ มุงหมายเอาเฉพาะองค์ที่ปรากฏออกหน้าคือตัณหาเป็นที่ตั้งไปจนถึงชรามรณะ อวิชชา และตัณหาจึงเป็นมูลดังนี้ จากข้อมูลเบื้องต้นเห็นว่าเป็นการอธิบายถึงมูลของเหตุ และมูลของผล คือมูลที่เป็นที่ตั้งของวัฏฏะทุกข์ทั้งปวง มี ๒ คือ อวิชชามูล และตัณhamูล ภวจักรแรกนั้นมีอวิชชามูลเป็นอดีตเหตุ เมื่อมีมูลคือต้นเหตุแห่งทุกข์ และมีอวิชชาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดปัจจัยอื่น ๆ ตามมาคือ สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ส่วนในภวจักรหลังมีตัณหาเป็นมูล เมื่อมีตัณหาจึงมีปัจจัยอื่นตามมาคือ อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ ทั้งอวิชชามูล และตัณhamูล จึงเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ในการอธิบายแบบ ภวจักร ๒ หรือมูล ๒ ครอบงำที่ยังมีอวิชชามูลและตัณhamูล วัฏฏะแห่งทุกข์ก็จะหมุนไปไม่มีวันจบ บทบาทแห่งปัจจัยธรรมต่อภวจักรทั้ง ๒ คือ อยู่ในส่วนอดีตก็คือเป็นอวิชชามูล และในส่วนของตัณหาก็เป็นองค์สำคัญของปัจจัยธรรม หมายถึงตัณหาประธานในกลุ่มกิเลสของปัจจัยธรรม ถ้าดูจากภวจักรแล้วปัจจัยธรรมนั้นเป็นต้นเหตุสำคัญทั้งส่วนของภวจักรแรก และภวจักรหลัง เป็นเหตุแห่งความทุกข์ที่ปรากฏอยู่ในวงจรของปัจจุสมุปบาท

^{๘๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

๓.๓.๓ สรุปความสัมพันธ์ของปัจจัยธรรมที่ปรากฏอยู่ในวงจรปฏิจ สมุปบาท

๑. ความสัมพันธ์ปัจจัยธรรมในอวิชชา อวิชชาเป็นเหตุของอาสวะ^{๔๔} ปัจจัยธรรมทำหน้าที่เป็นอาสวะกิเลสที่ทำให้ไม่รู้ทำให้ไม่มีปัญญาในอดีตที่ผ่านมา รวมไปถึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นอดีตเหตุ เหตุแห่งอดีตภพและปัจจุบันเหตุ เหตุในปัจจุบันภพ เป็นส่วนของกิเลสในการเกิดกิเลสวัฏฏะของทุกข์ และเป็นมูลเหตุแห่งวัฏฏ์ทุกข์เช่นกัน

๒. ความสัมพันธ์ปัจจัยธรรมในสังขาร ทำหน้าที่เป็นสังขารในอดีตกาล เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน เป็นทั้งเหตุในอดีตภพและปัจจุบันภพ ทำหน้าที่เป็นเงื่อนไขต่อแห่งวงจรปฏิจสมุปบาท เป็นส่วนแห่งกัมมวิญญ ที่เข้ามาปรุงแต่งจนมีการวนเวียนแห่งวัฏฏะ

๓. ความสัมพันธ์ปัจจัยธรรมในวิญญาน เป็นสภาวะจิตที่เรียกว่าโลกมุลจิต ๘ คือจิตที่เกิดความโลภใน ๘ ลักษณะ และมีทิฏฐิ มานะ เป็นตัวแปรในลักษณะของจิตทั้ง ๘ ดวง

๔. ความสัมพันธ์ปัจจัยธรรมในนามรูป ปัจจัยธรรมนั้นปรากฏที่นามคือโลกเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก มานะเจตสิก ส่วนใหญ่จะมีบทบาทอยู่ในปัจจุบันกาล ทำหน้าที่เป็นผลแห่งวัฏฏะ

๕. ความสัมพันธ์ปัจจัยธรรมในสพายตนะ เป็นแดนต่อแห่งการเกิดของปัจจัยธรรม ถ้าไม่มีสพายตนะปัจจัยธรรมไม่สามารถเกิดได้เลย

๖. ความสัมพันธ์ปัจจัยธรรมในผัสสะ ซึ่งเป็นที่เกิดแห่งปัจจัยธรรมเป็นอันดับแรก เพราะเมื่อมีการกระทบ ทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ล้วนแล้วเป็นที่เกิดแห่งปัจจัยธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบันกาล และจะเป็นผลต่อไปในอนาคต เป็นวิบากวัฏฏที่สืบเนื่องมาจากปัจจัยธรรมในอดีต

๗. ความสัมพันธ์ปัจจัยธรรมในเวทนา เป็นผลแห่งการกระทบ มีปัจจัยธรรมในอดีตเป็นเหตุแห่งความสุข ความทุกข์ เป็นที่สืบต่อแห่งวัฏฏะ และเป็นวิบากวัฏฏที่เป็นผลมาจากปัจจัยธรรมในอดีต

^{๔๔}พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) อธิบาย, พระคัมภีร์สาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙๔.

๘. ความสัมพันธ์ปัญญาธรรมในตัณหา เป็นที่ทราบดีว่าตัณหาเป็นกิเลสตัวสำคัญในกลุ่มของปัญญาธรรม เมื่อมีตัณหาย่อมมีทิฏฐิหรือมานะ เสมอตัวใดตัวหนึ่งทำงานร่วมกันกับตัณหา ตัณหาเป็นเงื่อนไขต่อแห่งปัจจุบันเหตุ ทำหน้าที่เป็นกิเลสในกิเลสวัฏที่เป็นเหตุของการเวียนวนอยู่ในสังสารวัฏ

๙. ความสัมพันธ์ปัญญาธรรมในอุปาทาน อุปาทานคือตัณหา ทิฏฐิ มานะ ที่ทำหน้าที่เป็นตัวยึดมั่นถือมั่น แต่ปัญญาธรรมคือกิเลส ๓ ตัวที่ทำหน้าที่ให้เนิ่นช้า ซึ่งจะปรากฏอยู่ในทุกองค์ธรรมแห่งปฏิจจสมุปบาท แต่เมื่อถึงที่สุดแล้วจะพัฒนาเป็นอุปาทาน จึงเป็นกิเลสกลุ่มเดียวกันแต่มีหน้าที่หลายอย่าง ทั้งเป็นตัวยึดมั่นและในเวลาเดียวกันเมื่อยึดแล้วก็ทำให้เนิ่นช้าด้วยเช่นกัน

๑๐. ความสัมพันธ์ปัญญาธรรมในภพ เมื่อมีการเกิดคืออุปัตติภพ ย่อมเป็นผลมาจากปัญญาธรรมในอดีต เมื่อเกิดมาก็ทำกัมมภาวะ หรือกัมมภพให้เกิดขึ้น ถ้ายังมีความเห็นผิดเกี่ยวกับอัตตตาอยู่ ก็ต้องมีการเกิดอยู่ด้วยอำนาจแห่งปัญญาธรรม

๑๑. ความสัมพันธ์ปัญญาธรรมในชาติ คือความเกิดขึ้นในภพ ด้วยอำนาจแห่งตัณหา และอุปาทาน บทบาทของปัญญาธรรมในการเกิดนั้นมิได้เพราะเข้าไปยึดมั่น รวมไปถึงถึงความวิปัสสนาแห่งจิต ทิฏฐิ และสัญญา ที่เกิดจากปัญญาธรรมด้วย

๑๒. ความสัมพันธ์ปัญญาธรรมในชรา มรณะ ตราบใดที่ยังมีปัญญาธรรมอยู่จนถึงชรา และมรณะ แต่ไม่สามารถทำปัญญาธรรมให้หมดก็จะหนีความเกิด ความแก่ ชรา และมรณะไปไม่ได้เป็นวัฏฏะแบบนี้เรื่อยไป ต่อเมื่อสิ้นปัญญาธรรมแล้ว ความเกิดย่อมไม่มีอีกต่อไปในวัฏฏะ

๓.๓.๔ ทุกข์ในการเวียนว่ายตายเกิด

จากข้อมูลเบื้องต้นความทุกข์เป็นความจริงอันประเสริฐซึ่งพระพุทธองค์ได้อธิบายไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๘๕} ดังนี้ ชาติ หมายถึง ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลงเกิด เกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้มีอายตนะครบ ในหมู่สัตว์ ของเหล่าสัตว์ ชรา หมายถึง ความแก่ ภาวะของความแก่ พันหลุด ผมหงอก หน้ย่นเป็นเกลียว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์ ของเหล่าสัตว์ มรณะ หมายถึง ความเคลื่อน

^{๘๕} ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๘๓/๓๑๘-๓๒๘

ภาวะของความเคลื่อนไหว ความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำการละ
 ความทำลายแห่งชั้นนี้ ความทอดทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์ ของ
 เหล่าสัตว์ ไสยะ หมายถึง ความแห่งใจ กิริยาที่แห่งใจ ภาวะแห่งบุคคลผู้แห่งใจ ความผาก ณ
 ภายใน ความแห่งผาก ณ ภายใน ของบุคคลผู้ประกอบด้วย ความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง
 ผู้ถูกรวมคือ ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว บริเทวะ หมายถึง ความคร่ำครวญ ความร่ำ
 ไรร่ำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ กิริยาที่ร่ำไรร่ำพัน ภาวะของบุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้
 ร่ำไรร่ำพัน ของบุคคลผู้ประกอบด้วย ความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรวมคือทุกข์ อย่าง
 ใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว ทุกข์ (กาย) หมายถึง ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทาง
 กาย ความเสวยอารมณ์ อันไม่ดีที่เป็นทุกข์เกิดแต่ กายสัมผัส โทมนัส หมายถึง ความทุกข์
 ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์อันไม่ดี ที่เป็นทุกข์เกิดแต่ มโนสัมผัส
 (สัมผัสทางใจ นี้คิดขึ้นมา) อุปายาส หมายถึง ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคล
 ผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคล ผู้ประกอบด้วยความพิบัติ อย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้
 ถูกรวมคือ ทุกข์ อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก หมายถึง
 ความประสบ ความพรั่งพร้อม ความร่วม ความระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ
 (ความรู้สึกลงทางกาย) อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าพอใจ หรือด้วย บุคคลผู้ปรารถนาสิ่ง
 ที่ไม่เป็นประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาความไม่ผาสุก ปรารถนาความไม่เกษม
 จากโยคะ (กิเลส) ซึ่งมีแก่ผู้นั้น ความพลัดพรากจากสิ่งทีรัก หมายถึง ความไม่ประสบ ความไม่
 พรั่งพร้อม ความไม่ร่วม ความไม่ระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ อันน่าปรารถนา น่า
 ใคร น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนา
 ความผาสุก ปรารถนาความเกษม จากโยคะ คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง
 น้องหญิง มิตร อมาตย์ หรือ ญาติสาโลหิต ซึ่งมีแก่ผู้นั้น ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น หมายถึง
 ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่ สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา
 สัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา สัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา สัตว์ผู้มี โสภณูปพะทุกขโทมนัส
 อุปายาสเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า ขอเราไม่พึงมีความเกิดเป็นธรรมดา ขอความเกิดอย่ามี
 มาถึงเราเลย ขอเราไม่พึงมีความแก่เป็นธรรมดา ขอความแก่อย่ามีมาถึงเราเลย ขอเราไม่พึง
 มีความเจ็บเป็นธรรมดา ขอความเจ็บอย่ามีมาถึงเราเลย ขอเราไม่พึงมีความตายเป็นธรรมดา
 ขอความตายอย่ามีมาถึงเราเลย ขอเราไม่พึงมี โสภณูปพะทุกขโทมนัสอุปายาส เป็นธรรมดา
 ขอโสภณูปพะทุกขโทมนัสอุปายาส อย่ามีมาถึงเราเลย สัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา สรุปว่า

อุปาทานชั้น 5 ทั้งหมดนั่นเองที่เป็นทุกข์ เป็นโทษ เป็นภัยที่สุด. เมื่อมีอุปาทานจึงมีภพ เมื่อมีภพจึงมีการเกิดเป็นอย่างนี้เรื่อยไป ตามภพภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งกรรม

สรุปทั้งหมดคือความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากปัจจัยธรรม คือตัณหา ๑๐๘ ทิฏฐิ ๖๒ และมานะ ๙ ที่ปรากฏเป็นผล และทำหน้าที่ในวงจรปฏิจลสมุปบาทอย่างสมบูรณ์ วงจรปฏิจลสมุปบาทแสดงให้เห็นถึงความเป็นไปของการเวียนเกิดและตาย อีกอย่างคือ การทำงานของปัจจัยที่ทำให้เราต้องทุกข์ในการเวียนว่ายตายเกิดคือ ปัจจัยธรรม ที่มีทั้งที่เป็น ส่วนอดีต ส่วนปัจจุบัน และอนาคต จึงเป็นเหตุบังชี้ให้เห็นถึงเหตุแห่งความทุกข์ที่ไม่รู้จบ การเข้าใจทุกข์และเข้าใจเหตุแห่งทุกข์เป็นการค้นหาคำตอบของความพ้นทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ได้เป็นอย่างดี

บทที่ ๔

วิธีการบรรเทาและการละปญจธรรม

๔.๑ การบรรเทาและการละปญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

พระพุทธองค์ทรงแสดงวิธีการละกิเลสในแบบต่าง ๆ ไว้หลายวิธีการ เช่นเดียวกับที่ได้ทรงแสดงกิเลสในกลุ่มของปญจธรรมที่มีปรากฏอยู่หลายแห่งในพระไตรปิฎก จากการศึกษาในบทที่ผ่านมาทำให้เราทราบเกี่ยวกับการทำงานของปญจธรรมได้อย่างชัดเจน แต่การทราบการทำงานของกิเลสที่เรียกว่าปญจธรรมนั้นไม่ใช่หนทางที่บรรเทาหรือการละปญจธรรมทั้งหมด การทราบการทำงานของกิเลสเป็นส่วนหนึ่งในการบรรเทาหรือละกิเลสให้ได้ผลในระดับหนึ่งเท่านั้น แต่มีวิธีการที่ละปญจธรรมนั้นปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก จึงจะขอนำมาเสนอในงานวิจัยดังนี้

๔.๑.๑ การบรรเทาและการละปญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก

พระวินัย หมายถึง กฎระเบียบข้อบังคับ หรือขนบธรรมเนียมประเพณีที่จะต้องปฏิบัติให้เป็นไปในทางเดียวกันของหมู่ภิกษุสงฆ์ เพื่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็น เพื่อมีอาจารย์อันงามเป็นระเบียบเรียบร้อย อันจะนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติชอบ เป็นการเอื้อต่อการประพฤติธรรมทางจิต การศึกษาปญจธรรมทั้งหมดนั้นการละปญจธรรมโดยตรงที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยนั้นไม่ปรากฏ แต่อำนาจประโยชน์ที่พระพุทธองค์ได้บัญญัติพระวินัยขึ้นมานั้นมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ๑๐ ประการ^๑ คือ

๑. เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์
๒. เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์
๓. เพื่อข่มบุคคลผู้เก้อยา
๔. เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม
๕. เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน

^๑วิ.มหา (ไทย) ๑/๓๙/๒๔.

๖. เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต
๗. เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส
๘. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่เลื่อมใสแล้ว
๙. เพื่อความตั้งมั่นแห่งศีลธรรม
๑๐. เพื่อเอื้อเพื่อวินัย^๒

จากประโยชน์ในพระวินัยปิฎกจะเห็นได้ว่าประโยชน์ของพระวินัยเอื้อต่อการทำความดีตั้งแต่ของตนเองและสังคม รวมไปถึงจนถึงเพื่อการปิดกั้นอาสวะทั้งหลายในปัจจุบันและกำจัดอาสวะที่จะเกิดในอนาคต ความหมายของพระวินัยปิฎกมีดังนี้

พระวินัย คือประมวลพุทธบัญญัติเกี่ยวกับระเบียบปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิตและวิธีดำเนินกิจการต่าง ๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ พระวินัยซึ่งเป็นพุทธบัญญัตินี้ แบ่งออกเป็นสองส่วน คือ อาทิพรหมจริยกาสิกขาและอภิสมมาจาริกาสิกขา คือ อาทิพรหมจริยกาสิกขาและอภิสมมาจาริกาสิกขา อาทิพรหมจริยกาสิกขา หมายถึงหลักการศึกษอบรมในฝ่ายบัพพุทธิหรือข้อปฏิบัติอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เป็นพุทธอาณาเพื่อป้องกันความประทุติเสียหายและวางโทษแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิดโดยปรับอาบัติหนักบ้าง เบาบ้าง พระสงฆ์สวดทุกกึ่งเดือน เรียกว่า พระปาฏิโมกข์

อภิสมมาจาริกาสิกขา หมายถึงหลักการศึกษอบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมเกี่ยวกับมรรยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงามสำหรับชักนำความประทุติ ความเป็นอยู่ที่ดีของสงฆ์ให้ดีงาม มีคุณค่า นำเลื่อมใสศรัทธายิ่งขึ้นไป^๓ รวมกันเรียกว่าพระวินัย

พระวินัยปิฎกนั้นถึงจะไม่มีวิธีการละบัญญัติธรรมโดยตรงแต่จากประโยชน์และวิธีการปฏิบัติตามในข้อบัญญัติของพระวินัยนั้นสามารถที่จะป้องกันกิเลสทั้งในปัจจุบันและ

^๒ข้อ ๑,๒ ทรงบัญญัติเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวมคือสงฆ์

ข้อ ๓,๔ ทรงบัญญัติเพื่อประโยชน์แก่บุคคล

ข้อ ๕,๖ ทรงบัญญัติเพื่อประโยชน์แก่ความบริสุทธิ์หรือแก่ชีวิต

ข้อ ๗,๘ ทรงบัญญัติเพื่อประโยชน์แก่ ประชาชน

ข้อ ๙,๑๐ ทรงบัญญัติเพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา

ข้อ ๑๐ คำว่า “เพื่อเอื้อเพื่อวินัย” หมายถึง เพื่อเชิดชู ค้ำจุน ประคับประคองพระวินัย ๔ อย่าง คือ สังฆวินัย ปทานวินัย สมถวินัย บัญญัติ, วิ.มหา (ไทย) ๑/๓๙/๒๘.

^๓วิ.มหา (ไทย) บทนำ, หน้า ๗.

กิเลสในอนาคตได้ ซึ่งกิเลสหรืออาสวะทั้งหลายนั้นก็หมายรวมไปถึงปัจจัยธรรมด้วยเช่นกัน การละกิเลสในพระพุทธศาสนานั้นมีหลักในประพจน์พรหมจรรย์^๔ คือ ไตรสิกขา ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า นอกจากการเจริญสมาธิ การเจริญปัญญา^๕ การรักษาศีล เป็นส่วนหนึ่งในการทำความดับทุกข์ในพระพุทธศาสนา พระปาฏิโมกข์สังวรศีล จัดเป็นจาริตตศีล^๕ คือระเบียบปฏิบัติตามแบบอย่างที่พระพุทธเจ้าประพจน์ปฏิบัติมา พระพุทธศาสนามีหลักการปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์ของพรหมจรรย์ เรียกว่าวิสุทธิ ๗ ประการ^๖ คือ ความหมดจดความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้น ๆ ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดมุ่งหมายคือนิพพาน

๑. สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือรักษาศีลตามภูมิชั้นของตนให้บริสุทธิ์ และให้เป็นที่ไปเพื่อสมาธิ (ปาริสุทธิศีล ๔)

๒. จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต คือ ฝึกอบรมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา ได้แก่ สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจาระ

๓. ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะเป็นจริง เป็นเหตุข่มความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความหลงผิด จัดเป็นขั้นกำหนด "ทุกขสังข" ^๖

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย, ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้แล้ว จึงสิ้นสงสัยในกาลทั้ง ๓ ข้อนี้ ตรงกับ ธรรมจลิตญาณ หรือ ยถาภูตญาณ หรือ สัมมาทัสสนะ จัดเป็นขั้นกำหนด "สมุทัยสังข" ^๖

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ เริ่มเจริญวิปัสสนาต่อไปด้วยพิจารณากลาป จนมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย อันเรียกว่าอุทยัพพยานุปัสสนา เป็นตรุณวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณอ่อน ๆ แล้วมีวิปัสสนูปกิเลส เกิดขึ้น กำหนดได้ว่าอุปกิเลสทั้ง ๑๐ แห่งวิปัสสนานั้นมิใช่

^๔พรหมจรรย์ ในที่นี้หมายถึงไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา.

^๕แปลว่า ศีลเป็นที่ประพฤติตามของบุคคลทั้งหลาย ย่อมป้องกันคือรักษา ซึ่งสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามด้วยศีลนั้น.

^๖ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๖/๒๗๗.

ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่วิชานั้นแลเป็นทางถูกต้อง เตรียมที่จะประกอบจิตไว้ในวิถี คือ วิปัสสนาญาณนั้นต่อไป ข้อนี้จัดเป็นขั้นกำหนด"มัคคัสจ"

๖. ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมัดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน คือ ประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลายเริ่มแต่อุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ ที่พ้นจาก อุปกิเลสดำเนินเข้าสู่วิถีทางแล้วนั้น เป็นต้นไป จนถึงสัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา ต่อแต่นี้ก็จะเกิดโคตรภูญาณ คั่นระหว่างวิสุทธิข้อนี้กับข้อสุดท้าย เป็น หัวต่อแห่งความเป็นปुरुชฌกับความเป็นอริยบุคคล(ข้ามโคตร) โดยสรุป วิสุทธิข้อนี้ ก็คือ วิปัสสนาญาณ ๙

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมัดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค ๔ หรือ มรรคญาณ อันเกิดถัดจากโคตรภูญาณเป็นต้นไป เมื่อมรรคเกิดแล้วผลจิตแต่ละอย่าง ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้น ๆ ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิ ข้อนี้ เป็นอันบรรลุผลที่หมายแห่งวิสุทธิหรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ทั้งสิ้น

การที่เราจะมีความบริสุทธิ์หรือละกิเลสออกได้นั้นศีลเป็นสิ่งสำคัญเป็นอันดับแรก จะเห็นได้ว่าหลักการปฏิบัติของพระพุทธศาสนานั้นจะเริ่มต้นที่การรักษาศีลทั้งหมด ดังที่ปรากฏอยู่ในวิสุทธิ ๗ ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก แต่ก็กล่าวถึงศีลในการบรรเทาและละกิเลส ผู้วิจัยจึงนำมาไว้ในส่วนนี้เพื่อให้เห็นความสำคัญของศีลที่ปรากฏอยู่ในพระวินัย คือศีลวิสุทธิ

การบรรเทาและละบัญญัติธรรมกับวิธีปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์แห่งศีล ๔ ประการ^๑

๑. ปาติโมกข์สังวรศีล เป็นความบริสุทธิ์ในการประพฤติตามธรรมวินัยที่พระพุทธองค์บัญญัติไว้ พระภิกษุที่มาบวชในพระพุทธศาสนา มิใช่บวชเพื่อลาภ ยศ สรรเสริญ สุข แต่บวชเพื่อประพฤติพรหมจรรย์ ให้พ้นจากทุกข์ พ้นจากสังสารวัฏของการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เท่านั้น ปาฏิโมกข์สังวรศีลนี้จะบริสุทธิ์ได้ ก็ด้วยกำลังของศรัทธาที่จะพ้นทุกข์จริง ๆ จึงจะรักษาได้ เป็นศีลของพระภิกษุโดยตรง ส่วนฆราวาสจะใช้เพียงศีล ๕ หรืออุโบสถศีลเท่านั้น

^๑พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๔.

๒. อินทรีย์สังวรศีล คือ ความบริสุทธิ์ในการสำรวมทวารทั้ง ๖ ในขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นรับรส กายถูกต้อง ใจรู้ธรรมารมณ์ โดยการสำรวมไม่ให้กิเลส และโทมนัสเข้าอาศัยได้ กิเลส คือ ความรัก ความโกรธ ความหลง เข้าครอบงำไม่ได้ อินทรีย์สังวรนี้จะบริสุทธิ์ได้ก็ด้วยกำลังของสติ

๓. อาชีวปาริสุทธิศีล คือ ความบริสุทธิ์ในการเลี้ยงชีพ สิ่งใดที่ไม่ถูกต้องด้วยพระธรรมวินัย จะไม่ก้าวล่วงเด็ดขาด ถึงแม้ชีวิตต้องตกต่ำหรือตายไปก็ยอม แต่ไม่ยอมผิดศีล โดยส่วนมากแล้วคนเรามักจะผิดศีลเพราะเห็นแก่ลาภ เห็นแก่ยศ เห็นแก่ญาติ และเห็นแก่ชีวิต แต่อาชีวปาริสุทธิศีลนี้ไม่ยอมมีที่สุด แม้เพราะลาภ ยศ หรือญาติ หรือเพราะชีวิต เพราะชีวิตเป็นไปเพื่อทุกข์ จึงรักษาพระธรรมวินัยดีกว่า เพราะพระธรรมวินัยช่วยสงเคราะห์ แก่สัตว์โลก ให้ถึงความพ้นทุกข์ อาชีวปาริสุทธิศีลนี้จะบริสุทธิ์ได้ก็ด้วยกำลังของวิริยะ

๔. ปัจจัยสันนิสิตศีล คือ ความบริสุทธิ์ในการรับปัจจัย ขณะที่พระภิกษุจะรับปัจจัย ๔ ต้องพิจารณาเสียก่อนว่า ควรแก่สมณะหรือไม่ ถ้าไม่ควรก็ไม่รับ การใช้เครื่องนุ่งห่ม ก็เช่นกันต้องพิจารณาก่อนว่า นุ่งห่มเพื่ออะไร มิใช่เพื่อความสวยงาม แต่เพื่อกันความหนาว ความร้อน แผลงต่าง ๆ เป็นต้น อันเป็นเหตุไม่สะดวก แก่การเจริญสมณะธรรม ปัจจัยสันนิสิตศีลจะบริสุทธิ์ได้ก็ด้วยกำลังของปัญญา

การประพฤติปฏิบัติให้ศีลบริสุทธิ์เป็นอันดับแรกในการละกิเลส ในพระวินัยปิฎก เริ่มมีการบัญญัติพระวินัยเพราะเหตุการณ์ที่พระภิกษุกระทำตนไม่ดีเกิดขึ้นทำให้พระพุทธองค์ทรงเริ่มบัญญัติสิกขาบทเป็นครั้งแรกในพระวินัยปิฎก ในพรรษาที่ ๒๐ คือปาราชิกสิกขาบท

ปัญจกรรมที่ปรากฏอยู่ในการเกิดสิกขาบทข้อแรกนั้นเป็นเรื่องที่พระภิกษุไปเสพเมถุนกับอดีตภรรยาที่ปามหาวัน กรุงเวสาลี ดังนี้

ทรงประชุมสงฆ์บัญญัติสิกขาบท

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ทรงสอบถามท่านพระสุทินว่า “สุทิน ทราบว่า เธอเสพเมถุนธรรมกับอดีตภรรยาจริงหรือ” พระสุทินทูลรับว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิว่า “โมฆบุรุษ การกระทำของเธอไม่สมควร ไม่คล้อยตาม ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะ ใช้ไม่ได้ ไม่ควรทำเลย เธอบวชในธรรมวินัยที่เรา

กล่าวดีแล้ว ไฉนจึงไม่สามารถประพาศิพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ตลอดชีวิตเล่า เราแสดงธรรมโดยประการต่าง ๆ เพื่อคลายความกำหนัด มิใช่เพื่อความกำหนัด เพื่อความพราก มิใช่เพื่อความประกอบไว้ เพื่อความไม่ถึอมนั้น มิใช่เพื่อความถึอมนั้น มิใช่หรือ เมื่อเราแสดงธรรมเพื่อคลายความกำหนัด เธอก็ยังจะคิดเพื่อความกำหนัด เราแสดงธรรมเพื่อความพราก เธอก็ยังจะคิดเพื่อความประกอบไว้ เราแสดงธรรมเพื่อความไม่ถึอมนั้น เธอก็ยังจะคิดเพื่อมีความถึอมนั้น เราแสดงธรรมโดยประการต่าง ๆ เพื่อสํารอกราคะ เพื่อสร้างรามา เพื่อดับความกระหาย เพื่อถอนความอาลัย เพื่อตัดวิญญะ เพื่อความสิ้นตัณหา เพื่อคลายความกำหนัด เพื่อดับทุกข์ เพื่อนิพพาน มิใช่หรือ เราบอกการละกาม การกำหนดรู้ความสำคัญในกาม การกำจัดความกระหายในกาม การเพิกถอนความตริภิกขุในกาม การระงับความกลัดกลุ้มเพราะกามไว้โดยประการต่าง ๆ มิใช่หรือ^๕

จากสิกขาบทข้อแรกจะเห็นได้ว่า เหตุเกิดจากการเสพเมถุนซึ่งเป็นไปด้วยกิเลสคือตัณหา พร้อมกับความเห็นผิดคือทิฏฐิ และสุดท้ายความทุกข์ก็เกิดขึ้นด้วยกำลังของมานะที่เป็นทุกข์เพราะเห็นความด้อยของตนเองในหมู่ภิกษุด้วยกัน พระพุทธองค์ทรงบัญญัติสิกขาบทนี้เพื่อป้องกันความทุกข์และความเศร้าหมองที่จะมีต่อภิกษุในพระพุทธศาสนาในอนาคตข้างหน้า และยังมีเหตุการณ์เกิดขึ้นที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งบัญญัติธรรม คือ ตัณหาทิฏฐิ มานะ อีกมากที่ทรงบัญญัติไว้ ทรงบัญญัติเพื่อป้องกันการเกิดทุกข์ และเป็นไปเพื่อความดับทุกข์ในพระพุทธศาสนา

จากบัญญัติสิกขาบทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงบัญญัติจากการเกิดขึ้นจริงและมีความทุกข์ของภิกษุปรากฏทั้งสิ้น พระวินัยคือข้อปฏิบัติที่ภิกษุต้องปฏิบัติตามพุทธบัญญัติของพระพุทธองค์ เพื่อบรรเทาและละกิเลสที่จะเกิดขึ้นทั้งในปัจจุบันและอนาคต ดังนั้นสิกขาบทในพระวินัยปิฎกทุกข้อจึงเป็นวิธีการแรกในการบรรเทาและละบัญญัติธรรม การปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นจากทุกข์ พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงเจาะจงไปที่ภิกษุอย่างเดียวแต่พระพุทธองค์หมายเอาทั้งหมดที่เป็นพุทธบริษัท ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา แต่ในงานวิจัยหัวข้อนี้มุ่งเอาการกำจัดบัญญัติธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก ผู้วิจัยจึงขอเสริมเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัย ศีลในที่นี้้นอกจากศีลของ

^๕ วิ.มหา (ไทย) ๑/๓๙/๒๗.

พระภิกษุคือศีล ๒๒๗ ยังหมายถึงการรักษาศีลของภิกษุณี ๓๑๑ ศีลของสามเณร ๑๐ ศีล อุบาสก อุบาสิกา คือศีล ๘ และศีล ๕ พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญการรักษาศีล ในการประพฤติพรหมจรรย์เป็นอันดับแรก ในการบรรเทาและละทุกข์ ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวเกี่ยวกับศีลในการประกาศไตรสิกขาของพระพุทธองค์ว่า

ในสิกขา ๓ อธิศีลสิกขาทรงประกาศด้วยศีล, ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยศีล, การเว้นส่วนสุดคือกามสุขัลลิกานุโยค ทรงประกาศด้วยศีล, อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอุบาย ทรงประกาศด้วยศีล, การปราบกิเลสด้วยสามารถแห่งตัทธังคปหาน ทรงประกาศด้วยศีล, ปฏิบัติขจรกรรมชั้นล่วงละเมินแห่งกิเลสทั้งหลาย ทรงประกาศด้วยศีล, การชำระสังกิเลสชั้นทุจจริต ทรงประกาศด้วยศีล, เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามี ทรงประกาศด้วยศีล^๙

๔.๑.๒ การบรรเทาและการละปญฺจธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก

พระสูตรต้นตปิฎกเป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องราวที่มีคำสอนของพระพุทธองค์อยู่ในคัมภีร์นั้นได้จัดเป็นหมวดหมู่เรื่องราวและคำสอนไว้เป็นสัดส่วน พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงการบรรเทาและการละปญฺจธรรมไว้หลายแห่งที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก หรือพระสูตร แต่การศึกษาการบรรเทาและละปญฺจธรรมควรที่จะสามารถนำมาใช้ได้จริงตามหลักคำสอนจึงเชื่อว่าการทำตามคำสอนของพระพุทธองค์ มีเรื่องราวที่เกี่ยวกับการบรรเทาและการละปญฺจธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎกมีดังนี้

๔.๑.๒.๑ ตัดปญฺจธรรมคือการตัดต่อแห่งวัฏฏะ

พระพุทธเจ้าในอดีตที่ปรินิพานไปแล้วทั้งหลายเป็นผู้ตัดต่อแห่งวัฏฏะ คือการกระทำที่ทำให้เวียนเกิดทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตได้พ้นจากทุกข์เพราะก้าวล่วงการครอบงำจากวัฏฏะได้เพราะการตัดปญฺจธรรม ดังที่มีอยู่ใน **อัจฉริยัพภูตัมมสูตร**^{๑๐} ว่าด้วยอัจฉริยัพภูตธรรมของพระพุทธองค์

^๙พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๖-๘.

^{๑๐}ม.อุ (ไทย) ๑๔/๑๙๗/๒๓๔.

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ พระตถาคตทรงมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ทรงระลึกถึงพระพุทธรเจ้าในอดีต ผู้ปรินิพพานแล้ว ผู้ตัดปัญญะธรรม^{๑๑} ได้แล้ว ทรงตัดต่อแห่งวิญญะ^{๑๒} ครอบงำวิญญะ ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้แล้ว ทรงทราบว่" พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีพระชาติอย่างนี้เพราะเหตุนี้บ้าง มีพระนามอย่างนี้เพราะเหตุนี้บ้าง ทรงมีโคตรตระกูลอย่างนี้เพราะเหตุนี้บ้าง ทรงมีศีลอย่างนี้^{๑๓} เพราะเหตุนี้บ้าง ทรงมีธรรมอย่างนี้^{๑๔} เพราะเหตุนี้บ้าง ทรงมีปัญญาอย่างนี้^{๑๕} เพราะเหตุนี้บ้าง ทรงมีวิหารธรรมอย่างนี้^{๑๖} เพราะเหตุนี้บ้าง ทรงมีวิมุตติอย่างนี้^{๑๗} เพราะเหตุนี้บ้าง

เมื่อภิกษุเหล่านั้นสนทนากันอย่างนี้แล้ว ท่านพระอานนท์ได้กล่าวกับภิกษุเหล่านั้นว่ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลาย น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ และประกอบด้วยธรรมอันน่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ

^{๑๑} ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๗/๑๒๑.

^{๑๒} ตอแห่งวิญญะ หมายถึง กัมมวิญญ์ฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๗/๑๒๑.

^{๑๓} ทรงมีศีลอย่างนี้ หมายถึง ทรงมีศีลทั้งที่เป็นโลกิยะและเป็นโลกุตตระ, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๗/๑๒๑.

^{๑๔} ทรงมีธรรมอย่างนี้ หมายถึง ทรงมีธรรมอันเป็นไปเพื่อสมาธิ คือ ทรงมีสมาธิทั้งที่เป็นโลกิยะและเป็นโลกุตตระ, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๗/๑๒๑.

^{๑๕} ทรงมีปัญญาอย่างนี้ หมายถึง ทรงมีปัญญาทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๗/๑๒๑.

^{๑๖} ทรงมีวิหารธรรมอย่างนี้ ในที่นี้หมายถึงทรงมีนิโรธสมาบัติเป็นวิหารธรรม, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๗/๑๒๑.

^{๑๗} ทรงมีวิมุตติอย่างนี้ หมายถึงทรงมีวิมุตติ ๕ ประการ คือ (๑) วิกขัมภณวิมุตติ ได้แก่ สมาบัติ ๘ เพราะพ้นจากนิวรณ์เป็นต้น (๒) ตทังควิมุตติ ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น เพราะสลัดพ้นจากนิจสัจญญาเป็นต้น (๓) สมุจเฉทวิมุตติ ได้แก่ อริยมรรค ๔ เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลายที่ตนถอนขึ้นแล้ว (๔) ปฏิปัสสทธิวิมุตติ ได้แก่ สามัญญผล ๔ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสงบระงับกิเลสด้วยอานุภาพมรรค (๕) นิสสรณวิมุตติ ได้แก่ นิพพาน เพราะเป็นที่สลัดกัจจอกตั้งอยู่ในที่ไกลจากกิเลสทั้งปวง (ม.อุ.อ. ๓/๑๙๗/๑๒๑)

๔.๑.๒.๒ ความไม่ยึดมั่นบัญญัติธรรมทำให้รู้ชัดความดับ

พระพุทธองค์ทรงเป็นสัมพัชฌัญญุตญาณ รู้ความเป็นไปแห่งการกำเนิดโลกและรู้ชัดตั้งแต่ คีล สมภาติ ปัญญา เมื่อรู้ชัดทรงไม่ยึดมั่นด้วยอำนาจแห่ง ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ทำให้รู้ชัดความดับ จึงเป็นเหตุสู่ความไม่เสื่อม ทำให้บรรลู่ถึงซึ่งนิพพาน ไม่กลับมาประสบความทุกข์อีก มีปรากฏอยู่ใน **ปาฏิกสูตร**^{๑๙} เรื่องการประกาศทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก

ภคควะ ก็เรารู้ชัดทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก^{๑๙} เรารู้ชัดความเป็นมาของทฤษฎีนั้น และรู้ชัดยิ่งกว่านั้น^{๒๐} และเมื่อรู้ชัดยิ่งกว่านั้นจึงไม่ยึดมั่น^{๒๑} เมื่อไม่ยึดมั่นจึงรู้ชัดความดับ^{๒๒} ด้วยตนเอง ที่เมื่อรู้ชัด ตถาคตจึงไม่ดำเนินไปสู่ความเสื่อม^{๒๓}

๔.๑.๒.๓ เห็นด้วยปัญญาละ ตัวเรา ของเรา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกายที่มีวิญญูณของตนทรงแสดงกายที่มีวิญญูณหรือไม่มีวิญญูณของผู้อื่น หรือวิญญูณอย่างเดียว ทั้งของตน ทั้งของผู้อื่น ทรงแสดงรูปที่เนื่องด้วยอนินทรีย์ภายนอกทรงแสดงว่าทิฏฐิเป็นเรา ตัณหาเป็นของเรา มานะเป็นอนุสัยกิเลสทั้ง ๓ จะไม่มีแก่ผู้รู้ที่เจริญอริยมรรค และวิปัสสนา ปรากฏอยู่ใน **อนุสัยสูตร**^{๒๔} ว่าด้วยอนุสัย ดังนี้

^{๑๙}ที่.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๖/๒๗.

^{๒๐}คำนี้แปลจากคำว่า "อคุคณฺณฺ" อรรถกถาแก้ว่า "โลกปญฺญตฺติ" และอธิบายว่า ที่ชื่อ ว่าอัครคณฺณฺเพราะเป็นความรู้เกี่ยวกับต้นกำเนิดของโลก หมายถึงวิวัฒนาการการเกิดขึ้นและประวัติความเป็นไปของโลก (โลกสุส อคคณฺติ ชานิตพฺพํ ตํ อคุคณฺณฺ, โส ปน โลกสุส อฺปฺตตฺติทุกฺโก ปวตฺติปเวณฺนิ จาติ), ที่.ปา.อ. (บาลี) ๓๖/๑๔, ที่.ปา.ฎีกา (บาลี) ๓๖/๑๓.

^{๒๑}รู้ชัดยิ่งกว่านั้น ในที่นี้หมายถึงรู้ชัดตั้งแต่คิล สมภาติ ปัญญา จนถึงสัมพัชฌัญญุตญาณ, ที่.ปา.อ. (บาลี) ๓๖/๑๕.

^{๒๒}ที่.ปา.อ. (บาลี) ๓๖/๑๕.

^{๒๓}ความดับ ในที่นี้หมายถึงกิเลสนิพพาน (ความดับกิเลส), ที่.ปา.อ. (บาลี) ๓๖/๑๕.

^{๒๔}ไม่ดำเนินไปสู่ความเสื่อม ในที่นี้หมายถึงไม่ประสบความทุกข์ คือ ทุกข์เพราะไม่ได้บรรลู่ นิพพาน.

^{๒๕}ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๐๐/๓๐๐.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างไร อหังการ^{๒๕} มมังการ^{๒๖} และมานานุสัย^{๒๗} จึงไม่มีในกายที่มีวิญญูณครองนี้ และในสรรพนิमितภายนอก ราหุล รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปภายใน หรือภายนอก หยาบ หรือละเอียด เลว หรือประณีต อยู่ไกล หรืออยู่ใกล้ รูปทั้งหมดนั้น อริยสาวกเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา"

เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง วิญญูณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปภายในหรือภายนอก หยาบ หรือละเอียด เลว หรือประณีต อยู่ไกล หรืออยู่ใกล้ วิญญูณทั้งหมดนั้น อริยสาวกเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา ราหุล เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างนี้ อหังการ มมังการและมานานุสัย จึงไม่มีในกายที่มีวิญญูณครองนี้ และในสรรพนิमितภายนอก"

๔.๑.๒.๔ เมื่อไม่มี ตัณหา ทิฏฐิ มานะยอมไม่หวั่นไหว

ปัญจธรรมทำให้เข้าใจว่า นั่นเป็นเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอดีตตาของเรา การพิจารณา เห็นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่แจ้งด้วยปัญญาที่ปราศจากปัญจธรรมยอมทำให้เห็นสัจธรรมตามความเป็นจริงว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ อดีตตาของเรา" เมื่อมีใจน้อมเช่นนี้การเกิดยอมไม่มีอีก ตามหลักฐานใน **ฉันทสูตร**^{๒๘} ว่าด้วยพระฉันทะ

^{๒๕}อหังการ หมายถึง ทิฏฐิ, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๒๐๐/๒๓๗, อ.จ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๓๒/๑๑๓.

^{๒๖}มมังการ หมายถึง ตัณหา, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๒๐๐/๒๓๗, อ.จ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๓๒/๑๑๓.

^{๒๗}มานานุสัย คือกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ มี ๗ อย่าง คือ (๑) กามราคะ ความกำหนัดในกาม (๒) ปฏิฆะ ความหงุดหงิดขัดเคือง (๓) ทิฏฐิ ความเห็นผิด (๔) วิจิกิฉา ความลังเลสงสัย (๕) มานะความถือตัว (๖) ภวราคะ ความกำหนัดในภพ (๗) อวิชชา ความไม่รู้จริง, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๒/๒๒๓, ส.ส.พ. (แปล) (ไทย) ๑๘/๖๙/๕๙, ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๐/๒๓๗.

^{๒๘}ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๘๗/๘๓-๘๔.

ท่านสารีบุตร กระผมพิจารณาเห็นความดับ รู้ความดับในจักขุ ในจักขุ
 วิญญาณ และในธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณจึงพิจารณาเห็นจักขุ จักขุ
 วิญญาณและธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่น
 ไม่ใช่ อัตตาของเรา ฯลฯ ท่านสารีบุตร กระผมพิจารณาเห็นความดับ รู้ความดับใน
 ชิวหา ในชิวหาวิญญาณ และในธรรมที่พึงรู้แจ้งทางชิวหาวิญญาณจึงพิจารณาเห็น
 ชิวหา ชิวหาวิญญาณ และธรรมที่พึงรู้แจ้งทางชิวหาวิญญาณว่า นั่นไม่ใช่ของเรา
 เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา ฯลฯ ท่านสารีบุตร กระผมพิจารณาเห็นความ
 ดับรู้ความดับในมโน ในมโนวิญญาณ และในธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณจึง
 พิจารณาเห็นมโน มโนวิญญาณ และธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณว่า นั่นไม่ใช่
 ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา

เมื่อท่านพระฉินนะกล่าวอย่างนี้แล้ว ท่านพระมหาจุนทะได้กล่าวกับท่าน
 พระฉินนะดังนี้ว่า ท่านฉินนะ เพราะเหตุนี้แล แม้การเห็นนี้ ก็เป็นคำสอนของพระผู้
 มีพระภาคพระองค์นั้น ท่านพึงใส่ใจให้ดีตลอดกาลเป็นนิตย์ บุคคลผู้มีตัณหา มานะ
 และทิฏฐิอาศัยอยู่ ย่อมมีความหวั่นไหว บุคคลผู้ไม่มีตัณหา มานะและทิฏฐิอาศัยอยู่
 ย่อมไม่มีความหวั่นไหว เมื่อไม่มีความหวั่นไหว ก็มีความสงบ^{๒๙} เมื่อมีความสงบ ก็
 ไม่มีความน้อมไป^{๓๐} เมื่อไม่มีความน้อมไป การมาและการไป^{๓๑} ก็ไม่มี เมื่อไม่มีการ
 มาและการไป ความตายและความเกิดก็ไม่มี เมื่อไม่มีความตายและความเกิด
 โลกนี้ โลกหน้าก็ไม่มี ระหว่างโลกทั้งสองก็ไม่มี นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์ ครั้นท่านพระ
 สารีบุตรและท่านพระมหาจุนทะสอนท่านพระฉินนะด้วยโอวาทนี้แล้วก็ลุกขึ้นจาก
 อาสนะแล้วจากไป ต่อมาท่านพระฉินนะก็ได้นำศีลธรรมมา^{๓๒} เมื่อท่านทั้งสองจาก
 ไปไม่นาน

^{๒๙} ความสงบ ได้แก่ กายปัสสัทธิ (สงบกาย) และจิตตปัสสัทธิ (สงบจิต) ในที่นี้หมายถึงกิเลส
 ปัสสัทธิ (สงบกิเลส), ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๘๗/๒๑.

^{๓๐} ความน้อมไป ในที่นี้อรรถกถาแก้ว่าความเพลิดเพลนคือตัณหา, ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๘๗/๒๑.

^{๓๑} การมาและการไป หมายถึงการมาด้วยอำนาจปฏิสนธิ การไปด้วยอำนาจการจุติ, ส.สพ.อ.
 (บาลี) ๓/๘๗/๒๒, ส.ฎีกา (บาลี) ๒/๘๗/๓๕๑.

^{๓๒} นำศีลธรรมมา ในที่นี้หมายถึงนำศีลธรรมมาฆ่าตัวตาย คือตัดก้านคอ, ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๘๗/๒๒.

๔.๑.๒.๕ สัมมาทิฏฐิสิ่งสำคัญในการพ้นทุกข์

ธรรม ๕ ประการที่สนับสนุนความเห็นให้ตรงตามความเป็นจริงตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์ มีดังนี้ คือที่เป็นพื้นฐานแห่งการเข้าถึงอริยมรรค การได้ฟังธรรมที่ควรแก่การบรรลุธรรมและได้มีครูบาอาจารย์หรือผู้รู้คอยสนทนาและทำความเข้าใจให้กระจ่างในความเป็นไปของจิต เมื่อการเริ่มต้นทั้งหมดเป็นไปอย่างถูกต้อง สมณะคือการทำสมาธิ ในที่นี้หมายถึงสมาบัติ ๘ จะเป็นพื้นฐานเพื่อเจริญภาวนาในอันดับต่อไป และสุดท้ายการที่จะมีสัมมาทิฏฐิที่เป็นความเห็นตรงได้นั้นต้องมีการเจริญวิปัสสนาจะทำให้เกิดปัญญาวิมุตติ รู้แจ้งตลอดแห่งสัจจะ ดังมีหลักฐานปรากฏ ใน **อนุคคหิตสูตร**^{๓๓} ว่าด้วยธรรมสนับสนุนสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ^{๓๔} อันองค์ ๕ สนับสนุนแล้ว ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล มีเจโตวิมุตติ^{๓๕} เป็นผลานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติ^{๓๖} เป็นผล มีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์ องค์ ๕ ประการ ะไรบ้าง คือ

๑. ศีล^{๓๗}

๒. สุตะ^{๓๘}

๓. สากัจฉา^{๓๙}

^{๓๓} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๕/๓๑-๓๒.

^{๓๔} สัมมาทิฏฐิ ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ แต่ในอรรถกถาขณิกนิคายอธิบายว่า หมายถึง อรหัตตมัคค-สัมมาทิฏฐิ, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๒/๒๕๔, อ.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๕/๗, อ.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๕/๗.

^{๓๕} เจโตวิมุตติ ในที่นี้หมายถึง มัคคสมาธิและผลสมาธิ, อ.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๖๒, อ.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๕/๗.

^{๓๖} ปัญญาวิมุตติ ในที่นี้หมายถึงผลญาณ ได้แก่ ผลปัญญาที่ ๔ กล่าวคืออรหัตตผลปัญญา, อ.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๖๒, อ.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๕/๗, อ.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๕/๑๐.

^{๓๗} ศีล ในที่นี้หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งการบรรลุอริยมรรค, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๒/๒๕๔, อ.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๕/๑๐.

^{๓๘} สุตะ ในที่นี้หมายถึงการฟังธรรมที่เป็นสัปปายะ, อ.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๕/๑๐.

^{๓๙} สากัจฉา ในที่นี้หมายถึงการสนทนาบอกความเป็นไปแห่งจิตของตน, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๒/๒๕๔, อ.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๕/๑๐.

๔. สมณะ^{๔๐}

๕. วิปัสสนา^{๔๑}

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิอันองค์ ๕ นี้แล สนับสนุนแล้ว ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล มีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติเป็นผล มีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์

๔.๑.๒.๖ ความเข้าใจในปัจจัยแห่งทุกข์ย่อมทำให้พ้นทุกข์

ความทุกข์เกิดเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วยกรรม เป็นอาหารหล่อเลี้ยงสัตว์ทั้งหลายให้อยู่ในภพน้อยใหญ่ ถ้าเราเข้าใจและรู้ว่าสิ่งใดคืออาหารแห่งความทุกข์และทำให้ทุกข์เจริญงอกงามได้ เราจึงควรมีสติกำหนดอยู่ในอาหาร เมื่อค้นหาในอาหารก็เจริญงอกงามไม่ได้ เมื่ออาหารหรือปัจจัยแห่งการเกิดไม่เจริญ การเกิดแห่งภพน้อยและภพใหญ่ก็ไม่มีอีกต่อไป คือเข้าสู่ความพ้นทุกข์ เพราะเหตุแห่งการเข้าไปรู้จักอาหารด้วยกำลังแห่งวิปัสสนาปัญญา ดังหลักฐานที่ปรากฏใน **ทวยตานุปัสสนาสูต** ว่าด้วยการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่

ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น
 ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอาหาร^{๔๒} เป็นปัจจัย
 เพราะอาหารทั้งหลายดับลง
 ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป
 ภิกษุรู้โทษนี้ว่า ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาหารเป็นปัจจัย
 กำหนดรู้อาหารทุกอย่าง

^{๔๐}สมณะ ในที่นี้หมายถึงสมภาร ๘ ที่เป็นพื้นฐานแห่งวิปัสสนา, อง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๕/๑๐.

^{๔๑}วิปัสสนา ในที่นี้หมายถึงอนุปัสสนา ๗ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัตตสนานิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัตตสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏินิสสัคคานุปัสสนา.อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒.

^{๔๒}อาหาร หมายถึงอาหารที่สัมปยุตด้วยกรรม ความจริง สัตว์ ๔ จำพวกมีอาหารเป็นปัจจัย คือ รูปูปคา (ผู้เข้าถึงรูป) หมายถึงสัตว์ที่อยู่ในภพธาตุ ๑๑ อย่าง เสพกวจิงการารหาร (อาหารคือคำ ข้าว) (๒) เวทนูปคา (ผู้เข้าถึงเวทนา) หมายถึงสัตว์ที่อยู่ในรูปธาตุ ยกเว้นอสัญญีสัตว์ เสพผัสสหาร (๓) สัญญูปคา (ผู้เข้าถึงสัญญา) หมายถึงสัตว์ที่อยู่ในธาตุ ๓ อย่าง เบื้องต่ำ เสพมนอสัญญเจตนาหารอันเกิดแต่สัญญา (๔) สังขารูปคา (ผู้เข้าถึงสังขาร) หมายถึงสัตว์ที่อยู่ในภูมิเบื้องสูง เสพวิญญาณาหารอันเกิดแต่สังขาร, ชุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๗๕๑/๓๔๐.

จึงเป็นผู้ไม่มีตัณหาในอาหารทั้งหมด
 ภิกษุรู้ความไม่มีโรค^{๔๓} โดยชอบ
 พิจารณาแล้วจึงใช้สอยปัจจัย ๔
 ดำรงอยู่ในธรรม จบเวท
 ย่อมไม่เข้าถึงการนับ^{๔๔} อีกต่อไป
 เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป
 ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือการพิจารณา
 เห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิด
 เพราะอวิชิตะ^{๔๕} (ความหวั่นไหว) เป็นปัจจัย

๔.๑.๒.๗ การรักษาพรหมจรรย์และละบัญญัติธรรมได้ ชื่อว่าผู้หลุดพ้น

การไม่แสวงหาในกาม ไม่แสวงหาภพ รักษาพรหมจรรย์ เจริญฌาน ทำวิปัสสนา
 ญาณให้เกิด ทำความเห็นตรงละความเห็นผิด ละมานะ และตัณหาได้ เป็นผู้ที่มีสติชื่อว่าผู้รู้
 เป็นผู้ที่พ้นจากทุกข์ด้วยการละตัณหา ทิฏฐิ มานะ พ้นจากการเกิด ไม่มีการเกิดอีกต่อไป ดังมี
 ปรากฏอยู่ใน **ปฏิสินสูตร**^{๔๖} ว่าด้วยภิกษุผู้หลีกเลี่ยง

ภิกษุผู้มีการแสวงหาอันสละได้ดี เป็นอย่างไร
 คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละการไฝหากาม^{๔๗} ละการแสวงหาภพ^{๔๘} ระวังการแสวงหา
 พรหมจรรย์ได้^{๔๙} ภิกษุผู้มีการแสวงหาอันสละได้ดี เป็นอย่างนี้และภิกษุผู้มีกายสังขาร
 อันระงับได้^{๕๐} เป็นอย่างไร

^{๔๓}ความไม่มีโรค ในที่นี้หมายถึงนิพพาน, ขุ.ส.อ. (บาลี) ๒/๗๕๕/๓๔๑.

^{๔๔}ไม่เข้าถึงการนับ ในที่นี้หมายถึงไม่เข้าถึงการนับว่า "เทพ" หรือ "มนุษย์" เป็นต้น, ขุ.ส.อ. (บาลี) ๒/๓๗๕/๓๔๑.

^{๔๕}อวิชิตะ (ความหวั่นไหว) ในที่นี้หมายถึงตัณหา มานะ ทิฏฐิ กรรม และกิเลส, ขุ.ส.อ. (บาลี) ๒/๗๕๕/๓๔๑.

^{๔๖}ขุ.ชา. (ไทย) ๒๑/๓๘//๖๓-๖๔.

^{๔๗}ละการไฝหากาม หมายถึง ละได้ด้วยอนาคามิมรรค, อภ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๘/๓๓๙.

^{๔๘}ละการแสวงหาภพ หมายถึง ละได้ด้วยอรหัตตมรรค, อภ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๘/๓๓๙.

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่

ภิกษุผู้มีกายสังขารอันระงับได้ เป็นอย่างนี้และภิกษุผู้หลีกเลี่ยง เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละอัสมิมานะ^{๕๐}ได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้

ภิกษุผู้หลีกเลี่ยง เป็นอย่างนี้แล

เราเรียกภิกษุว่า ผู้มีปัจเจกสังขารอันบรรเทาได้ ผู้มีการแสวงหาอันสละได้ดี ผู้มีกายสังขารอันระงับได้ ผู้หลีกเลี่ยง ด้วยประการฉะนี้

การไต่หากาม การแสวงหาภพ
และการแสวงหาพรหมจรรย์
อันภิกษุในธรรมวินัยนี้สละได้เด็ดขาดแล้ว
การยึดถือว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้จริงอันเป็นพื้นฐานแห่งทิฏฐิ
ภิกษุถอนขึ้นแล้วด้วยอาการอย่างนี้
ภิกษุผู้คลายกำหนดได้ทั้งหมด
หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา
ชื่อว่าสละคืนการแสวงหา
ถอนรากฐานแห่งทิฏฐิได้
ภิกษุนั้นแลเป็นผู้สงบ
มีสติ สงบระงับ ไม่พ่ายแพ้

^{๕๙}ระงับการแสวงหาพรหมจรรย์ได้ หมายถึงอภยาศัยจิตใจที่มุ่งแสวงหาพรหมจรรย์ในขั้นสูงระงับไปด้วยอภยัตตมรรค คือ เมื่อบรรลุอภยัตตผลแล้วก็ไม่ต้องแสวงหาพรหมจรรย์ต่อไป แต่การแสวงหาพรหมจรรย์ด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิจะระงับไปด้วยไสดาปัตติมรรค, อภ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๘/๓๓๙.

^{๕๐}มีกายสังขารอันระงับได้ หมายถึงลมหายใจเข้า ลมหายใจออกระงับไป คือ มีอยู่เหมือนไม่มีด้วยอำนาจจตุตถฌาน, อภ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๘/๓๓๙.

^{๕๑}อัสมิมานะ หมายถึงมานะ (ความสำคัญตนเป็นอย่างนั้นอย่างนี้) ๙ ประการ คือ (๑) เป็นผู้เลศกว่าเขาสำคัญตัวว่าเลศกว่าเขา (๒) เป็นผู้เลศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา (๓) เป็นผู้เลศกว่าเขา สำคัญตัวว่าด้อยกว่าเขา (๔) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเลศกว่าเขา (๕) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา (๖) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าด้อยกว่าเขา (๗) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลศกว่าเขา (๘) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา (๙) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา สำคัญตัวว่าด้อยกว่าเขา, อภ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๘/๓๓๙.

ชื่อว่าเป็นพุทธะ เพราะละมานะได้
เราเรียกว่า ผู้หลีกเร้น

๔.๑.๒.๘ ข้ามารดาแห่งกิเลสคือตัณหาและข่าบิดาคืออัสมิมานะชื่อว่า ชีวิตไร้ทุกข์

ชื่อข้ามารดาคือตัณหา คือความอยากทั้งหลาย ข่าบิดาคือมานะถือตัว ข่า
กษัตริย์คือทิฏฐิ ข่าชาวแวนแคว้นคือตาที่ให้เห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รับรส
กายกระทบสัมผัส ใจรับธรรมมารมณฺ์ สามารถกำจัดความหลงยินดีที่ผิด คือการคลายความยินดี
ได้แก่ความเบื่อกำหนดด้วยอำนาจแห่งปัญญา จะทำให้ไม่มีความทุกข์ คือหมด
ทุกข์ได้แก่พระนิพพาน ตามหลักฐาน มีในลक्षणฎกภัททียวัตถุ เรื่องพระลक्षणฎกภัททียะ

บุคคลข้ามารดา^{๕๒} ข่าบิดา^{๕๓}
ข้ามักษัตริราชทั้ง ๒ พระองค์ได้^{๕๔}
ข่าชาวแวนแคว้น^{๕๕} พร้อมเจ้าพนักงาน^{๕๖} แล้ว
ดำเนินชีวิตเป็นพราหมณฺ์^{๕๗} อยู่อย่างไร้ทุกข์
บุคคลข้ามารดา ข่าบิดา
ข้ามักษัตริราชทั้ง ๒ พระองค์ได้
ทำลายทางเสื่อผ่านที่ ๕^{๕๘} ได้
ดำเนินชีวิตเป็นพราหมณฺ์อยู่อย่างไร้ทุกข์

^{๕๒}มารดา หมายถึงตัณหาที่เป็นเหตุให้สัตว์เกิดในภพทั้งสาม, ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๙๒.

^{๕๓}บิดา หมายถึงอัสมิมานะ (การถือตัวว่าเป็นเรา), ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๙๒.

^{๕๔}กษัตริราชทั้ง ๒ พระองค์ หมายถึงสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นที่เที่ยง) และอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นที่ขาดสูญ), ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๙๒.

^{๕๕}แวนแคว้น หมายถึงอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียงกลิ่น รส โผฏฐัพพะ รัสมารมณฺ์, ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๙๒.

^{๕๖}เจ้าพนักงาน หมายถึงนันทิราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความยินดี), ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๙๒.

^{๕๗}พราหมณฺ์ หมายถึงพระชินาสพ, ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๙๒.

^{๕๘}ทางเสื่อผ่านที่ ๕ หมายถึงวิจิจจฉานนิวรรณ, ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๙๓.

๔.๑.๓ วิธีการบรรเทาและการละปญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระอภิธรรมปิฎก

วิธีการบรรเทาและละปญจธรรมโดยตรงที่ปรากฏอยู่ในพระอภิธรรมปิฎกนั้นไม่มี เช่นเดียวกับในพระวินัยปิฎกที่เป็นวิธีการเริ่มต้นในการบรรเทาและละปญจธรรม ถ้าไม่สามารถปฏิบัติตามในพระวินัยก็จะมีทางบรรเทาหรือละปญจธรรมได้ ในพระอภิธรรมก็เช่นเดียวกัน อภิธรรมเป็นธรรมะที่กล่าวถึงองค์ธรรมและความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา ถ้าผู้ปฏิบัติตามไม่สามารถเข้าใจได้ตรงตามนี้ก็จะสามารถบรรลุธรรมได้ยากขึ้น ในที่ไม่ได้หมายถึงการศึกษาพระอภิธรรมในตำรา แต่เป็นการศึกษาอภิธรรมแบบปรมัตถ์ คือไม่ว่าจะเรียนอภิธรรมหรือไม่ได้เรียนอภิธรรม ความเข้าใจในที่สุดจะไม่ออกนอกความถูกต้องของอภิธรรมปิฎกไปได้ ความเข้าใจอภิธรรมคือความเข้าใจความจริงสูงสุดในชีวิต พระพุทธศาสนาสอนให้เราปฏิบัติตามและผู้ปฏิบัติตามทุกคนก็ต้องการพ้นจากความทุกข์ ไม่เพียงแต่ในระดับของตนเอง ระดับครอบครัว ระดับสังคม จนที่สุดในระดับปรมัตถ์ และก็ต้องการพ้นทุกข์อยากพบความสุขทั้งสิ้น แต่การที่เราจะเข้าไปสู่ความพ้นจากทุกข์เพื่อเข้าสู่ความสุขในระดับต่าง ๆ ได้นั้น ต้องมีความเห็นถูก หรือสัมมาทิฐิที่จำเป็นต้องมีในผู้แสวงหาสัจจะธรรมอันนี้ ความเห็นที่ถูกต้องนี้ในพระพุทธศาสนาได้จัดไว้หลายระดับ ที่เรียกกันว่าความรู้ หรือญาณ ทางแห่งความรู้ันั้นเกิดได้จากการฟัง การพิจารณา และจากการภาวนา การเข้าใจตนเองก็เช่นเดียวกันต้องอาศัยวิธีการเดียวกันนี้ ด้วยเหตุนี้ความเข้าใจนั้นจะเกิดได้ ๓ ทาง คือ การฟัง การพิจารณา และการภาวนา

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกเป็นคัมภีร์ที่ให้ความรู้และความเข้าใจต่อพุทธบริษัททั้ง ๓ ทาง คือ ๑) จากการฟัง (อ่าน) ในการเรียนอภิธรรม ๒) จากการพิจารณาจากการฟัง (อ่าน) ๓) เมื่อเข้าใจนำไปปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง และการบรรเทาและการละปญจธรรมนั้นต้องเป็นไปตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์ ในอริยสัจเป็นหลักคำสอนที่พระพุทธตรัสรู้และให้พุทธบริษัทประพฤติปฏิบัติตาม มีดังนี้ คือ ๑) ทุกข์ ๒) สมุทัย ๓) นิโรธ ๔) มรรค คัมภีร์อภิธรรมนั้นมุ่งอธิบายเกี่ยวกับปรมัตถธรรม คือความจริงแห่งชีวิต ให้ผู้ศึกษาได้รู้จักความจริงอันประเสริฐนี้ เพราะถ้าผู้ใดสามารถเข้าใจความจริงนี้ได้ก็จัดได้ว่าเป็นพื้นฐานในการเข้าไปบรรเทาและการละปญจธรรมได้อย่างสมบูรณ์

พระอภิธรรมปิฎกเป็นคัมภีร์ที่สนับสนุนความเข้าใจที่ถูกต้องของพุทธบริษัท เป็นคัมภีร์ที่เอาไว้ศึกษาเพื่อความเข้าใจก่อนปฏิบัติเพื่อเป็นพื้นฐานและเอาไว้ตรวจสอบตัวผู้ปฏิบัติเองว่าสภาวะที่ตนปฏิบัติหรือสิ่งที่ทำนั้นตรงตามหลักคำสอนหรือเปล่า และเป็นคัมภีร์ที่เป็นประโยชน์ในการบรรเทาและการละปัญญาธรรมเป็นอย่างมาก ดังนั้นการบรรเทาและการละปัญญาธรรมถึงจะไม่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์โดยตรง แต่การเข้าใจในพระอภิธรรมมีประโยชน์ในการศึกษาเพื่อบรรเทาและละปัญญาธรรม ขอยกตัวอย่างคัมภีร์ที่เป็นประโยชน์ในการบรรเทาและการละปัญญาธรรม ดังนี้

สังขวิภังค์ สุตตันตภาษณีย์

อริยสังข์^{๕๙} ๔ คือ^{๖๐}

๑. ทุกขอริยสังข์ (อริยสังข์คือทุกข์)
๒. ทุกขสมุททยอริยสังข์ (อริยสังข์คือเหตุเกิดแห่งทุกข์)
๓. ทุกขนิโรธอริยสังข์ (อริยสังข์คือความดับทุกข์)
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ (อริยสังข์คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)

บรรดาอริยสังข์ ๔ นั้น ทุกขอริยสังข์^{๖๑} เป็นไฉน

ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข์

โดยย่อ อุปาทานชั้นที่ ๕^{๖๒} เป็นทุกข์ เป็นไฉน

รูปุปาทานชั้นที่ (กองรูปที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) เวทณูปาทานชั้นที่ (กองเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) สัญญาอุปาทานชั้นที่ (กองสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) สังขารอุปาทานชั้นที่ (กองสังขารที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) และวิญญาณอุปาทานชั้นที่ (กองวิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) เหล่านี้เรียกว่าโดยย่อ อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข์

^{๕๙} ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะ, สังขะที่พระอริยะพึงรู้, วิภังคมูลฎี. (บาลี) ๑๘๙/๕๘.

^{๖๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓.

^{๖๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓.

^{๖๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๒/๑๖๖.

ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ^{๖๓} เป็นไฉน

ตัณหา^{๖๓}นี้เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหจรตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุ

ผลิตเพลินในอภรณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหาก็คือตัณหา^{๖๓} แหละเมื่อเกิด เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน ปิยรูปสาตรูป^{๖๔} เป็นสภาวะที่มีอยู่ในโลก ตัณหา^{๖๓}นี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูป^{๖๔}นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูป^{๖๔}นี้

ทุกขนิโรธอริยสัจ^{๖๕} เป็นไฉน

ความสำรอกและความดับตัณหา^{๖๓}นั้นนั้นแลโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความ สงคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่ก็ตัณหา^{๖๓}นี้เมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน ปิยรูปสาตรูป ใดมีอยู่ในโลก ตัณหา^{๖๓}นี้เมื่อละ ก็ละที่ปิยรูปสาตรูป^{๖๔}นี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ปิยรูปสาตรูป^{๖๔}นี้

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๖๖} เป็นไฉน

อริยมรรคมืองค์ ๘ นั้นนั้นแล คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ)
๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ)
๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ)
๔. สัมมากัมม (กระทำชอบ)
๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ)
๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ)
๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ)
๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)

^{๖๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗.

^{๖๔} ปิยรูปสาตรูป สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ ส่วนที่เป็นอภรณ์ธรรมซึ่งเป็นเหตุให้เกิดตัณหา, อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒๐๓/๑๑๙.

^{๖๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙.

^{๖๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑.

๔.๒ วิธีการบรรเทาและการละปัญญาธรรม

การทำกรวิจัยที่ผ่านมาได้ยกให้เห็นถึงความสำคัญในการบรรเทาและการละปัญญาธรรม ยิ่งทำให้พบว่าปัญญาธรรมมีความซับซ้อนน้อยลงมากเท่าไร ด้วยอำนาจและกำลังของสติปัญญาที่ยิ่งจะทำให้เราได้เห็นทางที่จะพ้นจากทุกข์ พบทางสร้างสุขได้ในหลายระดับ ตั้งแต่ความสุขในระดับบุคคล ความสุขในระดับสังคม และความสุขที่เป็นปรมาตมหรือที่สุดคือพระนิพพาน การปฏิบัตินั้นไม่ต่างกันที่วิธีการแต่ต่างกันที่การเข้าถึงความจริง ถ้าใครสามารถเข้าถึงความจริงได้มากก็ได้พบสุขพ้นจากทุกข์ได้ตามลำดับ เป็นไปตามกำลังของสติและปัญญาที่สามารถปฏิบัติได้

๔.๒.๑ วิธีการเตรียมตัวในการบรรเทาและการละปัญญาธรรม

วิธีเตรียมตัวในการบรรเทาและละปัญญาธรรม ตามหลักปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนามีไว้อย่างชัดเจน และมีจุดมุ่งหมายอย่างเด่นชัด ปัญญาธรรมเป็นกลุ่มกิเลสสำคัญที่ทำให้เกิดทุกข์ การพ้นจากทุกข์ในพระพุทธศาสนานั้นมีหลายระดับ ดังทุกข์ที่เกิดจากปัญญาธรรมก็มีหลายระดับเช่นเดียวกัน ที่นี้จะกล่าวถึงการเตรียมตัวเตรียมพร้อมเพื่อบรรเทาและละปัญญาธรรม มีวิธีการปฏิบัติเพื่อการพ้นจากทุกข์จากปัญญาธรรมในระดับต่าง ๆ คือ เบื้องต้นนั้น ผู้ที่จะปฏิบัติกรรมฐาน (สมถะและวิปัสสนา) ต้องเป็นผู้ที่มีวินัย (ท่านหมายถึงศีลและมารยาท) อย่างพร้อมมูล คือนอกจากจะเป็นผู้มีระเบียบมั่นคงแล้ว ยังต้องมีจิตใจที่อ่อนโยนไม่แข็งกระด้าง ไม่อวดดีถือถือทิฐิ ยินดีที่จะประพฤติปฏิบัติตามแนวทางแห่งสติปัญญาอย่างเต็มที่ เมื่อมีวินัยครบบริบูรณ์อย่างนี้แล้ว ก็ยังต้องตัดพันธะต่าง ๆ ให้สิ้น พันธะที่ว่านี้ท่านเรียกว่าปัลลิกะ^{๒๗} คือสิ่งที่เป็นเหตุกังวล มี ๑๐ อย่างคือ

๑. กังวลด้วยที่อยู่ คือบ้านเรือนหรือครอบครัว
๒. เป็นห่วงตระกูลว่าจะขาดสูญ ไร้ทายาทสืบสกุล
๓. ห่วงลาภสักการะ หรือสมบัติพัสดานที่มีอยู่ หรือคาดหวังว่าจะได้
๔. ห่วงหมู่คณะ ได้แก่เพื่อนฝูงผู้ใกล้ชิดสนิทสนม

^{๒๗}พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมมหาเถร), หน้า ๑๔๗.

๕. ห่วงการงานที่ทำ เช่นกลัวว่าจะตงงาน ถ้าไปปฏิบัติธรรมเป็นต้น
๖. คิดเรื่องการเดินทาง มีธุระต้องไปโน่นไปนี่อยู่เสมอ
๗. ห่วงญาติพี่น้อง พ่อแม่ก็แม่ก็ไม่สบาย อะไรทำนองนี้
๘. มีความเจ็บไข้ ทำให้จิตใจไม่มั่นคง
๙. คิดเล่าเรียนศึกษา ปริณญาทีอยากได้ พระนิพพานก็อยากเห็น ผลสุดท้ายก็ต้องรอรับปริณญาก่อน การปฏิบัติก็เลยต้องเลื่อนไป

๑๐. มุ่งมั่นบำเพ็ญฌานเพื่อเอาฤทธิ์ปาฏิหาริย์ หรือได้แล้วก็ยินดีติดอยู่ในคุณวิเศษเพียงขั้นนั้น ไม่พยายามปฏิบัติเพื่อบรรลุคุณธรรมขั้นสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป

เมื่อตัดความกังวลทั้ง ๑๐ ประการนี้ได้แล้ว ก็ควรมีที่ปรึกษาหรือให้คำแนะนำในการปฏิบัติ ซึ่งผู้นั้นก็ต้องมีประสบการณ์ในการปฏิบัติมาก่อนแล้วอย่างดี และผู้ปฏิบัติสามารถเชื่อฟังคำแนะนำนั้น ซึ่งท่านเรียกว่าครูหรืออาจารย์ เรียกรวมว่ากัลยาณมิตร ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงคุณสมบัติของกัลยาณมิตรว่ามี ๗ อย่าง^{๖๔} คือ

๑. ปิโย น่ารัก รักในที่นี้เป็นความรักฉันครูกับศิษย์ มิใช่ความรักแบบ
๒. ครุ เป็นผู้ที่มีใจหนักแน่นน่าเคารพ
๓. ภาวนีโย นายกองของสรรเสริญเจริญใจ
๔. วตุตา จ เป็นผู้ฉลาดในการชี้แจงแสดงแนวทางแห่งการปฏิบัติได้ดี สามารถว่ากล่าวตักเตือนเราด้วยเหตุด้วยผล และด้วยเมตตาจิตได้
๕. วจนุกฺขโม อดทนอดกลั้นต่อถ้อยคำ คือบางที่ลูกศิษย์อาจจะกระทำอะไรล่วงล้ำก้ำเกินไปบ้าง แต่ท่านก็มีเมตตาเอ็นดู ไม่ถือสาหาความ เป็นผู้มีความอดทนต่อการสอนศิษย์ไม่เข้าใจก็พยายามชี้แจงให้เข้าใจแนวทางแห่งการปฏิบัติ
๖. คมฺภีรํ กถํ กตฺตา สามารถชี้แจงแสดงซึ่งเรื่องอันลึกซึ้ง หรืออธิบาย เรื่องยากให้เป็นเรื่องง่ายได้ ไม่ใช่ทำเรื่องที่ยากให้มันยากขึ้น
๗. โน อฏฺฐาเน นิโยชโก ไม่ชักนำในสิ่งที่ไม่สมควร คือไม่เหลวไหล เป็นผู้แนะนำทางที่ถูกต้องได้

^{๖๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๖๑.

เมื่อตัดกังวลได้และมีกัลยาณมิตรหรือครูบาอาจารย์แล้ว สถานที่ในการปฏิบัติธรรมเป็นสิ่งจำเป็น โดยหลักธรรมชาติทั่วไปถือว่าสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ มีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อความเป็นอยู่ของบุคคล ต่อความเสื่อม และความเจริญของบุคคล ถ้าบุคคลอาศัยอยู่ภายใต้สิ่งแวดล้อมที่ดี ก็จะก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในชีวิตได้มาก ซึ่งเราเรียกว่า สัมปายะ ควรจะมีสถานที่ควรมีลักษณะ ดังนี้

๑. **อวาสสัมปายะ** ได้แก่ที่อยู่อาศัย หรือ วัด รวป่า โคนต้นไม้ สำนักปฏิบัติธรรม กุฏิสงฆ์ อาราม เรือนว่างอันเป็นที่สบาย สงบ ปราศจากผู้คนสัญจรไปมา ไม่ใกล้หนองน้ำ บ่อน้ำ หรือแหล่งชุมชนจนเกินไป อันอาจเกิดความรำคาญจากการไปมาของผู้คน มีรั้วรอบขอบชิด ปลอดภัยต่อความเป็นอยู่ สถานที่นั้นมีที่ที่เหมาะสมสำหรับการปฏิบัติธรรม การเดินจงกรมเปลี่ยนอิริยาบถ

๒. **โคจรสัมปายะ** คือ สถานที่แห่งนั้นต้องมีทางโคจร หรือ ทางเดิน ถนนหนทางไปมาได้สะดวก ไม่ใกล้นัก ไม่ไกลนัก หนทางในการบิณฑบาตไม่ลำบากนัก เหมาะแก่การจาริก อีกทั้งภายในสถานที่ก็ควรมีทางเดินจงกรมที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติธรรม

๓. **ภัสสสัมปายะ** ได้แก่ การสนทนา พุดคุย การฟัง คือ การสนทนา พุดคุยกัน แต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติ ได้ฟังสิ่งที่จะทำให้จิตใจเกิดสัทธา วิริยะ อุสาหะ ความสงบระงับในการที่จะทำความเพียร หรือมีผู้รู้ พหูสูต ครูบาอาจารย์ที่อบรมสั่งสอน ธรรมฐานให้ได้รับความรู้ และเป็นอุปการคุณแก่การเจริญกรรมฐานให้ก้าวหน้า ให้เว้นการสนทนาพุดคุยในสิ่งที่ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ไม่เป็นสัมปายะนั้นเสีย

๔. **บุคคลสัมปายะ** คือ บุคคลที่อยู่ร่วมกัน บุคคลที่ติดต่อคบหา ควรเป็นผู้ตั้งมั่นในศีลธรรม มีความสันโดษ มักน้อย ชักจูงแนะนำไปในทางที่จะเป็นประโยชน์ต่อการทำความเพียร ความสงบ และถ้าเป็นครูบาอาจารย์ หรือบุคคลที่เคยเจริญกรรมฐานมาแล้ว ก็จะเป็นประโยชน์มาก ให้ฟังเว้นการคบหาสมาคมกับบุคคลที่มีจิตฟุ้งซ่าน บุคคลที่มากไปด้วยกามารมณ์ในทางโลกีย์

๕. **โภชนสัมปายะ** ได้แก่อาหารที่บริโภค ควรเป็นอาหารที่สบายต่อความเป็นอยู่ในอัฐภาพแห่งตน เมื่อบริโภคเข้าไปแล้วไม่ทำให้เกิดทุกข์เวทนา เช่น ท้องอืด ท้องร่วง ท้องเดิน เป็นอาหารที่จะเป็นคุณประโยชน์แก่ร่างกายโดยประมาณ โดยไม่ต้องคำนึงถึงรสของอาหารแม้รสจะดีแต่เมื่อทำให้ร่างกายเกิดทุกข์เวทณาก็ควรงดเสีย

๖. **อุตุสัปปายะ** ได้แก่ ฤดูอันเป็นที่สบาย หมายถึงอากาศตามฤดูกาล ความร้อน ความเย็น ของอากาศ ซึ่งบางสถานบางฤดูอาจจะร้อนจัดเกินไป บางฤดูก็หนาวจัดเกินไป หรือกลางวันร้อนจัดกลางคืนหนาวจัด ซึ่งสภาพอากาศเช่นนี้จะทำให้เกิดความเจ็บไข้ได้ป่วยแก่ร่างกาย จึงต้องเลือกให้เหมาะสมแก่สภาพร่างกายของตน

๗. **อิริยาบถสัปปายะ** ได้แก่ อิริยาบถอันเป็นที่สบาย หมายถึงอิริยาบถทั้ง ๔ หรือ การเคลื่อนไหว ยืน เดิน นั่ง นอน อิริยาบถใดที่ทำให้จิตไม่สงบระงับ ก็แสดงว่าอิริยาบถนั้นไม่สบายไม่เหมาะสม จึงเว้นเสียจากการใช้อิริยาบถนั้น หากเมื่อจำเป็นก็ใช้แต่น้อย

ทั้งหมดนี้เรียกว่า **สัปปายะ**^{๖๙} เป็นสิ่งแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการประพฤติวัตรปฏิบัติธรรม

๔.๒.๒ สมณะกับการบรรเทาและการละปญฺจธรรม

สมณะกัมมัฏฐานเป็นวิธีการที่สามารถบรรเทาและระงับปญฺจธรรมได้ในระดับหนึ่ง^{๗๐} ไม่สามารถละปญฺจธรรมได้โดยตรง แต่สมณะสามารถเป็นฐานนำไปสู่การกำจัดปญฺจธรรมได้ในที่สุด ในที่นี้เราจะมาศึกษาวิธีการปฏิบัติสมณะเพื่อบรรเทาปญฺจธรรม การปฏิบัติตามแนวสมณะจะทำให้จิตนั้นสงบและสามารถควบคุมปญฺจธรรมให้อยู่ในความคิดและสงบลงได้ มีการปฏิบัติหลายวิธี จากข้อมูลเบื้องต้นพอสรุปสมณะภาวนาในที่นี้คือ การเพ่งอารมณ์ให้เป็นหนึ่ง สงบ (ทำให้จิตมีกำลัง) เป็นฐานพลังของวิปัสสนา มี ๔๐ วิธี เป็นอุบาย ๔๐ วิธีที่ใช้ฝึกจิตให้เกิดสมาธิ ก็คือสิ่งที่เอามาให้จิตกำหนด เพื่อชักนำให้เกิดสมาธิ พอจิตกำหนดจดจ่อกับสิ่งนี้ได้แล้ว จะชักนำให้จิตแน่วแน่อยู่ จนเป็นสมาธิได้มั่นคงและเร็วที่สุด ในคัมภีร์อรรถกถาและปกรณ์ ได้รวบรวมแสดงกัมมัฏฐานไว้ ๔๐ อย่าง^{๗๑} คือ

^{๖๙} พระกัมมัฏฐานาจารย์ พระปณฺธิตาภิกษุ, **รู้แจ้งชาตินี้**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๔๓-๕๒.

^{๗๐} จิตตวนุโณ ภิกษุ, **วิปัสสนาภาวนา**, บทนำ.

^{๗๑} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๘๒.

กสิณ ๑๐

แปลว่า วัตถุอันจูงใจ หรือวัตถุสำหรับเพ่ง เพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ เป็นวิธีใช้วัตถุภายนอกเข้าช่วย โดยวิธีเพ่งเพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. ภูตกสิณ ๔ (กสิณคือมหาภูตรูป) ได้แก่ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ
๒. วรรณกสิณ ๔ ได้แก่ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลहितกสิณ โอิทาทกสิณ
๓. กสิณอื่น ๆ ได้แก่ อาโลกกสิณ อากาศกสิณ

อสุภะ ๑๐

ได้แก่ การพิจารณาซากศพระยะต่าง ๆ รวมกัน ๑๐ ระยะ ตั้งแต่ศพเริ่มขึ้นอืด ไปจนถึงศพที่เหลือแต่โครงกระดูก

อนุสติ ๑๐

คือ อารมณฺ์ดีงามที่ควรระลึกถึงเนื่อง ๆ ได้แก่

๑. พุทธานุสติ
๒. ภัมมานุสติ
๓. สังฆานุสติ
๔. สีลานุสติ
๕. จาคานุสติ
๖. เทวตานุสติ
๗. มรณสติ
๘. กายคตาสติ
๙. อานาปานสติ
๑๐. อุปสมานุสติ

อัปมัถฺญา ๔

คือ ธรรมที่พึงแผ่ไปในมนุษย สัตว์ทั้งหลาย อย่างมีจิตใจสม่ำเสมอทั่วกันไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต โดยมากเรียกกันว่า พรหมวิหาร ๔ คือ

๑. เมตตา คือ ปวารณาดี มีไมตรีอยากให้มนุษย์ สัตว์ทั้งหลาย มีความสุขทั่วหน้า
๒. กรุณา คือ อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์
๓. มุทิตา คือ พลอยมีใจแช่มชื่นบาน เมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข และเจริญอกงาม

ประสบความสำเร็จยิ่งขึ้นไป

๔. อุเบกขา คือ วางจิตเรียบสงบ สม่่าเสมอ เทียงตรงดุจตาชั่ง มองเห็นมนุษย์ สัตว์ทั้งหลาย ได้รับผลดีร้าย ตามเหตุปัจจัยที่ประกอบ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบหรือชัง

อาหาระ ปฏิกุศลสัญญา ๑

กำหนดหมายความเป็นปฏิกุศลในอาหาร

จตุธาตุมัจฉาน ๑

กำหนดพิจารณาธาตุมัจฉาน ๔ คือ พิจารณาเห็นร่างกายของตน โดยลึกกว่าเป็นธาตุมัจฉาน ๔ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) แต่ละอย่าง ๆ

อรุณ ๔

กำหนดสภาวะที่เป็นอรุณธรรมเป็นอารมณ์ ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกสิณ ๙ อย่างแรก จนได้จตุตถฌานมาแล้ว กรรมฐานแบบอรุณ มี ๔ อย่าง คือ อากาสนัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะ

๑. อากาสนัญญาตนะ - กำหนดช่องว่างหาที่สุดไม่ได้ (ซึ่งเกิดจากการเพ่งกสิณออกไป) เป็นอารมณ์

๒. วิญญาณัญญาตนะ - กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้ (คือเล็กกำหนดที่ว่างเลยไปกำหนดวิญญาณแผ่ไปสู่ที่ว่างแทน) เป็นอารมณ์

๓. อากิญจัญญาตนะ - (เล็กกำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์ เลยไป) กำหนดภาวะไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์

๔. เนวสัญญานาสัญญาตนะ - (เล็กกำหนดแม้แต่ภาวะที่ไม่มีอะไรเลย) เข้าสู่ภาวะมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

สมถกัมมัฏฐานในบทบาทที่ทำให้ปัญจธรรมนั้นเบาบางลง หรือเป็นกัมมัฏฐานที่ทำให้จิตสงบจากปัญจธรรม ทำให้ปัญจธรรมไม่มีกำลังและถูกวิปัสสนาญาณกำจัดในที่สุดคือ สมถกัมมัฏฐานเป็นวิธีการกำจัดกิเลสอย่างกลางคือนิรวรณได้แก่ ฌานซึ่งเป็นผลจากการปฏิบัติสมถะละนิรวรณได้ ปัญจธรรมคือรากแห่งนิรวรณธรรม การปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานสามารถละหรือบรรเทานิรวรณได้เฉพาะจิตในขณะที่ปฏิบัติอยู่ในกัมมัฏฐานกองใดกองหนึ่งใน ๔๐ กอง การมีจิตจดจ่อไปที่องค์แห่งการภาวนา สมถิจึงเกิดขึ้น ทำให้นิรวรณนั้นหมดกำลังเพราะขาดกำลังของมิจฉาสมถิมาช่วยหนุน ทำให้ปัญจธรรมไม่สามารถทำงานได้ต่อไป ปัญจธรรมจึงสงบด้วยอำนาจแห่งสัมมาสมถิหรือฌาน เป็นต้น

๔.๒.๓ วิปัสสนากับการบรรเทาและการละปัญญาธรรม

ผลของปัญญาธรรมที่แสดงออกมาทางกายและวาจาที่หยาบกำจัดได้โดยศีล^{๗๒} ส่วนกิเลสอย่างกลางคือนิวรณ์กำจัดด้วยกำลังแห่งฌาน^{๗๓} และกิเลสอย่างละเอียดนั้นต้องกำจัดด้วยกำลังแห่งปัญญา^{๗๔} จากเบื้องต้นได้กล่าวถึงปัญญาธรรมเป็นรากเหง้าแห่งกิเลสหลายกองด้วยกัน ปัญญาธรรมมีปรากฏอยู่ในอนุสัยและในกิเลส ๑๐ เป็นต้น สิ่งที่ปรากฏให้เห็นคือปัญญาธรรมที่เป็นเหตุแห่งการเกิดอุปาทานซึ่งคือทุกข์โดยตรง ปัญญาธรรมนั้นทำหน้าที่ให้เกิดความวิปัสสนาและมีความเห็นคลาดเคลื่อนจากความจริงจนในที่สุดจิตที่มีอวิชชาครอบงำก็ต้องมีการยี่ดมั่นเพราะเข้าใจผิดด้วยอำนาจแห่งอุปาทาน การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นวิธีการเดียวที่ทำให้เกิดปัญญาและมีวิชา^{๗๕}ที่สามารถละปัญญาธรรมได้ แต่วิธีการอื่น ๆ ที่กล่าวมานั้นก็เป็นเพียงฐานที่จะทำให้วิปัสสนาญาณเกิด การเจริญวิปัสสนาญาณนั้น ถ้าปัญญายังไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงก็ยังคงเป็นเหตุในการบรรเทา ทำให้กำลังแห่งปัญญาธรรมเบาบางลงเรื่อย ๆ ตามลำดับ การเจริญวิปัสสนาจะปฏิบัติอย่างไรเพื่อการบรรเทาและการละปัญญาธรรม มีดังนี้

วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อกล่าวโดยความหมาย^{๗๖} คือ

๑. ปัญญาเห็นแจ้ง เห็นชัด รูป-นาม, อริยสัจ
๒. ปัญญาเห็นโดยอาการต่าง ๆ มีเห็นไตรลักษณ์, ปฏิจจสมุปบาท
๓. ปัญญาเห็นแปลกประหลาด (อัศจรรย์ในสิ่งที่ได้เห็นในขณะปฏิบัติ)

^{๗๒} ศาสตราจารย์ นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช, **จิตวิทยาของความดับทุกข์**, (เชียงใหม่ : บริษัทกลางเวียง จำกัด, ๒๕๔๔) หน้า ๕๗ (พิมพ์ครั้งแรก)

^{๗๓} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมมหาเถร), หน้า ๑๑๗๓.

^{๗๔} พระเทพวิสุทธิกวี, **คู่มือการบำเพ็ญกรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔.

^{๗๕} พระอาจารย์ แลดี สยาดอ อัครมหาบัณฑิต, **โอกาสทรงค่าแห่งชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๕๑.

^{๗๖} พระอริการสมศักดิ์ ไสโร, **คู่มือการพัฒนาจิตตามแนวสติปัฏฐาน ๔ สำหรับผู้ปฏิบัติใหม่**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ศิลปาคมการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔.

ตามธรรมเนียมการกระทำงานใด ๆ ก็ต้องมีสถานที่ตั้งของงาน การเจริญวิปัสสนาก็ต้องมีที่ตั้งของสติเช่นเดียวกัน วิปัสสนากัมมัฏฐานจะเจริญขึ้นได้จะต้องมีวิปัสสนาภูมิ เป็นพื้นที่เพื่อกระทำวิปัสสนา หรือที่ตั้งของวิปัสสนา เพื่อกำหนดอารมณ์ของวิปัสสนาได้ หมายความว่า การเจริญวิปัสสนานั้นต้องกำหนดรู้อยู่ที่วิปัสสนาภูมิ วิปัสสนาภูมิ ๖ มีดังนี้

๑. ชั้นที่ ๕ คือ กองทั้ง ๕
๒. อายตนะ ๑๒ คือสะพานเครื่องเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ มี ๑๒
๓. ธาตุ ๑๘ คือ สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน มี ๑๘
๔. อินทรีย์ ๒๒ คือ ความเป็นใหญ่ มี ๒๒
๕. อริยสัจจะ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔
๖. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ ความประชุมพร้อมด้วยเหตุผล มี ๑๒ ประการ

วิปัสสนาภูมิเป็นฐานหรือสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ การกำหนดเข้าไปรู้อย่างอื่นที่มีใช้อยู่ในวิปัสสนาภูมินั้นก็จะไม่ใช่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา พระพุทธองค์ทรงได้มอบวิธีการกำหนดภูมิแห่งวิปัสสนาไว้อย่างมีระบบ เรียกว่าการเจริญสติปัฏฐาน ^{๗๗} พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ทาง^{๗๘}นี้เป็นทางเดียว^{๗๙} เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงไลกะและปริเทวะเพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน^{๘๐} เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน^{๘๑} การเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีดังนี้คือ

สติปัฏฐาน ๔ คือการมีสติเป็นประธานในการปฏิบัติ มีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การฝึกสติเพื่อให้มีสติระลึกรู้เท่าทัน ในสภาวะธรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะรู้ในสิ่งที่จะเป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ ซึ่งต้องประกอบด้วยการมีสติอย่างตั้งมั่นหรือต่อเนื่องได้แก่การมีสัมมาสมาธิ

^{๗๗}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

^{๗๘}ทาง หมายถึงทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน หรือ ทางที่ผู้ต้องการพระนิพพานควรดำเนินไป, ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๑/๓๖๑.

^{๗๙}ทางเดียว หมายถึง (๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะ ไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำให้เกิดขึ้น (๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียวคือพระพุทธศาสนา (๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือพระนิพพาน, ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๓๕๙.

^{๘๐}นุญจธรรม หมายถึงอริยมรรค, ที.ม.อ. (บาลี) ๒๑๔/๑๙๗.

^{๘๑}สติปัฏฐานแปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน, ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๓๖๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓.

จึงจะเป็นสติที่รู้เข้าใจตามความเป็นจริง ตลอดจนเป็นเครื่องอยู่ของจิตอันดีงาม เมื่อปฏิบัติ อยู่ จิตย่อมมีกิจอันควรกระทำอยู่ หรือเป็นเครื่องอยู่อันควร จึงไม่ส่งสายออกไปปรุงแต่งให้เกิดทุกข์อีกต่อไป ฐานของการเจริญสติปัฏฐาน มีดังนี้

๑. กายานุปัสสนา^{๒๒} การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทัน กายและเรื่องทางกาย

๒. เวทนานุปัสสนา^{๒๓} การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันเวทนา

๓. จิตตานุปัสสนา^{๒๔} การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทัน จิตหรือสภาวะธรรมและอาการของจิต

๔. ธัมมานุปัสสนา^{๒๕} การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้เกิดปัญญารู้ตาม ความเป็นจริง, อีกทั้งมีสติกำกับดูรู้เท่าทันธรรม

การกำหนดรูป-นาม ตามวิธีในสติปัฏฐาน ๔ นั้นจะเป็นการบรรเทาและ ละปัญจธรรมได้อย่างตรงสาเหตุที่สุดเพราะจากที่เราได้ศึกษามาในเบื้องต้นจะเห็นได้ว่า ปปัญจธรรมนั้นเกิดขึ้นได้ในทุกฐานของการเจริญสติปัฏฐานเลยทีเดียว การกำหนดหมายถึง การมีสติตามรู้สภาวะธรรมและการทำงานของปัญจธรรมอย่างต่อเนื่อง สติที่ต่อเนื่องจะทำให้ปัญจธรรมหมดกำลังลงและถูกกำจัดได้ในที่สุด ด้วยกำลังแห่งปัญญาญาณที่ได้จากการ เจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ ทำให้เรารู้แจ้งว่า นั่นเป็นของเราด้วยอำนาจแห่งตัณหา มีความเห็นผิดด้วยอำนาจแห่งทิฐิ มีความถือมั่นด้วยอำนาจแห่งมานะ^{๒๖} เป็นปัญญา ที่ได้จากการเจริญสติปัฏฐานเปรียบเสมือนแสงสว่างที่มาแทนที่ความมืด ด้วยการเห็น ปปัญจธรรมตามความเป็นจริงและปัญจธรรมจะหมดไปเพราะปัญญาจากการเจริญ วิปัสสนากัมมัฏฐานเท่านั้น

^{๒๒}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

^{๒๓}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

^{๒๔}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

^{๒๕}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖.

^{๒๖}ขุนสรวรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๕๒.

๔.๓ หลักอริยสัจในการบรรเทาและการละปัญญาธรรม

อริยสัจเป็นหัวใจสำคัญที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้ใน อัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๔๗} เป็นพระปฐมสูตรที่ทรงแสดง อริยสัจ^{๔๘} หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงเป็นอริยะ^{๔๙} การเข้าใจอริยสัจนั้นมี ๓ ชั้น^{๕๐} คือ สัจจญาณ กิจญาณ กตญาณ^{๕๑} การที่เรามีความทุกข์อยู่ทุกวันนี้เป็นเพราะเราไม่แจ้งในอริยสัจ^{๕๒} สิ่งที่ทำให้เราไม่สามารถเห็นหรือแจ้งในอริยสัจได้นั้นคือปัญญาธรรม เพราะปัญญาธรรมนั้นมีบทบาทสำคัญในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับอริยสัจเป็นอย่างมาก^{๕๓} ปัญญาธรรมเป็นตัวการทำให้เกิดการวิปัสสนา^{๕๔} ทำให้เกิดอัสสาและความเห็นว่ามันเป็นตัวเราของเราขึ้น^{๕๕} ความเข้าใจผิดใน ๓ ด้านคือ สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา และทิวฐิวิปัสสนา^{๕๖} ดังนั้นการเข้าใจหลักของอริยสัจโดยเจริญสติปัฏฐาน ๔ ทำให้สมบุรณ์จึงเป็นหนทางอันประเสริฐที่จะกำจัดความเข้าใจผิดที่เรียกว่าวิปัสสนา และสามารถพัฒนาตนเองสู่ความเข้าใจถูกต้องตามแนวทางของอริยะอันประเสริฐได้สำเร็จ

^{๔๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒.

^{๔๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๒/๔๑๘.

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๕.

^{๕๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๕.

^{๕๑} ๓ รอบ ๑๒ อากาโร หมายถึง สัจจญาณ กิจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสัจ ๔ ข้อ ข้อละ ๓ รอบ (๔ x ๓ = ๑๒) รวมเป็น ๑๒ รอบ ดังนี้ ก.(๑) นี้ทุกข์ (๒) ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ (๓) ทุกข์นี้ กำหนดรู้แล้ว ข.(๑) นี้สมุทัย (๒) สมุทัยนี้ควรละ (๓) สมุทัยนี้ละแล้ว ค.(๑) นี้โรหิ (๒) โรหินี้ควรทำให้แจ้ง (๓) โรหินี้ทำให้แจ้งแล้ว ง.(๑) นี้มรรค (๒) มรรคนี้ควรทำให้เจริญ (๓) มรรคนี้ทำให้เจริญแล้ว, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐, สารตถ. ฎีกา (บาลี) ๓/๑๖/๒๑๙.

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙.

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๔๒.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐/๕๑.

^{๕๖} จิตตวิปัสสนา อิกขุ, **วิปัสสนาภาวนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔๖.

ตารางที่ ๔.๑ แสดงสติปัฏฐาน ๔ ในการบรรเทาและการละปปัญจธรรม

สติปัฏฐาน ๔	อารมณ์อันเป็นที่อาศัยพิจารณา	นิมิตอันเกิดจากการพิจารณา	วิปลาสธรรมที่ประหารได้	ปัญจธรรม
กาย	รูปขันธ์	อสุภสังขยา	สุภสังขยา	ตัณหา
เวทนา	เวทนาขันธ์	ทุกข์สังขยา	สุขสังขยา	ตัณหา
จิต	วิญญาณขันธ์	อนิจจังสังขยา	นิจจังสังขยา	มานะ
ธรรม	ทั้งรูปทั้งนาม	อนัตตสังขยา	อัตตสังขยา	ทิฏฐิ

๔.๓.๑ อริยสังขโดยสังเขป

อริยสังข คือ ความจริงที่เป็นของพระอริยเจ้าหรือว่าเป็นธรรมอันประเสริฐ คือ ธรรมที่ไปจากข้าศึก และเป็นความจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลง^{๙๗} และเป็นของจริงที่เป็นเหตุให้ผู้ที่ตั้งใจประจักษ์นั้นเป็นผู้ประเสริฐ คือเป็นพระอริยบุคคล^{๙๘} เป็นหลักธรรมที่ทางออกจากทุกข์ให้ผู้ปฏิบัติตามนั้นพ้นทุกข์ อริยสังข มี ๔ อย่าง คือ

๑. ทุกขอริยสังข^{๙๙} สภาวะที่ทนได้ยาก เกิด แก่ ตาย โศก ร้องไห้ รำไร รำพัน ทุกข์ใจ คับแค้นใจ พบสิ่งไม่เป็นที่รัก พลัดพรากจากสิ่งที่รัก รวมก็คือ ยึดมั่นในขันธ์ ๕

๒. ทุกขสมุทัยอริยสังข^{๑๐๐} เหตุให้เกิดทุกข์ คือความทะยานอยาก ความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความยินดีในอารมณ์ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

^{๙๗} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : วัดมเหยงคณ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๑๒.

^{๙๘} ชุนสรพกิจโกศล (โกวิท บัทมะสุนทร), **อริยสังขภคา**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิปริยญาธรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๔.

^{๙๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒.

^{๑๐๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๘.

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ^{๑๑๑} ความดับโดยสิ้นกำหนด โดยไม่มีเหลือตัณหา ความสละตัณหา ความวางตัณหา ความปล่อยตัณหา ความไม่พัวพันแห่งตัณหา^{๑๑๒}

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๑๑๒} ความเห็นชอบ ความดำริชอบ พูดชอบ ทำชอบ เลี้ยงชีวิตชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งจิตชอบ

หลักอริยสัจการรู้แจ้งตลอดสายต้องเป็นไปในการวนรอบ ๓ ใน ๑๒ อากาการของอริยสัจ อธิบายได้ดังนี้

รอบ ๓ อากาการ ๑๒ หมายความว่า การหยั่งรู้ หยั่งเห็น ในอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ หยั่งรู้ หยั่งเห็นในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค วนเวียนไปจนครบ ๓ ครั้ง ครั้งละ ๔ รวมเป็น ๑๒ ครั้ง จนชัดแจ้งและชัดเจน มีปัญญา^{๑๑๓}รู้เห็นตามความเป็นจริง ในอริยสัจ ๔ จนไม่มีข้อกังขา เรียกว่าบริสุทธิ์ พระองค์ก็ทรงบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นวิสัยของพระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ที่ต้องกระทำก่อนที่จะบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณคือการพิจารณาในอริยสัจ ๔ ครบสามรอบสามวาระหรือที่เรียกว่า ญาณทัสนะ ๓ อัน ได้แก่ สัจจญาณ^{๑๑๓} กิจจญาณ^{๑๑๔} กตญาณ^{๑๑๕} ดังจะอธิบายได้ดังนี้

สัจจญาณมี ๔ คือ

๑. เห็นว่าทุกข์เป็นของจริง
๒. เห็นว่าสมุทัย คือตัณหาก็คือเป็นของจริง
๓. เห็นว่านิโรธ คือความดับทุกข์ก็เป็นของจริง
๔. เห็นว่ามรรค คือทางดับทุกข์ก็เป็นของจริง

กิจจญาณมี ๔ ประการเช่นกันคือ

๑. เห็นว่าทุกข์ควรกำหนดรู้
๒. เห็นว่าตัณหาควรละเสีย
๓. เห็นว่านิโรธควรทำให้แจ้ง
๔. เห็นว่ามรรคควรบำเพ็ญ

^{๑๑๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๘.

^{๑๑๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๙.

^{๑๑๓} ญาณรู้ว่าอริยสัจ ๔ นี้เป็นของจริง.

^{๑๑๔} ญาณรู้ว่าอริยสัจทั้ง ๔ นี้ควรทำ ควรบำเพ็ญ.

^{๑๑๕} ญาณรู้ว่าอริยสัจทั้ง ๔ นี้ตนได้ทำเสร็จแล้ว.

กตญาณ มี ๔อย่าง คือ

๑. เห็นว่าทุกข์นั้นเราได้กำหนดแล้ว
๒. เห็นว่าสมุทัย คือ ตัณหานั้นเราจะได้แล้ว
๓. เห็นว่านิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้ว
๔. เห็นว่ามรรคเราบำเพ็ญบริบูรณ์แล้ว

มีการอธิบายเกี่ยวกับ ญาณ ๓ ในอริยสัจ ไว้ว่า สัจจญาณ คือ ปริยัติธรรม กิจจญาณ คือ ปฏิบัติสัทธรรม และกตญาณคือปฏิเวธสัทธรรม^{๑๐๖} เหล่านี้เป็นการอธิบายอริยสัจโดยสังเขป

๔.๓.๒ อริยสัจเพื่อการบรรเทาและการละปญจธรรม

งานวิจัยนี้แต่เริ่มได้มีการอธิบายความหมายและการทำงานของปญจธรรม ซึ่งเป็นการทำความเข้าใจในระดับแห่งการอ่านและการพิจารณา และได้มีการหาสาเหตุของปญจธรรมจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ และนั่นก็เป็นเพียงการสร้างปัญญาในระดับของการอ่านและการคิดพิจารณา รวมไปถึงการมองเห็นทางออกจากปญจธรรมคือนิปญจธรรมหรือพระนิพพาน ซึ่งเป็นไปตามการพิจารณาจากข้อมูล และที่สุดก็ได้พบวิธีการละจากปญจธรรมคือการเจริญสติปัฏฐาน เพื่อการหาความจริงที่จะเป็นไปเพื่อความพ้นจากทุกข์

ผลแห่งทุกข์ ได้แก่ความ เกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย รวมไปถึงความเสียใจ ร้องไห้รำพัน และทุกข์อีกมากมาย เราคงจะปฏิเสธไม่ได้เลยว่ามาจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ผิดจนทำให้เกิดทุกข์ ความทุกข์นี้เราเรียกว่า อุปาทานชั้นธ ตราบใดที่เรายังมีอุปาทานในชั้นธอยู่ชื่อว่าความทุกข์ก็ยังคงอยู่กับเราเช่นกัน

สิ่งที่เราสัมผัสได้ด้วยตนเองที่มาจากการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน และจากพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงเหตุแห่งทุกข์นั้นก็คือตัณหา หรือโลภะ โดยธรรมชาติของจิตที่มีโลภะนั้นจะประกอบด้วยทิวฐิหรือไม่ก็มานะเสมอ ตัณหา ทิวฐิ มานะ คือปญจธรรมที่ทำให้เราหลงผิด เข้าใจผิดในความจริงแห่งสัจจธรรมซึ่งเป็นธรรมชาติโดยแท้ ตราบใดที่เรายังมีกิเลสกลุ่มนี้บังการจิตและเป็นใหญ่ในจิตของเรา ความคิดเห็นผิดว่าตัวเรา ของเรา ก็จะพาเกิดตายอีกนับไม่ถ้วน ปญจธรรมจึงเป็นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งหลายไม่มีวันจบ พบว่าถ้าไม่

^{๑๐๖}ฐิติวณฺณ โภิกขุ, วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๑๐๐.

มีปัญญาธรรมจะทำให้สามารถมองเห็นโลกได้ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นโลกได้ตามความเป็นจริงแล้วนั้นก็คือการคลายความเห็นผิดและหมดความยึดมั่น ได้แก่ พระนิพพาน

วิธีการหรือหนทางที่จะทำให้เราละปัญญาธรรมที่มีอยู่ในจิตของเราได้ ทำให้จิตว่างจากกิเลสได้ มีอยู่หนทางเดียวก็คือทางสายแห่งอริยะะ ทางที่ผู้ประเสริฐได้เดินแล้วและพ้นจากทุกข์แล้ว มีให้เราเห็นมากมาย นั่นคือทางแห่งอริยมรรค

อริยสังในการละปัญญาธรรม

๑. ทุกขอริยสัง คือ การวณเวียนเกิด แก่ เจ็บ ตาย เพราะอุปาทานในขันธ
 ๒. ทุกขสมุทัยอริยสัง คือ การไม่สามารถมองเห็นความเป็นจริงได้อย่างที่เป็นเหตุเพราะปัญญาธรรมที่เป็นเครื่องเน้นซ้ำ
 ๓. ทุกขนิโรธอริยสัง คือ จิตที่ปราศจากปัญญาธรรม คือนิปปปัญญาธรรม ได้แก่ พระนิพพาน มีพระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้นที่ไม่มีปัญญาธรรม
 ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คือมรรคมืองค์ ๘ ได้แก่สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นหนทางที่ทำให้ไปสู่หนทางที่พ้นจากทุกข์ เพราะปัญญาธรรมได้ อย่างแน่นอน
- มีข้อควรทราบเพิ่มเติม^{๑๐๗} เพื่อความเข้าใจในการละปัญญาธรรม
๑. ทุกขอริยสัง คู่กับกิจคือ ปริณญา หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรรู้ ทุกข์และธรรมทั้งหลายคือปัญหาหรือที่ตั้งของปัญหา จึงรวมเรียกว่า ปริณญเญยธรรม (ธรรมที่ควรกำหนดรู้)
 ๒. ทุกขสมุทัยอริยสัง คู่กับกิจคือ ปหานะ หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรละหรือกำจัด ตัณหาและธรรมทั้งหลายเป็นสาเหตุของทุกข์ เช่น ปัญญาธรรม เป็นต้น จึงรวมเรียกว่า ปหาตัพพธรรม (ธรรมที่ควรละ)
 ๓. ทุกขนิโรธอริยสัง คู่กับกิจคือ สัจฉิกิริยา หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้งหรือควรบรรลุ เป็นจุดหมาย จึงเรียกรวมว่า สัจฉิกาตัพพธรรม (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง)
 ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คู่กับกิจคือภาวนา หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรเจริญคือการดำเนินการ คือมรรคมืองค์ ๘ และธรรมทั้งหลายที่เป็นพวกเป็นวิธีการที่จะทำให้ถึงจุดมุ่งหมาย จึงรวมเรียกว่า ภาเวตัพพธรรม (ธรรมที่ควรเจริญ)

^{๑๐๗}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๙๐๕.

กิจที่ควรทำในการบรรเทาและละปญฺจธรรมคือการกำหนดรู้ผลของปญฺจธรรมที่เกิดว่าเป็นทุกข์ เมื่อเห็นทุกข์ย่อมเห็นเหตุแห่งทุกข์ ปัญญาผู้แจ้งว่าปญฺจธรรมเป็นเหตุแห่งทุกข์ควรที่จะกำหนดละ การเห็นประโยชน์ของการไม่มีปญฺจธรรมว่าเป็นสุขยิ่งคือพระนิพพานหรือหนีปญฺจธรรม เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง และเมื่อทราบว่าการไม่มีปญฺจธรรมเป็นสิ่งที่เป็สุขก็ควรที่จะหาทางปฏิบัติ การปฏิบัติเพื่อกำจัดปญฺจธรรมได้นั้นคือการปฏิบัติตามทางอันประเสริฐคืออริยมรรคมีองค์ ๘ ดังนั้นทุกข์อริยสัจและสมุทฺยอริยสัจจัดเป็นความจริงเกี่ยวข้องกับวิภูฏะ คือการเวียนว่ายตายเกิด (วิภูฏสัจจะ) ส่วนนิโรธอริยสัจและมรรคอริยสัจจัดเป็นความจริงเกี่ยวข้องกับวิภูฏะ คือ การออกจากการเวียนว่ายตายเกิด (วิภูฏสัจจะ) ซึ่งผู้ปฏิบัติเพื่อต้องการความพ้นทุกข์จึงต้องกำหนดรู้วิภูฏสัจจะ เป็นอารมณ์วิปัสสนา และไม่ควรกำหนดรู้วิภูฏสัจจะเพราะเป็นสิ่งที่ปุถุชนยังเข้าถึงไม่ได้^{๑๐๘} แต่เป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติตามเพื่อเป็นไปเพื่อความพ้นจากทุกข์

๔.๔ ผลแห่งการบรรเทาและการละปญฺจธรรมกับบุคคล

๔.๔.๑ บุคคลแต่ละประเภทและผลแห่งการบรรเทาและการละปญฺจธรรม

พระพุทธศาสนาได้มีการกล่าวไว้เกี่ยวกับบุคคลไว้มาก แต่บุคคลในที่นี่หมายถึงบุคคลที่สามารถละกิเลสต่าง ๆ ได้ บุคคลที่เข้าไปรู้อริยสัจนั้นเราเรียกท่านว่าพระอริยบุคคล^{๑๐๙} เป็นการเข้าไปเห็นความจริงคืออริยสัจที่ไม่เท่ากัน^{๑๑๐} จึงทำให้บุคคลนั้นมีหลายจำพวกท่านแบ่งเอาไว้ ๘ จำพวกดังนี้

^{๑๐๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) อธิบาย, พระคัมภีร์สาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๔๙.

^{๑๐๙} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), อริยสัจจกถา, หน้า ๔.

^{๑๑๐} พระพุทธโสมเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๑๕๖.

พระอริยบุคคล ๘ จำพวก คือ

๑. พระโสดาปัตติมรรค
๒. พระโสดาปัตติผล
๓. พระสกทาคามีมรรค
๔. พระสกทาคามีผล
๕. พระอนาคามีมรรค
๖. พระอนาคามีผล
๗. พระอรหัตตมรรค
๘. พระอรหัตตผล

การแสดงบุคคลเป็น ๘ ซึ่งความจริงนั้นมีอยู่ ๔ บุคคล ที่แสดงเช่นนั้นเพราะว่า ท่านแสดงถึงขณะของจิตที่เกิดมรรคและผล จึงจัดเป็น ๘ บุคคล ๘ จำพวก^{๑๑๑} แต่ละบุคคลที่ท่านเป็นพระอริยบุคคลนั้น ก็จะมีการละกิเลสไม่เท่ากันตามกำลังของปัญญาญาณที่ท่านทำได้ พระอริยบุคคลเป็นบุคคลผู้ประเสริฐสูงสุดในพระพุทธศาสนาหรือในโลกนี้ ความประเสริฐสูงสุดของท่านเหล่านั้น ขึ้นอยู่กับการกระทำให้สมบุรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ดังนั้นท่านจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐสูงสุดในด้านปัญญา ในด้านความบริสุทธิ์และในด้านความกรุณา อันเป็นคุณลักษณะของพระพุทธเจ้า เป็นต้น การจำแนกพระอริยบุคคลออกเป็น ๔ ประเภท นั้น ท่านจำแนกโดยการที่พระอริยบุคคลเหล่านั้นสามารถละกิเลสทั้ง ๓ ระดับ คืออย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียด ได้แตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มกิเลสที่เป็นเครื่องกำหนดความแตกต่างของพระอริยบุคคล ดังนี้

๔.๔.๑.๑ บทบาทบัญญัติธรรมในสังโยชน์ ๑๐^{๑๑๒} กับการละของพระอริยบุคคล ๔^{๑๑๓}

๑. **พระโสดาบัน** แปลว่า ผู้ถึงกระแสแห่งพระนิพพาน เป็นพระอริยบุคคลชั้นแรก ท่านละสังโยชน์คือกิเลสผูกใจสัตว์ไว้ได้ ๓ ประการ

^{๑๑๑}ม.มู (ไทย) ๑๒/๗๔/๖๖.

^{๑๑๒}พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๑๕๐.

^{๑๑๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕๖.

๑.๑ สักกายทิฏฐิ คือความเห็นเป็นเหตุถือตัว ถือเรา ถือเขา จนมีความเป็นเราเป็นเขา เป็นพวกเราพวกเขา กัน ตลอดจนถึงความยึดมั่น ถือมั่นว่าเราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ คือเรา เรามีในชั้น ๕ และชั้น ๕ มีในเรา

๑.๒ วิจิกิจฉา คือความกลางแกลงสงสัย ไม่แน่ใจในพระคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ในไตรสิกขา ในเรื่องอดีต ในเรื่องอนาคต ทั้งในอดีต และอนาคตกับในกฎของปฏิจสุมุปปาท

๑.๓ สีลัตถพตปรามาส คือ การถือมั่นด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยข้อปฏิบัติต่างๆ ด้วยความปักใจฝังใจ ว่าสิ่งนั้นเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ว่าสิ่งนี้เท่านั้นเป็นจริง สิ่งอื่นไม่เป็นจริง

๒. พระสกทาคามี แปลว่าผู้จะเกิดอีกครั้งเดียว หรือผู้จะมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวแล้วก็บรรลอรหัต เป็นพระอรหันต์ การละสังโยชน์ของพระสกทาคามีนั้น ไม่ได้บอกไว้เด่นชัดเพียงแต่ว่า ท่านสามารถลดความรุนแรงของโลภะ โทสะ โมหะ ได้มากกว่าพระโสดาบัน ซึ่งหมายความว่า ปัญญา ความบริสุทธิ์ ความกรุณา ของท่านได้สูงขึ้นตามไปด้วย

๓. พระอนาคามี แปลว่า ผู้ไม่มาสู่โลกนี้อีก หลังจากตายไปแล้ว ก็จะไม่บังเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ที่แปลว่าเป็นที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์ และจะบรรลอรหัตนิพพานในพรหมโลกนั้น พระอนาคามีท่านละสังโยชน์เพิ่มขึ้นอีก ๒ ข้อคือ

๓.๑ กามราคะ ความกำหนัดในวัตถุทั้งหลาย คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเกิดจากอำนาจของกิเลสสาม หมายความว่า ท่านละกิเลสสามได้เด็ดขาด

๓.๒ ปฏิฆะ คือความรู้สึกกระทบกระทั่งหุนหันไม่พอใจ ไม่ชอบใจออกไปได้ จากจิตอย่างเด็ดขาด

๔. พระอรหันต์ แปลว่าผู้ไกลจากกิเลส เป็นผู้หักกรรมแห่งวัฏฏะ เป็นผู้ควรไหว้ ควรบูชา ควรเคารพสักการะของบุคคลทั้งหลาย จัดเป็นพระอริยบุคคลระดับสูงสุดในโลก พระพุทธศาสนา บางครั้งเราก็เรียกท่านว่า อนุพุทธ แปลว่า ผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า ในบางครั้งก็เรียกว่า สาวกพุทธ แปลว่าผู้รู้ในฐานะสาวก พระอรหันต์นั้น ละสังโยชน์เพิ่มขึ้นจากพระอนาคามี ได้อีก ๕ ข้อคือ

๔.๑ รูปราคะ ความกำหนัด พพอใจในโลกธรรมที่ประณีตจนถึงรูปฌาน

๔.๒ อรูปราคะ ความพอใจในนามธรรมต่าง ๆ มีปีติ ความสุข เป็นต้น จนถึงอรูปฌาน

๔.๓ มานะ ความถือตัวถือตน

๔.๔ อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน ชัดส่ายไปของจิต

๔.๕ อวิชา ความไม่รู้ ซึ่งเป็นรากเหง้าของกิเลสทั้งหลาย

ปัญจธรรมนั้นมีปรากฏในกิเลสหลายตัวในกลุ่มสังโยชน์ ๑๐ พระโสดาบันสามารถละ ทิฏฐิในสังกายทิฏฐิ และทิฏฐิที่อยู่ในสี่ลัพพตปรามาส พระอนาคามีละตัณหาที่อยู่ในกามราคะได้ ที่เหลือพระอรหันต์ละตัณหาในรูปราคะและอรูปราคะ มานะด้วยอีก ร่วมไปถึงอุทัจจะ และอวิชา เพราะปัญจธรรมเป็นกิเลสตัวสำคัญที่เป็นเครื่องร้อยรัดสัตว์ทั้งหลายไว้ เมื่อละปัญจธรรมได้เครื่องร้อยรัดก็จบลง

๔.๔.๑.๒ บทบาทปัญจธรรมในกิเลส ๑๐ ก็บการละของพระอริยบุคคล ๔^{๑๑๔}

กิเลสทั้ง ๑๐ มีดังนี้

๑. โลกกิเลส ได้แก่กิเลสที่ทำให้เกิดความพอใจ ความอยากได้
๒. โทสกิเลส ได้แก่กิเลสที่ทำให้จิตใจของเรา เกิดความโกรธหรือความพยายามเป็นต้น
๓. โมหกิเลส ได้แก่กิเลสที่ทำให้เกิดความมัวเมาลุ่มหลง มีอาการมืดบอด
๔. มานกิเลส ได้แก่กิเลสอันเป็นเหตุให้ถือตัว
๕. ทิฏฐิกิเลส ได้แก่สภาวะที่ทำให้เกิดความเห็นผิด
๖. วิจิกิจฉากิเลส ได้แก่กิเลสที่ทำให้เกิดความสงสัย
๗. ถีนกิเลส ได้แก่ที่ทำให้เกิดความท้อแท้
๘. อุทัจจกิเลส ได้แก่กิเลสที่ทำให้จิตใจฟุ้งซ่าน คิดมาก
๙. อหิริกกิเลส ได้แก่กิเลสที่ทำให้เกิดความไม่ละอายในการทำบาป
๑๐. อโนตตปปกิเลส ได้แก่กิเลสที่ทำให้เกิดความไม่กลัวในการทำบาป

สรุปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการนี้ ทิฏฐิกิเลส วิจิกิจฉากิเลส พระโสดาบัน ละได้เด็ดขาดสำหรับโทสกิเลส โลกกิเลส มานกิเลส อุทัจจกิเลส ถีนกิเลส อหิริกกิเลส อโนตตปปกิเลส และโมหกิเลส นั้น ในส่วนที่เป็นอุปายคามินี คือที่จะพาไปเกิดในอบายภูมิมีนรก เปปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉานนั้น พระโสดาบันสามารถละได้แล้ว เหลืออยู่ในส่วนที่ไม่สามารถที่จะ

^{๑๑๔}พระอาจารย์ ดร.ภักทันตะอาสาฬหาคะ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, **แฉ่งธรรม**, (ชลบุรี : วัดภักทันตะอาสาฬหาวาม, ๒๕๕๒), หน้า ๔๒.

พาให้ไปเกิดในอบายภูมิได้ ส่วนพระสกทาคามีทำกิเลสที่เหลืออยู่ จากที่พระโสดาบันละได้แล้ว ทำให้เบาบางลง พระอนาคามีละโลภะส่วนที่เป็นกามราคะและละโทสะได้ ส่วนพระอรหันต์ละกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ได้หมดสิ้นทุกสิ่งทุกประการ บทบาทของปัญญาธรรมในกิเลส ๑๐ นั้นพระโสดาบันละทวิฐิกิเลส และกิเลสอื่น ๆ ทั้งหมดที่จะนำไปสู่อบายนั้นไม่มี แต่ยังมีกิเลสเหล่านั้นอยู่แต่เบาบาง ส่วนของปัญญาธรรมที่เหลือทั้งหมดนั้นพระอรหันต์เท่านั้นที่ละได้

๔.๔.๑.๓ บทบาทปัญญาธรรมในอุปาทาน ๔ กับการละของพระอริยบุคคล^{๑๑๕}

อุปาทาน แปลว่า ความยึดมั่นถือมั่น หมายถึงการที่จิตใจเข้าไปสำคัญมั่นหมายว่า เป็นเรา เป็นของเรา ปักใจ คิดแล้ว คิดอีก คิดเน้น คิดย้ำ ซ้ำ ๆ วนเวียน อย่างไม่ยอมปลดปล่อยถอยถอน ด้วยอำนาจตัณหา ทิฐิฐิ มานะ มี ๔ อย่างคือ

๑. กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ

๒. ทิฐิอุปาทาน ความยึดมั่นในทิฐิหรือทฤษฎี คือความเห็น ลัทธิ หรือหลักคำสอนต่าง ๆ

๓. สីลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต คือ หลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผน ระเบียบ วิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธีต่าง ๆ ถือว่าจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ โดยสักว่ากระทำสืบ ๆ กันมา หรือปฏิบัติตาม ๆ กันไปอย่างงมงาย หรือโดยนิยามว่าอ้างว่าศักดิ์สิทธิ์ มิได้เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจตามหลักความสัมพันธ์แห่งเหตุและผล

๔. อัตตวาทุอุปาทาน ความยึดมั่นในวาตะว่าตัวตน คือ ความถือหรือสำคัญหมายอยู่ในภายในว่า มีตัวตน ที่จะได้ จะเป็น จะมี จะสูญสลาย ถูกบีบคั้นทำลายหรือเป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่าง ๆ ได้ ไม่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งปวงอันรวมทั้งตัวตนว่าเป็นแต่เพียงสิ่งที่ประชุมประกอบกันเข้า เป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งหลายที่มาสัมพันธ์กัน ล้วน ๆ ^{๑๑๖}

^{๑๑๕}ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๙.

^{๑๑๖}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๑๓.

บทบาทของปัญญาธรรมในอุปาทานทั้ง ๔ นั้น มีทิวฏฐิเจตสิกเป็นองค์ธรรม ๓ ตัว คือ ทิวฏฐิปาทาน สีสัพพตูปาทาน อัตตวาฑูปาทาน ส่วนกามูปาทานนั้นองค์ธรรมคือโลกมุลจิต ๘ ซึ่งหมายถึงจิตที่ต้องมีโลภะเข้าประกอบอยู่พร้อมทั้งทิวฏฐิและมานะด้วยอย่างแน่นอน ดังนั้น ทิวฏฐิปาทาน สีสัพพตูปาทาน อัตตวาฑูปาทาน อุปาทานทั้ง ๓ บุคคลละได้ตั้งแต่พระโสดาบัน ส่วนกามูปาทาน กิเลสที่เป็นทิวฏฐิละได้ตั้งแต่พระโสดาบัน ส่วนกามราคะละได้ในระดับของพระอนาคามี และที่เหลือคือโลภะอย่างละเอียดและมานะละได้ในพระอรหันต์^{๑๗} การละอุปาทานเหล่านี้เป็นการแสดงให้เห็นเราทราบถึงการละความยึดมั่นในระดับต่าง ๆ ได้ดี และทำให้เราทราบถึงความทุกข์ที่น้อยลงของพระอริยบุคคลจากการละอุปาทาน

๔.๔.๒ คุณสมบัติบุคคลแห่งการบรรเทาและการละปัญญาธรรม

เมื่อบุคคลได้ทำปัญญาธรรมให้เบาบางโดยการบรรเทาหรือละปัญญาธรรมได้โดยสิ้นเชิง ซึ่งมีผลที่แตกต่างกันไป ยิ่งบรรเทาหรือละได้มากเท่าไรก็จะมีผลแห่งความสุขมากเท่านั้น ความสุขที่เกิดจากการบรรเทาหรือละปัญญาธรรมนั้นมีหลายระดับ และผลของความทุกข์ที่ปุถุชนสามารถบรรเทาปัญญาธรรมได้นั้นก็จะมีความสุขแบบโลกีย์ ส่วนความสุขที่เป็นของพระอริยบุคคล ๓ จำพวกแรกก็จะมีความสุขที่ต่างกันอย่างสิ้นเชิง แต่ความสุขที่ยิ่งกว่านั้นคือความสุขที่ไม่มีปัญญาธรรมเลย นั่นคือความสุขแห่งความไม่มีเรา และไม่เป็นที่นิพพาน ผลจากความทุกข์ที่ได้ของบุคคล ในส่วนของสังคัมเมื่อบุคคลส่วนใหญ่ไม่มีกิเลสที่ชื่อว่าปัญญาธรรม ก็ยังจะทำให้โลกมีความสงบและสันติเกิดขึ้น เพราะความวุ่นวายที่เกิดขึ้นของมนุษย์นั้นมีปัญญาธรรมเป็นเหตุแห่งความไม่สงบทำให้โลกขาดสันติ^{๑๘} ดังนั้น บุคคลที่บรรเทาและละปัญญาธรรมได้จึงมีคุณสมบัติที่แตกต่างกัน ดังนี้

ปุถุชนกับคุณสมบัติเมื่อบรรเทาปัญญาธรรม บุคคลถึงจะไม่สามารถละปัญญาธรรมได้เลยเพียงแต่การทำปัญญาธรรมให้สงบระงับในใจได้บุคคลนั้นก็จะเป็นบุคคลที่น่าเลื่อมใสในสายตาของผู้พบเห็นเพราะความสงบจากความอยาก ความยึดมั่นที่สามารถควบคุมได้ด้วยกำลังของศีลและสมาธินั่นเอง เมื่อเวลาใดจิตสงบจากตัณหา ทิวฏฐิมานะ เวลานั้นเป็นปุถุชนที่ชื่อว่า กัลยาณปุถุชน

^{๑๗}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๔๙๓.

^{๑๘}พระธรรมปิฎก (ประยูร ธิปยุตฺโต), การศึกษาเพื่อสันติภาพ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘.

พระโสดาบันกับคุณสมบัติเมื่อบรรเทาและละปัญญาธรรม พระโสดาบันนั้นสามารถละความเห็นผิดออกไปได้ ความเห็นผิด ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับเรื่องชั้นนั้นหมดไป จึงมีผลทำให้ ไม่มีความยึดมั่นในตัวตนแบบผิด ๆ ไม่มีความสงสัยในคำสอนของพระพุทธเจ้า ไม่มีความเชื่อผิดในศีลพรตที่ผิด หมดความตระหนี่ ไม่มีความริษยา ความโกรธที่รุนแรงไม่มี และไม่ถือตัวแบบเข้าใจผิด ไม่ลบหลู่คุณของผู้อื่น ไม่มากไปด้วยความลำเอียง มีศีล ๕ ประจําใจอยู่เสมอ และสามารถปิดประตูบาปญฺมิได้^{๑๑๙} นี่เป็นเพียงประโยชน์ของการละทิฏฐิได้ยังทำให้ได้ความสุขได้มาก แต่ถึงอย่างไรก็ยังคงต้องมีความทุกข์อยู่เพราะยังมีปัญญาธรรมเหลืออยู่อีก ๒ ตัว แต่ก็ถือว่าคุณสมบัติแห่งความดีของพระโสดาบันสร้างความสุขได้

พระสกิทาคามีกับคุณสมบัติเมื่อบรรเทาและละปัญญาธรรม พระอริยบุคคลประเภทที่ ๒ นี้ท่านไม่สามารถละกิเลสอื่นเพิ่มได้ แต่ทำให้กิเลสเบาบางลง เมื่อกิเลสคือ โสภะ และ โทสะเบาบางลงความทุกข์ที่จะเกิดย่อมน้อยลงเป็นธรรมดา เพราะชื่อว่า กิเลสย่อมทำให้เดือดร้อนอยู่เรื่อยไป แต่ในพระอริยบุคคลในชั้นของพระสกิทาคามีก็ชื่อว่ามีสุขมากกว่าพระโสดาบันเพราะมีความเบาบางของปัญญาธรรมมากกว่า

พระอนาคามีกับคุณสมบัติเมื่อบรรเทาและละปัญญาธรรม คุณสมบัติของพระอนาคามีคือไม่มีกามราคะและโทสะ นั้นหมายถึงตัณหาที่เป็นส่วนของกามคุณได้หมดลง กามคุณไม่มีทางที่จะทำให้พระอนาคามีทุกข์ได้เพราะท่านได้ตัดตัณหาด้านนี้ไปเรียบร้อยแล้ว การตัดตัณหาส่วนที่เป็นกามคุณของพระอนาคามีนั้นทำให้เห็นคุณสมบัติของพระอริยบุคคลในชั้นของพระอนาคามีได้เด่นชัดคือการหมดจากกาม ปุณฺชนทุกข์เพราะกามคุณ แต่กามคุณไม่สามารถทำให้พระอนาคามีทุกข์ได้อีกต่อไป เพราะไม่ติดกามคุณ และโทสะที่เป็นผลจากกามคุณ อันมีกามคุณเป็นเหตุย่อมหมดไปด้วย

พระอรหันต์กับคุณสมบัติเมื่อละปัญญาธรรม พระอรหันต์ไม่มีปัญญาธรรมเหลืออยู่ คือผู้ที่สามารถละปัญญาธรรมออกไปได้หมด บุคคลที่ไม่มีตัณหาคือความทะยานอยาก ทิฏฐิคือความเห็นผิด มานะคือความถือตัว ย่อมว่างจากความทุกข์ที่เข้ามาทำให้จิตหนัก ปัญญาที่ไม่มีปัญญาธรรมย่อมสว่างและมองเห็นทุกอย่างตามความเป็นจริง เมื่อ

^{๑๑๙}จิตตมฺปิณฺโณ ภิกขุ, *วิปัสสนาภาวนา*, หน้า ๒๒๕-๒๓๑.

สามารถมองเห็นทุกอย่างเป็นจริงได้ ความทุกข์ที่เกิดจากการไม่เข้าใจความจริงก็หมดไป ทำให้พบความสุขคือพระนิพพาน

บุคคลบรรเทาและละปัญญาธรรมได้กับสันติภาพ ยิ่งมีบุคคลสามารถละและบรรเทาปัญญาธรรมได้มากเท่าไร ความสงบก็จะเกิดขึ้นมากตามลำดับเพราะการมองเห็นโลกและสังขารตามความเป็นจริง ทำให้ความสุขที่เกิดขึ้นนั้นมีได้ในหลายระดับ ตั้งแต่ในระดับของครอบครัว ระดับของชุมชน ระดับของสังคม ระดับประเทศและที่สุดคือทำให้เกิดสันติคือความสงบระดับโลกได้อย่างแน่นอน^{๑๒๐}

^{๑๒๐}พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่อสันติภาพ, หน้า ๓๐.

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาปัญญาธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” นั้น ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาความหมายและประเภทแห่งปัญญาธรรม เพื่อศึกษากระบวนการเกิดปัญญาธรรมและความสัมพันธ์กับหมวดธรรมที่เกี่ยวข้อง เพื่อศึกษาวิธีการบรรเทาและการละปัญญาธรรม โดยที่งานวิจัยนี้เป็นงานเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาค้นคว้าเอกสารจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พร้อมทั้งอรรถกถา ฎีกา และรวมไปถึงตำรา เอกสาร งานวิทยานิพนธ์หรืองานวิจัยต่าง ๆ ของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้ได้บทสรุป และข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ บทสรุป

การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาปัญญาธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท ทำให้พบประเด็นที่ตอบรับกับวัตถุประสงค์ดังต่อไปนี้

ปัญญาธรรม คือ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า ที่เป็นตัวการทำให้เกิดปรุงแต่งยึดถือผิดพลาด ทำให้เขวห่างออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ และขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริงหรือทำให้ไม่อาจแก้ปัญหาอย่างถูกต้องทางตรงไปตรงมา ประกอบด้วย ตัณหา ทิฏฐิ มานะ

ตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากที่ประกอบอยู่ในปัญญาธรรมนั้น โดยย่อมี ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา และโดยพิสดาร ได้แก่ตัณหา ๑๐๘

ทิฏฐิ หมายถึง ความคิดเห็น ความเชื่อถือ ลัทธิ ทฤษฎี อุดมการณ์ต่าง ๆ ที่ประกอบอยู่ในปัญญาธรรมนั้นคือ ทิฏฐิ ๖๒ ซึ่งทิฏฐิในปัญญาธรรมนั้นหมายถึงความคิดที่ผิดไปจากความถูกต้องหรือความจริงจึงเป็นเหตุแห่งความเนิ่นช้า

มานะ หมายถึง การถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความยกตน ความเห็ดตน ความเห็ดชูตนดุจธง ที่ประกอบอยู่ในปัญจธรรมนั้นได้แก่ มานะ ๙

ปัญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกโดยตรง มีในส่วนที่เป็นกลุ่มของกิเลสที่เป็นปัญจธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงปัญจธรรมที่อยู่ในพระไตรปิฎกนั้นเป็นปัญหาที่สำคัญ เป็นสิ่งที่ต้องละ เป็นกิเลสที่สร้างปัญหามาก การละปัญจธรรมสำเร็จได้นั้นจะสามารถทำให้เข้าถึงนิพพานได้ ปัญจธรรมเป็นกลุ่มกิเลสที่สำคัญเปรียบเสมือนบุคคลกับปลาที่อยู่ในน้ำไม่สามารถเห็นน้ำได้ฉันใด บุคคลที่มีปัญจธรรมอยู่ก็ไม่สามารถมองเห็นความจริงที่อยู่ใกล้ตัวมากที่สุดได้ฉันนั้น ยกตัวอย่าง เช่น ความเป็นเรา นั้นเป็นของของเราเป็นนั่น นั่นเป็นเรา เป็นสิ่งที่มองเห็นได้ยาก ปัญจธรรมจึงเป็นกิเลสที่ทำให้เราท่องเที่ยวไปในภพน้อย ภพใหญ่อย่างยาวนาน

ปัญจธรรมนั้นเป็นกิเลสได้ใน ๓ ระดับ คือ ๑) อนุสัยกิเลสคือกิเลสอย่างละเอียดแบ่งเป็นสันตทานาอนุสัยกิเลส ได้แก่กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน และอารมณานุสัย ได้แก่กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ ๒) ปริยภูฐานกิเลส คือกิเลสอย่างกลางเมื่อมีอารมณ์มากระทบ กิเลสระดับกลางก็จะเกิดขึ้นที่จิตทันที เราเรียกว่านิรวณ ๓) วิตกกมกิเลส คือกิเลสอย่างหยาบที่แสดงออกมาทางกาย และวาจา ปัญจธรรมเป็นกิเลสที่เกิดขึ้นได้ตั้งแต่ละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ จนสามารถรับรู้ได้จากความเห็น ความถือตัว ความอยากที่เกิดขึ้นที่จิตเป็นกิเลสอย่างกลาง จนที่สุดปัญจธรรมก็เป็นเหตุทำให้เกิดกิเลสอย่างหยาบได้ จนกลายเป็นปัญหาต่อตนเองและผู้อื่น ทั้งทางโลกและทางธรรม เป็นเครื่องเนิ่นช้า สร้างปัญหาและความทุกข์ให้มากมาย

ปัญจธรรมเป็นกิเลสตัวสำคัญในกิเลสกลุ่มต่าง ๆ เช่น สังโยชน์ ๑๐ ซึ่งเป็นกิเลสที่ร้อยรัดสรรพสัตว์ไว้กับโลกและสังสารวัฏฏ์ ปรากฏอยู่ในกลุ่มของกิเลส ๑๐ ซึ่งทำให้เหล่าสัตว์เร่าร้อน และสำคัญที่สุดก็คือ เป็นกิเลสที่ทำให้เกิดความวิปลาสทางจิต ทิฏฐิ และสัญญา ทำให้รู้ เห็น จำสิ่งต่าง ๆ แบบคลาดเคลื่อนจากความจริง

ปัญจธรรม คือตัณหาถึง ๑๐๘ ทิฏฐิที่มากถึง ๖๒ และมานะ ๙ สามารถสร้างความทุกข์ได้มาก แบบกว้างขวางพิศดาร

ตามหลักคำสอนของพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสอนเกี่ยวกับอริยสังการมองเห็นผลแห่งปัญจธรรมนั้นทำให้เรารู้โทษคือเห็นทุกข์ตามความเป็นจริง การศึกษาระบวนการเกิดของปัญจธรรมจากวิจัยทำให้ทราบว่า ปัญจสัญญา คือสัญญาที่มีปัญจ

ธรรมเกิดร่วมด้วยนั่นคือรากแห่งปัญจธรรม นั้นหมายถึงปัญจธรรมในอดีตเป็นตัวสนับสนุนให้เกิดปัญจธรรมขึ้นใหม่ ต้นเหตุแห่งปัญจธรรมก็คือสัญญานั่นเอง ปัญจธรรมนั้นยังเป็นเหตุแห่งเวรภัยต่าง ๆ ดังนั้น ปัญจธรรมคือรากเหง้าแห่งการเกิดทุกข์

อาหารที่ทำให้ปัญจธรรมเจริญได้ชัดเจนได้แก่ สัญญา ผัสสะ เวทนา ซึ่งปรากฏอยู่ในอาหาร ๔ เป็นอาหารที่ทำให้ขันธ์ ๕ เจริญ และในเวลาเดียวกันก็ทำให้ปัญจธรรมเจริญไปพร้อมกัน

ความสัมพันธ์ของปัญจธรรมกับขันธ์ทั้ง ๕ ปัญจธรรมเป็นกิเลสที่มีบทบาทต่อขันธ์ทั้ง ๕ อยู่มาก ขันธ์ ๕ ประกอบด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ กิเลสกลุ่มปัญจธรรมคืออกุศลที่สำคัญต่อขันธ์ทั้ง ๕ เพราะปัญจธรรมคือกลุ่มของสังขารขันธ์ที่เป็นอกุศล เข้ามาอาศัยรูป เวทนา สัญญา และวิญญาณเกิด เพราะการที่ปัญจธรรมคือกิเลสกลุ่มอกุศลที่ปรุงแต่งขันธ์ขันธ์ทั้ง ๕ ทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนของ สัญญา ทิฏฐิ และจิต และที่สุดก็เกิดทุกข์ เพราะความเข้าใจที่ผิดซับซ้อนหาทางออกไม่ได้

ความสัมพันธ์ของปัญจธรรมกับปฏิจจสมุบาท ทำให้เห็นวงจรแห่งทุกข์ที่เกิดจากปัญจธรรม ทราบว่าปัญจธรรมและอุปาทานนั้นเป็นปัจจัยในการเกิดภพ เกิดชาติ ปัญจธรรมนั้นได้ทำหน้าที่อยู่ในทุกปัจจัยแห่งปฏิจจสมุบาท เปรียบเสมือนอาหารที่หล่อเลี้ยงขันธ์ให้เกิดดับอยู่อย่างนี้ตลอดไป หากปัญจธรรมหมดกำลังในปัจจัยตัวใดตัวหนึ่งแห่งวงจรปฏิจจสมุบาทก็หมายถึงภพชาติดับ คือพระนิพพาน

เมื่อคำตอบของความทุกข์คือการไม่มีปัญจธรรม การจะบรรเทาหรือการละปัญจธรรมได้นั้นต้องเป็นพุทธวิธีที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสรู้เท่านั้น ทางนั้นมีอยู่ทางเดียวคืออริยมรรคมีองค์ ๘ เมื่อว่าโดยย่อแห่งอริยมรรคคือ ศีล สมาธิ ปัญญา หรือไตรสิกขา

วิธีการบรรเทาและการละปัญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอันดับแรกคือในพระวินัยปิฎก ได้แก่ศีล ศีลที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่พระพุทธรองค์บัญญัติขึ้นทั้งสิ้นเพื่อมุ่งประโยชน์คือ เพื่อความผาสุก เพื่อปิดกั้นอัสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน เพื่อกำจัดอัสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต ศีลเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ข้อแรกของผู้ที่ต้องการพ้นทุกข์ต้องปฏิบัติตาม รวมไปถึงศีล ๘ ศีล ๕ ของฆราวาสด้วย

ศีล สมาธิ และปัญญา จะเป็นปัจจัยสนับสนุนกันตามลำดับในทางของการสร้างปัญญาในที่สุด เพราะเมื่อศีลเป็นปกติดีแล้ว จะทำให้สมาธิสมบูรณ์ ความสมบูรณ์ของสมาธิ

จะทำให้สงบจากนิรวณีนในที่นี้ก็คือการสงบจากปัญจธรรมนั่นเอง เมื่อความสงบจากปัญจธรรมเกิดแล้ว ย่อมทำให้การมองเห็นด้วยตาปัญญาแจ่มชัดขึ้น เพราะที่ผ่านมามีปัญจธรรมได้ทำให้เกิดการวิปลาสมาโดยตลอด แต่เมื่อปัญญาสามารถมองเห็นความจริงได้ต่อเนื่องก็จะทำให้ปัญจธรรมไม่สามารถจะเกิดได้อีกต่อไป

การศึกษาพระอภิธรรมปิฎกทำให้เข้าใจการทำงานของปัญจธรรมได้ ซึ่งเป็นปัญญาที่ได้จากการพิจารณา ซึ่งเป็นการพิจารณาที่มีโยนิโสมนสิการเป็นฐานย่อมทำให้เกิดสัมมาทิฐิได้ในระดับของการเรียนรู้และพิจารณา จึงเป็นการเริ่มต้นที่ดีของการบรรเทาและการละปัญจธรรม ที่เป็นไปตามทฤษฎี

สติปัญญาเป็นทางเดียวที่จะทำให้เราได้เห็นความจริงของปัญจธรรมด้วยตาปัญญา สติที่กำหนดรู้กายเห็นความเกิดดับของรูปซึ่งเป็นที่ตั้งของนาม สติที่กำหนดรู้เวทนาเปรียบเสมือนยามเฝ้าประตูที่สำคัญแห่งการเกิดของปัญจธรรม สติตามกำหนดรู้จิตมองเห็นการปรุงแต่งของปัญจธรรมที่เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา และสติที่ตามรู้ตามธรรม คือความจริงที่ถูกปรุงแต่งตามปัจจัยต่าง ๆ การขาดสติที่กำหนดรู้ จึงเป็นการปรุงแต่งขึ้นใหม่ของปัญจธรรมโดยตรง

อริยสังคคือความจริงอันประเสริฐ เมื่อผู้ใดรู้ความจริงนี้จะทำให้เป็นพระอริยบุคคลหรือผู้ที่ประเสริฐ ปัญจธรรมที่ปรากฏอยู่ในอริยสังคคือความจริงที่ต้องละ เป็นเหตุแห่งความทุกข์ เป็นสมุทัยอริยสังค ผลแห่งปัญจธรรมคืออุปาทานในขันธทั้ง ๕ เป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนต่อความจริงแห่งสังคจะทำให้หลงเข้าไปยึดถือ ยึดมั่น เข้าใจผิดในขันธจึงเกิดความทุกข์

ผู้ที่เข้าใจอริยสังคในระดับที่ต่างกันก็จะมี ความพ้นทุกข์ในระดับที่ต่างกัน แม้กระทั่งผู้ที่ยังไม่เห็นอริยสังคด้วยปัญญาอย่างแท้จริง แต่เพียงทำความสงบให้เกิดขึ้นก็สามารถพ้นทุกข์จากปัญจธรรมได้ในระดับหนึ่ง ในที่สุดถ้าสามารถเห็นและเข้าใจปัญจธรรมได้ก็จะพ้นจากทุกข์ได้อย่างถาวร คือพระนิพพาน

ปัญจธรรมนั้นมีที่เกิดได้ ๖ ทางคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ หรือย่อลงมาก็คือวิญญาณหรือจิตนั่นเอง การมีสติกำหนดรู้การเกิดขึ้นของปัญจธรรม ก็จะเป็นทางดับปัญจธรรมได้ในที่สุด การขาดสติเป็นเหตุแห่งการเจริญขึ้นของปัญจธรรม ปัญจธรรมนั้นมีอยู่ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต การมีสติจะทำให้ปัญจธรรมขาดกำลังลง เมื่อปัญจธรรมในปัจจุบันไม่สามารถเกิดขึ้น ที่สุดปัญจธรรมในอนาคตย่อมไม่มี เมื่อไม่

มีปัญจธรรมซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์ ย่อมไม่มีผลแห่งทุกข์คืออุปาทานขันธ์ ความทุกข์ย่อมหมด เพราะการสิ้นไปแห่งปัญจธรรมในที่สุด

บุคคลเมื่อสามารถทำให้ปัญจธรรมสิ้นไปได้สำเร็จ ย่อมพบความสุขโดยส่วน บุคคล และโดยส่วนรวมที่บุคคลสามารถทำปัญจธรรมให้สิ้นไปได้มาอยู่ร่วมกันหลายคน ย่อมทำให้สังคมมีความสุข การสิ้นไปแห่งปัญจธรรมเป็นการสร้างสันติให้เกิดขึ้นทั้งภายใน ตนเองทั้งภายนอกคือสังคม ทั้งหมดคือผลแห่งการเข้าใจ เรียนรู้ และการทำให้แจ้ง การละได้ จึงพบสันติสุข คือ พระนิพพาน

๕.๒ ข้อเสนอนณะ

การศึกษาวิจัยนี้มุ่งทำความเข้าใจสิ่งที่อยู่ในตนและดับทุกข์ ในความเข้าใจ เกี่ยวกับปัญจธรรม ควรทำตามหลักแห่งการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่าทางแห่ง การเกิดปัญญาทั้ง ๓ คือ การฟังและอ่านให้มากแล้วพิจารณาทำตามให้เกิดปัญญาคือจิต ตมยปัญญา และที่สุดเข้าใจในการพิจารณาลงมือปฏิบัติด้วยความเข้าใจ จึงจะเกิดปัญญาที่ เรียกว่าภาวนามยปัญญา ปัญจธรรมนั้นสามารถรู้ได้ใน ๓ ระดับ ในแต่ละระดับของปัญญานั้นสามารถทำให้เราพ้นจากทุกข์ได้

การศึกษาปัญจธรรมนั้นเป็นประโยชน์อย่างมาก ซึ่งต้องมีการศึกษาในทุกด้าน ทั้งปริยัติและปฏิบัติพร้อมกันไป การเข้าใจปัญจธรรมอย่างถูกต้องสามารถนำไปใช้ในชีวิต ซึ่งทำให้ทราบถึงปัญหาต่างๆได้ และแก้ปัญหาที่เรียกว่าทุกข์ได้อย่างตรงประเด็น การเข้าใจ ปัญจธรรมเป็นประโยชน์โดยตรงของผู้ที่ศึกษาและเข้าใจ เมื่อเข้าใจแล้วก็สามารถเกิด ประโยชน์ได้ทันที ทั้งแก่ตนเองในเบื้องต้นและสังคมในที่สุด

การวิจัยนี้มุ่งเน้นศึกษาปัญจธรรมโดยตรงเป็นส่วนสำคัญ เห็นว่าการทำความเข้าใจปัญจธรรมเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาในตนเองและหน่วยงานในองค์กรต่างๆ ซึ่งสมควร จะศึกษาเพิ่มเติม ประเด็นที่ผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการศึกษวิจัยเพิ่มเติม ดังนี้

๑. การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ปัญจธรรมกับอุปาทานในขันธ์ ๕
๒. การศึกษาวิเคราะห์การลดละปัญจธรรมเพื่อสันติภาพ
๓. การศึกษาวิเคราะห์ปัญหาที่เกิดจากปัญจธรรมในหน่วยงานในองค์กรต่างๆ

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

ขุนสุวรรณพิภพโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๗.

พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.

_____ . คู่มือศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๘. พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.

_____ . อริยสังกถา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๘.

จำลอง ดิษยวณิช. จิตวิทยาของความดับทุกข์. กรุงเทพมหานคร : บริษัท กลางเวียง

การพิมพ์ จำกัด เชียงใหม่, ๒๕๔๔.

จิตวณฺโณ ภิกขุ. วิปัสสนาภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย

ราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๔๙.

บรรจบ บรรณรุจิ. ปฏิจจสมุปบาท. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : พระบุญการพิมพ์,

๒๕๓๘.

บุญมี เมธางกูร, และ วรณสิทธิ์ ไวกยะเสวี. **คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ**

ปริเฉทที่ ๖ รูปสังคหะวิภาค นิพพานปรมัตถ์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. นครปฐม :

อภิธรรมมูลนิธิ, ๒๕๓๗.

เปลื้อง ณ นคร. **พจนานุกรม ไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร.** www. Guru.Sanook.com.

๒๕ กรกฎาคม ๒๕๕๒.

อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬอาภิ**

ธรรมิกะโท. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ม.ป.ป.

พระกัมมัฏฐานาจารย์ พระปณิธาภิวงศา. **รู้แจ้งชาตินี้.** พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี). **วิปัสสนาภูมิ.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร :

วัดมเหยงคณ์, ๒๕๔๕.

พระคันธสาราภิวงศา. **อภิธรรมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี.** กรุงเทพมหานคร : หจก.

ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖.

พระคัมภีร์ญาณ อภิปุญโญ. **ปฏิจสุมุปาบท คือกฎแห่งความจริง.** กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.

พระเทพวิสุทธิกวี.(พิจิตร จิตตวณฺโณ) **คู่มือการบำเพ็ญกรรมฐาน.** พิมพ์ครั้งที่ ๗.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระเทพสิทธิมุณี (โชดก ญาณสิทธิ). **วิปัสสนาญาณโสภณ.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร

: บริษัทศรีอนันต์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๗.

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, แปล งานของพระเฮฮารา พระโสมเถระ และ

พระเขมินทเถระ. **วิมุตติมรรค พระอุปติสสเถระ รจนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๖.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระธรรมธีรราชมหาวิทยาลัย (โชดก ญาณสิทธิ). **เพชรในดวงใจ.** พิมพ์ครั้งที่ ๗.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙.

_____ . **อุดมวิชา.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๙.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____ . **การศึกษาเพื่อสันติภาพ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**.
พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์
จำกัด, ๒๕๔๘ .

พระมหาอุทัย อุตโย. **การศึกษาวิเคราะห์เรื่องต้นหาในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระโมคคัลลานะเถระ รจนา, พระมหาสมปอง มุทิโต แปล. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **ปฏิจจสมุปปาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**.
กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____ . **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. พระคันธสารวิวงศ์ แปลและเรียบเรียง.
กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๑.

พระอธิการสมศักดิ์ ไสโรโท. **คู่มือการพัฒนาจิตตามแนวสติปัฏฐาน ๔ สำหรับผู้ปฏิบัติ
ใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : หจก.ศิลปาคมการพิมพ์, ๒๕๕๐.

พระอัคควังสเถระ. **สัททนีธาตุมาลา**. แปลโดย พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร และจํารุญ
ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะอาสาภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ.
แว่นธรรม. ชลบุรี : วัดภัททันตะอาสาภาราม, ๒๕๕๒.

พระอาจารย์ แลดี สยาตอ อัครมหาบัณฑิต. **โอกาสทรงค่าแห่งชีวิต**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์ บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๐.

พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปฏิจจสมุปปาทที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท
วี.อินเตอร์ พรินท์ จำกัด.

พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ),และรศ.ดร.จำลอง สารพัฒน์. **พจนานุกรม บาลี –
ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด,
๒๕๓๘.

พุทธทาสภิกขุ. **ปฏิจจสมุปปาทจากพระโษษฐ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร :
ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๑.

_____. **ตัวถูกของกฎ ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๕๐.

มูลนิธิพุทธโฆษณ์. **พุทธวจนะ ๒ อริยสัจจากพระโษษฐ์ ภาคต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร : บริษัท คิว พริน แมเนจเม้นท์ จำกัด, ๒๕๕๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร :
นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

_____. **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย**. กรุงเทพมหานคร :
หจก.อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๒.

วรรณสิทธิ์ ไทยะเสวี. **คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖ รูปสังคห
วิภาค และนิพพานปรมัตถ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. (กรุงเทพมหานคร : หจก.
ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๙), หน้า ๗๘.

_____. **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาพื้นฐาน**. (กรุงเทพมหานคร : พัฒนวิทย์
การพิมพ์, ๒๕๓๔.

_____. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๙.
กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๙.

_____. **พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๙.
กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, ๒๕๔๗.

_____. **พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค**. กรุงเทพมหานคร :
หจก.ทิพย์วิสุทธิ.

วสิน อินทสระ. **ไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปปาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๙.

_____. **ปัญญาธรรม**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์บรรณกิจ ๑๙๙๑ จำกัด,
๒๕๔๙.

ศาสตราจารย์ นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช. **จิตวิทยาของความดับทุกข์**. เชียงใหม่ : บริษัท
กลางเวียง จำกัด, ๒๕๔๔.

ส.สายเกษม. **พระอภิธรรมปิสดาร ภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีสำราญ
การพิมพ์, ๒๕๓๓.

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฒมหาเถระ). **สัมมาทิฏฐิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาหมากูฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค
พระพุทธโฆสเถระ รจนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส
จำกัด, ๒๕๔๘.

(๒) วิทยานิพนธ์

นันทพล โรจนโกศล. “การศึกษาแนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุธรรม ในพระพุทธศาสนา
เถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระครูสังฆรักษ์อรุณ เขมจิตโต (ดำนุ่น). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องทิฏฐิ ๖๒ ในพระหม
ชาลสูตร”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาหมากูฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระเศวตพล เหมนาไลย. “อุปาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับปัญหาในโลกปัจจุบัน”.
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, ๒๕๔๙.

พระมหาปฐมพงษ์ คุณสาโร (บุญชูศรี) . “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดอุจเฉททิฏฐิใน
พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิต
วิทยาลัย มหาหมากูฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาสมบุญ พรธนา. “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทและความสำคัญของสัมมาทิฏฐิใน
การพัฒนาชีวิตตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาในพระสูตรต้นตปิฎก”. **วิทยานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒.

พระมหาอำนาจ อานุนโท (จันทรเปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา
เถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬ
าลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระสายนุญ ธมฺมธีโร (เศรษฐิกิจ). “การศึกษาวิเคราะห์มานะในพระพุทธศาสนา”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	นางสาวธรรมาลี ศรีเข้ม
เกิด	๒๔ มิถุนายน ๒๕๑๓
ภูมิลำเนา	กรุงเทพมหานคร
การศึกษา	ปริญญาตรี สาขาพระอภิธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย